

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ
И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ

Марина М. Ковачевић Лепојевић

**ПОВЕЗАНОСТ РОДИТЕЉСКОГ
НАДЗОРА И ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ
ПРОБЛЕМА У ПОНАШАЊУ КОД
УЧЕНИКА СРЕДЊИХ ШКОЛА**

докторска дисертација

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION
AND REHABILITATION

Marina M. Kovačević Lepojević

**CORRELATION OF PARENTAL
MONITORING AND EXTERNALISING
PROBLEM BEHAVIOUR IN
SECONDARY SCHOOL STUDENTS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018.

Ментор¹:

др Зоран Илић, редовни професор

Универзитет у Београду

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд

Чланови Комисије:

др Зорица Поповић, редовни професор

Универзитет у Београду

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд

др Данка Радуловић, редовни професор

Универзитет у Београду

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд

др Ђурађ Стакић, професор емеритус

Pennsylvania State University, Brandywine Campus

др Биљана Симеуновић Патић, ванредни професор

Криминалистичко-полицијска академија, Београд

Датум одбране докторске дисертације: _____

¹ Рад је до 28. новембра 2017. године менторисала др Весна Жунић Павловић, редовни професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду

ПОВЕЗАНОСТ РОДИТЕЉСКОГ НАДЗОРА И ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА У ПОНАШАЊУ КОД УЧЕНИКА СРЕДЊИХ ШКОЛА

САЖЕТАК

Увидом у савремену литературу о повезаности родитељског надзора и екстернализованих проблема у понашању, у обиљу доступних садржаја уочава се конфузија у погледу схватања родитељског надзора. Посебни истраживачки изазови примећени су у тумачењу стабилности везе родитељски надзор – екстернализовани проблеми. С тим у вези, преиспитиван је допринос различитих процесних и структуралних породичних фактора као посредничких варијабли. Приметно је да се у Србији и региону аутори нису бавили истраживањем ове везе. Главни циљ истраживања је утврђивање директних и индиректних веза између родитељског надзора, васпитних поступака родитеља, афективног везивања за родитеље и екстернализованих проблема у понашању средњошколаца.

Узорак истраживања обухватио је 507 ученика београдских средњих школа узраста од петнаест до осамнаест година, оба пола. Родитељски надзор је испитиван путем Скале родитељског надзора (*Parental Monitoring Scale*), васпитни поступци родитеља путем Алабама упитника о родитељству (*Alabama Parenting Questionnaire – APQ*), афективно везивање за родитеље путем Инвентара афективног везивања за родитеље (*Inventory of Parents and Peer Attachment – IPPA*), а екстернализовани проблеми путем Ахенбаховог система емпиријски базиране процене (*Achenbach System of Empirically Based Assessment – ASEBA, YSR*).

Резултати истраживања указују на постојање очекиваних полних и узрастних разлика у испољавању екстернализованих проблема, родитељског надзора, васпитних поступака родитеља и афективном везивању за родитеље. Откривене су директне и негативне везе појединих димензија родитељског надзора и екстернализованих проблема. Негативни васпитни поступци родитеља остварују директне и позитивне везе с екстернализованим проблемима. Знање родитеља и позитивни васпитни поступци су индиректно и негативно повезани с

екстернализованим проблемима у понашању посредством афективног везивања за оца и мајку. Конкретно, као најзначајнији налази издвајају се:

- ✓ Средњошколци учесталије испољавају екстернализоване проблеме и понашања којим се крше правила. Такође, чешће пријављују слаб надзор/супервизију родитеља. Средњошколке чешће извештавају о знању родитеља, о учесталијој примени позитивних васпитних поступака, бољој комуникацији са мајком и већим поверењем у мајку.
- ✓ Старији средњошколци учесталије пријављују понашање којим се крше правила, слабији родитељски надзор/супервизију, ређу примену физичког кажњавања и укључености родитеља.
- ✓ Више знања родитеља и самоизвештавања предвиђа ређе испољавање екстернализованих проблема и понашања којим се крше правила. Парадоксално, што се родитељи више распитују о начинима на које средњошколци проводе време без супервизије, то су екстернализовани проблеми и понашања којим се крше правила учесталији.
- ✓ Позитивни квалитети афективног везивања за родитеље, поверење и комуникација негативно предвиђају екстернализоване проблеме и понашања којим се крше правила, с тим да се неочекивано показало да боља комуникација с мајком доприноси испољавању екстернализованих проблема.
- ✓ Физичко кажњавање адолесцената и слаб родитељски надзор/супервизија предвиђају сва три испитивана критеријума екстернализованих проблема, понашања којим се крше правила и агресивно понашање.
- ✓ Остварена је парцијална медијација поверења у оца и мајку у објашњењу утицаја родитељског надзора и васпитних поступака родитеља на понашања којим се крше правила и агресивно понашање. Утицај димензија родитељског надзора претежно се показао директним, осим у објашњењу агресивног понашања, где су везе искључиво индиректне. Утицај позитивних васпитних поступака родитеља на понашање којим се крше правила и агресивно понашање у потпуности је објашњено поверењем у мајку, док је утицај негативних васпитних поступака родитеља углавном директан, с тим да су утврђене и слабе индиректне везе.

Кључне речи: екстернализовани проблеми, родитељски надзор, афективно везивање за родитеље, васпитни поступци родитеља, средњошколци

Научна област: Специјална едукација и рехабилитација

Ужа научна област: Теоријски и методски приступи у превенцији и третману поремећаја понашања

CORRELATION OF PARENTAL MONITORING AND EXTERNALISING PROBLEM BEHAVIOUR IN SECONDARY SCHOOL STUDENTS

ABSTRACT

By studying contemporary literature on correlation of parental monitoring and externalising problem behaviour in plenty of research papers available there can be perceived a certain confusion regarding the comprehension of parental monitoring. One of the exceptional research challenges has been observed in interpreting a stability of the relationship between parental monitoring and externalising problem behaviour. Hence, the contribution of various process and structural family factors as mediator variables was reinterpreted. It can be noticed that the authors both in Serbia and in region paid no attention to this relationship in their research work. Principal objective of present research is to determine direct and indirect relationships among parental monitoring, parenting practices, attachment to parents and externalising behaviour problems in secondary school students.

The sample included 507 students of Belgrade secondary schools, both boys and girls, aged from fifteen to eighteen. Data on parental monitoring was collected by the Parental Monitoring Scale (*Parental Monitoring Scale*), parenting practices using the Alabama Parenting Questionnaire (*Alabama Parenting Questionnaire –APQ*), attachment to parents by the Inventory of Parents and Peer Attachment – IPPA (*Inventory of Parents and Peer Attachment – IPPA*), and externalising problems using Achenbach System of Empirically Based Assessment (*Achenbach System of Empirically Based Assessment – ASEBA, YSR*).

Research results indicate the existence of expected gender and age differences in externalising problems, parental monitoring, parenting practices and attachment to parents. Direct and negative relationship of some dimensions of parental monitoring and externalising problems have been detected. Negative parenting practices with externalising problems establish direct and positive relationships. Parental knowledge and positive parenting practices are indirectly and negatively associated with externalising

behaviour problems through attachment to father and mother. Specifically, following findings can be distinguished as the most significant ones:

- ✓ Male students more frequently show externalising problems and rule-breaking behaviour. Furthermore, they more often report poor parental monitoring/supervision. Secondary school girls more often report on parental knowledge, more frequent use of positive parenting practices, better communication with mother and greater trust in mother.
- ✓ Older secondary school students more frequently report rule-breaking behaviour, poor parental monitoring/supervision, less corporal punishment and parental involvement.
- ✓ Better parental knowledge and child disclosure predict low externalising problems and rule-breaking behaviour. Paradoxically, the more parents solicit information about the ways how secondary school children spend their time without supervision the more frequent the externalising problems and rule-breaking behaviour seem to be.
- ✓ Positive qualities of attachment to parents, trust and communication negatively predict externalising problems and rule-breaking behaviour, unexpectedly showing that better communication with mother appears to contribute to higher externalising problems.
- ✓ Corporal punishment of adolescents and poor parental monitoring/supervision predict all three examined criteria, that is, externalising problems, rule-breaking behaviour and aggressive behaviour.
- ✓ A partial mediation of trust in father and mother has been discovered in the explanation of the effects of parental monitoring and parenting practices on rule-breaking behaviour and aggressive behaviour. The pathways of parental monitoring dimensions to rule-breaking behavior proved to be a predominantly direct one except in the explanation of the aggressive behaviour wherein the pathways appear to be solely indirect ones. The effect of positive parenting practices on rule-breaking behaviour and aggressive behaviour has been entirely explained by trust in mother, while the effect of negative parental practices is mostly a direct one, with poor indirect relationships being revealed therein as well.

Key words: externalising problems, parental monitoring, attachment to parents, parenting practices, secondary school students

Scientific department: Special Education and Rehabilitation

Field of Academic Expertise: Theoretic and methodical approach in prevention and treatment of behavioural disorder.

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
I ТЕОРИЈСКИ ДЕО	3
1. ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ У ПОНАШАЊУ У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ 3	
1.1. ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ И ИНТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ.....	3
1.2. КЛАСИФИКАЦИЈА ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА.....	6
1.2.1. Синдром агресивног понашања	10
1.2.2. Синдром понашања којим се крше правила	12
1.3. ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ И СРОДНИ ПОЈМОВИ.....	14
1.4. УЧЕСТАЛОСТ ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА.....	18
1.4.1. Разлике у учесталости екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којим се крше правила.....	18
1.4.2. Разлике у учесталости екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којим се крше правила према полу	20
1.4.3. Разлике у заступљености екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којим се крше правила према узрасту.....	24
1.5. ПРОГНОЗА ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА	26
1.6. ЕТИОЛОГИЈА ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА	28
1.6.1. Индивидуални фактори	31
1.6.1.1. Генетски фактори	31
1.6.1.2. Психофизиолошки фактори	33
1.6.1.3. Ендокринолошки фактори.....	35
1.6.1.4. Неуропсихолошки фактори.....	36
1.6.2. Породични фактори	43
1.6.2.1. Низак социоекономски статус породице	47
1.6.2.2. Нарушена структура породице	50
1.6.2.3. Породични конфликти	52
1.6.2.4. Антисоцијално понашање родитеља	55
1.6.2.5. Антисоцијално понашање сиблинга.....	61
1.6.3. Вршњачки фактори	64
1.6.4. Школски фактори.....	66

1.6.5. Суседство	67
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	69
2. РОДИТЕЉСКИ НАДЗОР	71
2.1. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ РОДИТЕЉСКОГ НАДЗОРА	71
2.2. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА РОДИТЕЉСКОГ НАДЗОРА.....	72
2.2.1. Родитељски надзор као поступање родитеља	73
2.2.2. Родитељски надзор као знање родитеља	75
2.2.2.1. Самоизвештавање адолесцената.....	77
2.2.2.2. Распитивање родитеља	80
2.2.2.3. Родитељска контрола	83
2.2.3. Родитељски надзор као процес	88
2.2.3.1. Позитивни васпитни поступци родитеља.....	91
2.2.3.2. Негативни васпитни поступци родитеља.....	93
2.3. РОДИТЕЉСКИ НАДЗОР И ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ	97
2.3.1. Теоријска основа	98
2.3.2. Повезаност родитељског надзора и екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којима се крше правила	101
2.3.2.1. Знање родитеља и екстернализовани проблеми, агресивно понашање и понашање којим се крше правила.....	102
2.3.2.2. Васпитни поступци родитеља, екстернализовани проблеми, агресивно понашање и понашање којим се крше правила.....	107
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	112
3. АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ.....	115
3.1. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ АФЕКТИВНОГ ВЕЗИВАЊА	115
3.2. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА АФЕКТИВНОГ ВЕЗИВАЊА.....	117
3.3. СТАБИЛНОСТ АФЕКТИВНОГ ВЕЗИВАЊА.....	120
3.4. АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ	124
3.4.1. Поверење родитељ–дете	124
3.4.2. Комуникација родитељ–дете.....	126
3.4.3. Отуђеност родитељ–дете	129
3.5. АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ И ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ.....	130
3.5.1. Теоријска основа	130
агресивно понашање и понашање којим се крше правила.....	133

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	139
II ИСТРАЖИВАЧКИ ДЕО	142
1. ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА	142
2. ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА	143
3. МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА	144
3.1. ВРЕМЕ И МЕСТО ИСТРАЖИВАЊА	144
3.2. УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА	144
3.3. ИЗВОРИ И ИНСТРУМЕНТИ ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА	145
3.4. СТАТИСТИЧКА ОБРАДА ПОДАТАКА	148
4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	150
4.1. МЕТРИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИМЕЊЕНИХ ИНСТРУМЕНАТА	150
4.1.1. Мере поузданости, репрезентативности, хомогености и дискриминативности	150
4.1.2. Факторска анализа примењених инструмената	155
4.2. ПОЛНЕ И УЗРАСНЕ РАЗЛИКЕ У ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИМ ПРОБЛЕМИМА, РОДИТЕЉСКОМ НАДЗОРУ, АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ ЗА РОДИТЕЉЕ И ВАСПИТНИМ ПОСТУПЦИМА РОДИТЕЉА	160
4.2.1. Мере централне тенденције, дисперзије и асиметрије дистрибуције скорова	160
4.2.2. Полне разлике у скоровима испитаника	163
4.2.3. Повезаност узраста и испитиваних варијабли	165
4.3. ПОВЕЗАНОСТ ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА СА РОДИТЕЉСКИМ НАДЗОРОМ, АФЕКТИВНОМ ВЕЗАНОШЋУ ЗА РОДИТЕЉЕ И ВАСПИТНИМ ПОСТУПЦИМА РОДИТЕЉА	167
4.3.1. Резултати корелационе анализе	167
4.3.2. Резултати регресионе анализе	175
4.3.3. Резултати структуралног модела предикције	180
5. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА	190
5.1. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА О ПОЛНИМ И УЗРАСНИМ РАЗЛИКАМА	190
5.1.1. Полне и узрастне разлике у испољавању екстернализованих проблема	190

5.1.2. Полне и узрасне разлике у вршењу родитељског надзора	193
5.1.3. Полне и узрасне разлике у афективном везивању за родитеље	194
5.1.4. Полне и узрасне разлике у позитивним и негативним васпитним поступцима родитеља	196
5.2. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА КОРЕЛАЦИОНЕ АНАЛИЗЕ	197
5.2.1. Корелације екстернализованих проблема, понашања којим се крше правила, агресивног понашања и родитељског надзора	197
5.2.2. Корелације знања родитеља, самоизвештавања, распитивања родитеља и родитељске контроле.....	199
5.2.3. Корелације екстернализованих проблема, агресивног понашања, понашања којим се крше правила и афективног везивања за родитеље	200
5.2.4. Корелације поверења, комуникације и отуђености од родитеља.....	202
5.2.5. Корелације екстернализованих проблема, агресивног понашања, понашања којим се крше правила и позитивних и негативних васпитних поступака родитеља	202
5.2.6. Корелација позитивних и негативних васпитних поступака родитеља	204
5.2.7. Корелације агресивног понашања и понашања којим се крше правила	204
5.2.8. Корелације родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља.....	205
5.3. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА РЕГРЕСИОНЕ АНАЛИЗЕ.....	207
5.3.1. Предикција агресивног понашања.....	207
5.3.2. Предикција екстернализованих проблема	209
5.3.3. Предикција понашања којим се крше правила.....	211
5.4. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА СТРУКТУРАЛНОГ МОДЕЛА ПРЕДИКЦИЈЕ.....	214
5.4.1. Пун структурални модел каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема посредовано афективном везаношћу за мајку и оца.....	215
5.4.2. Редукован структурални модел каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема посредовано афективном везаношћу за мајку и оца.....	221
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	225
ЛИТЕРАТУРА	234

ПРИЛОЗИ.....	280
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	287
ИЗЈАВЕ.....	289

УВОД

У литератури се све чешће констатује генерални тренд опадања тежих облика малолетничке делинквенције и пораст проблема у понашању код адолесцената, те с тим у вези и потреба за променом истраживачког курса са проучавања делинквентне на редовну популацију (Marte, 2008). Будући да се ради о идентификовању проблема који не морају потпадати под појам делинквенције (правно) нити поремећаја понашања (медицински), за потребе докторске студије пошло се од појма екстернализовани проблеми. Израз екстернализовани проблеми произилази из емпиријског приступа у проучавању проблема у понашању. Тим путем идентификују се различите димензије проблема, од оних најбенигнијих симптома (на пример, лагање) до најтежих на том континууму (на пример, туче, крађе).

Доступна емпиријска грађа обилује научним доказима о повезаности родитељског надзора и проблема у понашању различитог интензитета (од ризичних понашања до делинквенције и криминалног понашања). Без обзира на то, ова веза не престаје да интригира научну јавност управо због тога што се чини да су информације, како о природи самог концепта родитељског надзора, тако и о механизмима којима се веза родитељски надзор – екстернализовани проблеми одржава, и даље несагласне. Мада се дуго мислило да су родитељи најзаслужнији за одржавање ове везе, последњих деценија заступа се становиште да родитељски надзор и није само „родитељски”. Наиме, бидирекциона природа родитељства и, с тим у вези, родитељског надзора, доноси нова открића у погледу придавања значаја који однос родитељ–дете има за правилно психосоцијално функционисање адолесцената. Указује се на важност афективних веза, знања родитеља о размишљањима и осећањима детета, преузимања перспективе детета и предвиђања реакција на дисциплинске интервенције у функцији ефективног родитељства и превенције проблема у понашању. Према томе, осим афективног везивања за родитеље и родитељског надзора, у криминолошким теоријама се као неизоставни елемент неформалне родитељске контроле неретко издваја и конзистенција у дисциплиновању деце и адолесцената.

У раду се наводе различита тумачења родитељског надзора и, с тим у вези, екстернализованих проблема. Осим тога, у контексту процесног, динамичког виђења родитељског надзора, у истраживање су укључени и васпитни поступци родитеља. С обзиром на важност односа родитељ–дете, варијабле афективног односа са родитељима постављене су као посредничке у циљу испитивања везе родитељски надзор – екстернализовани проблеми.

У вези са практичним значајем истраживања, а у складу с резултатима досадашњих студија, претпоставља се да би укључивање компоненти које се односе на унапређивање односа родитељ–дете у склопу тренинга за родитеље, осим редуковању екстернализованих проблема, допринело и већем одржавању ефеката интервенције, већој кохезији, односно позитивном деловању и на друге чланове породице, као и генерализацији промена и изван породице. То би могло утицати и на већу мотивацију родитеља за укључивање у тренинг, као и на смањење стопе одустајања услед повећаног задовољства корисника. Такође, интернализација усвојених садржаја и од родитеља и од деце била би несумњиво већа.

I ТЕОРИЈСКИ ДЕО

1. ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ У ПОНАШАЊУ У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ

1.1. ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ И ИНТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ

Налази истраживача указују на то да су екстернализовани проблеми, после анксиозности, најзаступљенији у популацији адолесцената (Merikangas et al., 2010). Као последица актуелне политике „нормализације”, уместо досадашње политике „криминализације” или „патологизације”, све већа научноистраживачка пажња посвећује се проучавању развојних проблема заступљених у типичној популацији адолесцената (Stakić, 2013). С тим у вези, екстернализовани проблеми у општој популацији адолесцената могу бити тумачени као део нормативне развојне кризе, с једне, те као увод у много озбиљније проблеме малолетничке делинквенције у ужем смислу и криминалног понашања у одраслом добу, с друге стране.

Подела на екстернализоване и интернализоване проблеме има дугу историју. Још у првој половини 20. века установљена је подела проблема на оне који се односе на личност и оне који се односе на понашање. Понашање је концептуализовано дуж континуума од прикривених до откривених симптома, од инхибиције до акције, од унутра ка споља (Serafica & Vargas, 2006). Ackerson (1942, према Cicchetti & Toth, 2014) је, на основу студије о проблемима у понашању на узорку од 2.113 дечака и 1.181 девојчица од шест до осамнаест година, идентификовао три понашања која одступају од социјално прихватљивог: проблеми који су усмерени на личност, проблеми који упућују на понашање и они у вези са хапшењем малолетника или појављивањем пред судом. Предмет ове студије била је анализа повезаности између наведених проблема у понашању. Аутор је издвојио „скор личности”, са симптомима: ментални конфликти, промена расположења, депресија, нерасположење, чудно понашање и „скор понашања”, са симптомима: напуштање школе, непослушност, деструктивност, окрутност,

лагање, псовање, крађа и остајање касно ноћу (Ackerson, 1942, према Cicchetti & Toth, 2014).

Емпиријске студије из друге половине 20. века региструју симптоме организоване око синдрома који се даље препознају као екстернализовани и интернализовани проблеми у понашању (Achenbach, 1966; Achenbach & Edelbrock, 1978). Achenbach (1966) је на основу прегледа по 300 историја болести деце мушког и женског пола која су се лечила у Психијатријској болници на Универзитету у Минесоти уочио повезаност између присутних симптома и извршио факторску анализу за сваки пол посебно. Поштовани су строги критеријуми за укључивање деце у узорак студије: јавили су се на лечење после 4. и пре 16. године, нису институционализовани дуже од 2. године, немају органско оштећење, коефицијент интелигенције им је већи од 75 и друго. И код дечака и код девојчица је утврђено да су се симптоми груписали у факторе који су се даље кретали према два пола: екстернализовани проблеми као израз антисоцијалног понашања, с једне и интернализовани проблеми као израз унутрашњих проблема, с друге стране (Achenbach, 1966). Код оба пола уочени су следећи фактори: соматске притужбе, опсесивно понашање, компулсивно понашање, фобије, понашања којима се крше правила, агресивно понашање, хиперактивност, шизоидно размишљање и понашање. Само код дечака идентификован је фактор назван сексуално понашање. Искључиво код девојчица откривени су фактори: депресија, анксиозност, неуротично и понашање којим се крше правила, енеуреза и гојазност (Achenbach, 1966). Агресивно понашање и понашање којим се крше правила код оба пола групишу се као екстернализовани проблеми, док се соматске притужбе и опсесивно понашање код оба пола и анксиозност код девојчица групишу као интернализовани проблеми. Није откривена конзистентност у односу на везу осталих фактора са екстернализованим или интернализованим проблемима (Achenbach, 1966). Уколико је 60% и више симптома у понашању појединца имало екстернализовани карактер, понашање је било одређено као екстернализовано. С друге стране, уколико је 60% и више симптома у понашању појединца имало интернализовани карактер, понашање је било одређено као интернализовано (Achenbach, 1966).

Истраживачи су даље, помоћу симптома који су издвојени у претходној студији (Achenbach, 1966), анкетирали 450 родитеља у вези са клиничком сликом

њихове деце у погледу присуства наведених проблема код оба пола различитог узраста (6–11. и 12–16), те поново издвојили факторе који се и код дечака и код девојчица и обе узрастне групе групишу на два пола, као екстернализовани и интернализовани проблеми у понашању (Achenbach, 1978, у штампи и Achenbach & Edelbrock, у штампи, према Achenbach & Edelbrock, 1978). Код оба пола и обе узрастне групе идентификовани су следећи фактори: соматске притужбе, повлачење, хиперактивност, агресивност и понашања којима се крше правила. Депресивност и анксиозност једино нису регистровани код дечака од 12–16 година. У обе узрастне групе само код дечака идентификована је некомуникативност, а код девојчица окрутност. Само на узорку дечака од 12–16 година идентификована је незрелост, а код девојчица млађег узраста сексуални проблеми. Међутим, код девојчица старије узрастне групе уочен је фактор незрелост – хиперактивност (Achenbach & Edelbrock, 1978). На основу анализе више десетина студија из више извора (клиничка пракса, родитељи, наставници), аутори су издвојили синдроме који се даље групишу као: екстернализовани проблеми, односно неконтролисана понашања и интернализовани проблеми, односно претерано контролисана понашања и патолошки деатачмент (Achenbach & Edelbrock, 1978). Патолошки деатачмент је регистрован само у четири студије, и то не у односу на све изворе података (Achenbach & Edelbrock, 1978).

Achenbach и Rescorla (2001) идентификовали су укупно осам синдрома са симптомима који се удружено јављају, а то су: анксиозност/депресивност, повученост/депресивност, соматске притужбе, социјални проблеми, проблеми мишљења, проблеми пажње, понашање којим се крше правила и агресивно понашање. Ови синдроми су даље класификовани у две шире групе – интернализовани и екстернализовани проблеми. Према томе, интернализовани проблеми усмерени су претежно на индивидуу и претпостављају анксиозност, депресивност, повученост и соматске притужбе. Екстернализовани проблеми у понашању адолесцената претпостављају сукобе са окружењем – другим људима, правилима понашања и обухватају понашања којима се крше правила и агресивно понашање. У односу на оне са интернализованим проблемима, испољавање екстернализованих проблема карактеришу отворени сукоби са околином, слабија социјална компетенција и мања пријемчивост за третман у службама менталног

здравља (Achenbach & Edelbrock, 1978). Социјални проблеми и проблеми мишљења подједнако су повезани и са интернализованим и са екстернализованим проблемима, док се код проблема пажње бележи снажнија веза са екстернализованим. С тим у вези, није необично да су екстернализовани проблеми раније укључивали и проблеме пажње, импулсивно понашање и проблеме хиперактивности (Achenbach & Edelbrock, 1978). Како примећују неки аутори, уочена дистинкција одржала се до данас мењајући називе, на пример: неконтролисана/претерано контролисана понашања; бихевиорални/емоционални поремећаји, и екстернализовани/интернализовани проблеми у понашању (Žunić-Pavlović и Pavlović, 2013).

Аутори сматрају да је за децу и адолесценте који испољавају интернализоване проблеме (посебно симптоме социјалне анксиозности и инхибиције) протективни фактор од испољавања екстернализованих проблема то што се услед повлачења, изоловања од својих вршњака, и не друже са делинквентним вршњацима (Oland & Shaw, 2005). С друге стране, негативан афекат и неуротицизам изазивају одбацивање од вршњака, конфликтне односе са вршњацима, родитељима и наставницима и могу водити прикључивању делинквентној групи (Fanti & Henrich, 2010; Oland & Shaw, 2005). С тим у вези, није неуобичајено да симптоми екстернализованих проблема могу маскирати интернализоване проблеме, као и да се они могу међусобно појачавати. Резултати истраживања указују на то да трећина оних који испољавају хронично висок ниво интернализованих проблема, испољавају иницијално висок ниво екстернализованих проблема који значајно опада. С друге стране, трећина оних који су са екстернализованим проблемима започели у адолесценцији, испољавају хронично висок ниво интернализованих проблема (Korhonen et al., 2014).

1.2. КЛАСИФИКАЦИЈА ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА

На конкретну разлику између агресивног понашања и понашања којим се крше правила први пут је указано половином прошлог века, при чему су идентификована два синдрома: несоцијализовани агресивни и социјализовани

делинквентни поремећај (Hewitt & Jenkins, 1946, према Burt, 2012). Наглашавањем димензије социјализованости прави се разлика између оних који испољавају агресивно понашање, и то најчешће сами, и оних који испољавају делинквентно понашање, а добро су интегрисани у вршњачку групу. Истраживачке студије подржале су класификацију антисоцијалног понашања где се с једне стране издвајају расправљање са другима, туче, напади беса и сл. као део откривених понашања и, с друге стране, крађа, бежање из школе, подметање пожара и сл. као део прикривених понашања (Loeber & Schmalin, 1985). Прикривена и откривена димензија антисоцијалног понашања потврђена је и у студији која је спроведена у лабораторијским условима, и то тако да су крађа и уништавање имовине фактор који се разликује од физичке или вербалне агресије (Hinshaw, Simmel & Heller, 1995).

Спроведена је метаанализа, у коју су укључене 44 студије са 60 факторских анализа и узорак од преко 28 хиљада деце и адолесцената. Резултат је да је, поред већ препознате прикривене и откривене димензије проблема у понашању, откривена и деструктивна и недеструктивна димензија (Frick et al., 1993). Другим речима, подела на агресивно понашање и понашање којим се крше правила додатно се усложњава издвајањем четири подтипа: агресивно понашање, опозиционо понашање, статусни и имовински преступи. Агресивно понашање обухвата опозиционо и агресивно понашање, а понашање којим се крше правила имовинске и статусне преступе. Опозиционо и агресивно понашање сматрају се откривеним понашањем, с тим што се агресивно понашање, за разлику од опозиционог, сматра деструктивним понашањем. У откривено деструктивна понашања (агресивно понашање) спадају: туче, злостављање других, напади на друге, окривљавање других за своје грешке, окрутност и злонамерност. У откривено недеструктивна (опозициона понашања) спадају: љутња, узнемиравање других, тврдоглавост, расправљање, осетљивост, непослушност и напади беса (Frick et al., 1993). Прикривеним, али и деструктивним, сматрају се имовински преступи, док су статусни преступи препознати као прикривени и недеструктивни. У прикривено деструктивна понашања (имовински преступи) спадају: вандализам, крађе, подметање пожара, лагање и окрутност према животињама. У прикривено

недеструктивна понашања спадају: кршење правила, злоупотреба психоактивних супстанци, псовање, бежање од куће и из школе (Frick et al., 1993).

Класификација екстернализованих проблема, заснована претежно на врсти уочених симптома (агресивно понашање и понашање којим се крше правила), у вези је са класификацијом према узрасту када су се проблеми појавили. У склопу узрастне класификације препознаје се тип код кога се антисоцијално понашање јавља у детињству и онај код кога се јавља у адолесценцији (APA, 1994; APA, 2013), односно целоживотно перзистентни и адолесценцијом лимитирани (Moffitt, 1993). Сматра се да су проблеми започели рано ако се јаве на узрасту до 10 година. Међутим, према последњој верзији Дијагностичко-статистичког приручника (DSM-5), издваја и тип са неспецифичним почетком, код кога време појављивања првих симптома није познато. Поред апстинената, истраживачи су накнадно препознали и тип код кога се антисоцијално понашање на ниском нивоу испољава током целог живота (Moffitt, Caspi, Harrington, Caspi & Milne, 2002; Roisman, Monahan, Campbell, Steinberg & Cauffman, 2010). Опозициона понашања се манифестују на најранијем узрасту и праћена су агресивним понашањем. Затим се, од прикривених понашања, јављају имовински, па статусни преступи (Frick et al., 1993). Разлог што се откривена понашања јављају на ранијем узрасту може бити управо то што је за испољавање прикривених ипак потребан изванредан ниво когнитивног развоја (Tremblay, 2010). Присуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила представља недостатак кривице и кајања, неосетљивости за осећања других, површно изражавање емоција и недостатак бриге за извођење важних активности (Frick, 2009, према Frick, Ray, Thornton & Kahn, 2014). Присуство/одсуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила, прецизније присуство/одсуство лимитираних просоцијалних емоција, укључено је у последњу верзију Дијагностичко-статистичког приручника за менталне болести DSM-5 ради спецификације дијагнозе поремећаја понашања (APA, 2013). Да би се посебно спецификовало присуство лимитираних просоцијалних емоција потребно је да током 12 месеци дете у различитим контекстима испољи бар два од четири наведена понашања: недостатак кривице или кајања, недостатак емпатије, равнодушност према учинку и површна или дефицијентна осећања (APA, 2013). Поремећај понашања било које тежине може

бити праћен присуством лимитираних просоцијалних емоција, с тим да је то најчешће тешка форма (APA, 2013).

У прилог повезаности наведених класификација говоре резултати истраживачких студија (Burt, Donnellan, Iacono & McGue, 2011; Hyde, Burt, Shaw, Donnellan & Forbes, 2015). Наиме, на узорку од 268 испитаника ниског социоекономског статуса који су праћени од адолесценције до одраслог доба испитивано је преклапање различитих класификација: узраст на којем се проблеми јављају, присуство агресивних симптома или симптома понашања којим се крше правила и присуство/одсуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила и њихова предиктивна вредност (Hyde et al., 2015). Утврђено је да је испитанике са рано испољеним проблемима карактерисала висока заступљеност агресивног понашања, али не и безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила. Налази истраживања указују на то да је, без обзира да ли је присуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила утврђено код типа са почетком у детињству или са почетком у адолесценцији, праћено агресивним понашањем (Frick et al., 2014). Повезаност класификације на агресивно понашање и понашање којим се крше правила и класификације у односу на узраст када су се симптоми јавили, утврђена је у близаначкој студији адолесцената од 11–24 године. Иако су типови с почетком у детињству и адолесценцији били у вези с испољавањем антисоцијалног понашања у одраслом добу, та веза контролисањем агресивног понашања и понашања којим се крше правила губи на значају (Burt et al., 2011).

Према томе, класификација на агресивно понашање и понашање којим се крше правила сматра се супериорнијом у односу на узрастну. Аутори стога закључују да критеријум који се тиче понашања, односно испољавање агресивног, с једне и понашања којим се крше правила, с друге стране, има више оправдања од критеријума у вези са узрастом на којем се јављају први симптоми антисоцијалног понашања (Burt et al., 2011). Наиме, узраст када су се проблеми појавили није се показао толико значајним показатељем антисоцијалног понашања у одраслом добу као што се претпостављало. То што се, на пример, први симптоми јављају рано, само по себи није предиктивни фактор антисоцијалног понашања у одраслом добу, већ је то агресивно понашање. Специфичан облик антисоцијалног понашања, на

пример учестало испољавање физичке агресије, пре него јављање проблема у детињству утиче на исход антисоцијалног понашања у одраслом добу. Штавише, савремена сазнања упућују на то да се са антисоцијалним проблемима који су започели у детињству може прекинути у адолесценцији, као и да се проблеми који су се први пут уочили у адолесценцији могу одржати и у одраслом добу (Burt et al., 2011; Moffitt et al., 2002; Roisman et al., 2010). Аутори закључују да је подела према критеријуму узраста на којем се јављају први проблеми само други начин диференцијације за ону која је заснована на критеријуму који се тиче врсте симптома (Burt et al., 2011).

1.2.1. Синдром агресивног понашања

Симптоми агресивног понашања од којих се пошло у овом раду изражени су кроз изјаве: „много се свађам”, „зао сам према другима”, „настојим да добијем много пажње од других”, „уништавам своје ствари”, „уништавам туђе ствари”, „непослушан сам према родитељима”, „непослушан сам у школи”, „често се потучем”, „физички нападам друге особе”, „много вриштим”, „тврдоглав сам”, „често мењам расположење”, „сумњичав сам”, „често задиркујем друге”, „лако се разљутим”, „претим другима да ћу их повредити” и „гласнији сам од других вршњака” (Achenbach & Rescorla, 2001). Према томе, синдром агресивног понашања односи се на различите облике опозиционог понашања (непослушност, тврдоглавост, пркосност, сумњичавост, љутња и друго) и отворене агресије (викање, препирање, претње, туче и друго) (Achenbach & Rescorla, 2001). Студија у којој је уочена разлика између откривених и прикривених понашања указује на то да откривена понашања упућују на симптоме опозиционо-пркосног поремећаја и физичку агресију (Loeber & Schmalin, 1985). Понашања које обједињује синдром агресивног понашања су откривена, с тим што могу бити деструктивна (агресивно понашање) и недеструктивна (опозиционо понашање) (Frick et al., 1993). Аутори неретко опозиционо-пркосна понашања смештају на средишњи део откривено-прикривеног континуума (Connor, 2012).

С једне стране, аутори дефинишу агресивно понашање као израз отворене, директне, физичке агресије према људима и стварима (Bushman & Anderson, 2001;

Smeets et al., 2017). С тим у вези, разматрају се и питања укључивања у дефиницију намере да се бол нанесе и мотивације да се бол избегне (Bushman & Anderson, 2001). Проблематичним се сматра утврђивање намере код деце, као и код агресивног понашања испољеног/претрпљеног у контексту емоција беса и страха (Tremblay, 2000). С друге стране, опозиционо-пркосна симптоматологија чини значајан део синдрома агресивног понашања. Оно што је заједничко за опозиционо-пркосно понашање и физичку агресију свакако јесте то да су оба понашања откривена.

Учесталост агресивног понашања у одређеном временском периоду, намера да се нанесе штета, односно повреди жртва, као и тежина последице агресивног понашања по жртву најчешће се узимају као одвојени параметри у теоријским разматрањима и истраживању агресивног понашања (Burt, 2012; Tremblay, 2010). Tremblay (2000) налази да ће суд, као и родитељи и наставници, тежим обликом агресивног понашања свакако сматрати физичку агресију. Озбиљност повреде се најчешће узима као критеријум да ли се неки акт физичке агресије, на пример детета према одраслој особи или вршњаку, може сматрати агресивним понашањем (нпр. тежак ујед и сл.) (Tremblay, 2000). Природа самог агресивног поступка може се узети као индикатор тежине; на пример, ударање је мање озбиљно од убадања. Исто тако, узраст агресора може бити пресудан за тумачење тежине; на пример, ако је адолесцент агресор и одојче као жртва (Burt, 2012).

Опозиционо понашање је типично за период детињства, опада са узрастом, те се може сматрати делом нормативног развоја. Као и кад је у питању физичка агресија, дечаци га чешће испољавају у детињству, док у адолесценцији готово да нема разлика по полу (Bongers, Koot, van Der Ende & Verhulst, 2004). Опозиционо понашање се може сматрати патолошким само уколико значајно одступи по учесталости и тежини, или се настави на старијем узрасту (Žunić-Pavlović и Pavlović, 2013). Loeber са сарадницима (1993) у својој теорији развоја проблематичног понашања и делинквенције указује на путању конфликта са ауторитетом, која почиње тврдоглавошћу, пружањем отпора и сукобима са ауторитетом, што се наставља и у другој и трећој фази. Та путања највише одговара дечацима до 12 година. Налази истраживања указују да конфликт са ауторитетом представља основу и за развој откривене (физичка агресија) и прикривене (имовински и статусни преступи) путање (Loeber, Keenan & Zhang, 1997).

Истраживања упућују на то да је, без обзира на опадање опозиционог понашања током развоја, у адолесценцији оно ипак учесталије од агресивног понашања, статусних и имовинских престапа (Bongers et al., 2004).

У литератури се, на основу различитих критеријума, среће неколико типологија агресивног понашања: реактивна–проактивна, хостилна–инструментална, директна–индиректна, физичка–социјална, откривена–прикривена, вербална–невербална и друге (Crick & Grotpeter, 1995; Crick & Dodge, 1996; Poulin & Bouvin, 2000; Vitaro, Brendgen, & Barker, 2006). Ради бољег разумевања синдрома агресивног понашања, указаће се на разлику између директне агресије и оне релационог карактера. У студији која је рађена са циљем идентификовања подтипова синдрома агресивног понашања, на узорку од 7.449 парова близанаца оба пола, издвојене су релациона и директна агресија (Ligthart, Bartels, Hoekstra, Hudziak & Boomsma, 2005). Симптоми директне агресије изражени кроз изјаве су: „прети другима да ће их повредити”, „физички напада друге особе”, „често се потуче”, „уништава туђе ствари”, „уништава своје ствари” и „зао је према другима”. Симптоми релационе агресије изражени су кроз изјаве: „много се свађа”, „хвали се и прави важан”, „захтева много пажње”, „непослушан је код куће”, „непослушан је у школи”, „љубоморан је”, „много вришти”, „размеће се и глупира”, „тврдоглав је, намрштен и раздражљив”, „често мења расположење”, „превише прича”, „често задиркује друге”, „има нападе беса или незгодну нарав” и „необично је гласан” (Ligthart et al., 2005). Уочава се да симптоми релационе агресије не укључују манипулативна понашања, чије би препознавање свакако било проблематично када су у питању родитељи или наставници као извори информација. У односу на релациону, директна агресија је мање заступљена у понашању деце и адолесцената (Ligthart et al., 2005).

1.2.2. Синдром понашања којим се крше правила

Синдром понашања којим се крше правила обухвата лагање, варање, крађе, дружење са проблематичним друштвом, бежање од куће и из школе, подметање пожара, вандализам, злоупотребу психоактивних супстанци и друго (Achenbach & Rescorla, 2001). Симптоми овог понашања изражени су кроз изјаве: „пијем алкохол

без одобрења родитеља”, „не осећам кривицу ако урадим нешто лоше”, „кршим правила понашања код куће, у школи и на другим местима”, „дружим се са проблематичним друштвом”, „лажем и варам друге”, „више волим да будем у друштву старијих од мене, него са својим вршњацима”, „бежим од куће”, „подмећем пожаре”, „крадем од укућана”, „крадем ван куће”, „псујем и говорим ружне речи”, „сувише често мислим на секс”, „пушим”, „бежим са часова или изостајем из школе”, „користим лекове које ми није прописао лекар” (Achenbach & Rescorla, 2001). Понашања која обједињује синдром понашања којим се крше правила су прикривена, с тим што могу бити деструктивна (имовински преступи) и недеструктивна (статусни преступи) (Frick et al., 1993). Аутори истичу да постоје проблеми у дефинисању понашања којим се крше правила (Tremblay, 2010). Претпоставља се да би мајка, када би била упитана да ли дете крши правила, била збуњена, и то не због тога што деца не испољавају понашања којима се крше правила, већ зато што то чине стално. Како шаљиво запажа аутор, деца беже од родитеља чим проходају, избегавају школске обавезе кад год им се за то укаже прилика (Tremblay, 2010).

При проучавању понашања којим се крше правила, учесталост испољавања се сматра једним од кључних индикатора, намера се подразумева, док питање тежине проблема захтева сложенију анализу (Burt, 2012). Аутор запажа да је учесталост испољавања понашања којим се крше правила примарни фокус за већину студија. Један број симптома, попут лагања и псовања, могу се сматрати бенигним, док се други симптоми, попут крађе, злоупотребе психоактивних супстанци и друго, сматрају озбиљним и неретко чак представљају кршење закона (Burt, 2012). Код понашања којим се крше правила узраст се разматра на значајнијем нивоу него код агресивног понашања. То може бити из разлога што, за разлику од понашања којим се крше правила, агресивно понашање бележи стабилност (Burt, Mikolajewski & Larson, 2009). Наиме, ретки су они који престану са испољавањем агресивног понашања у адолесценцији, док је понашање којим се крше правила у адолесценцији постало толико учестало да се све чешће посматра као део нормативне развојне кризе (Roisman et al., 2010). Испољавање одређеног облика понашања којим се крше правила, на пример крађа од других или укућана, сматра се много озбиљнијим у адолесценцији него у детињству (Burt, 2012).

Међутим, бежање из школе се сматра озбиљнијим симптомом уколико се региструје са 10–11 година, него са 15–16 година (Tremblay, 2010). Оно што такође уноси конфузију јесте то да се, у извесном смислу, понашање којим се крше правила може сматрати мање или више делом нормативног развоја, попут лагања (Burt, 2012).

Иако неки истраживачи упућују на повезаност између агресивног понашања и понашања којим се крше правила (Burt, 2012; Tremblay, 2010), препознају се важне разлике у етиологији, развојним трајекторијама и прогнози, што ће бити предмет разматрања у даљем раду.

1.3. ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ И СРОДНИ ПОЈМОВИ

Разумевање екстернализованих проблема изискује разграничење од сродних појмова. Прво, потребно је објаснити однос са појмом антисоцијално понашање, који као шири појам у себи садржи екстернализоване проблеме. Антисоцијално понашање се најчешће тумачи као израз који обједињује поремећаје понашања, агресивно понашање и делинквенцију. Према дефиницији, оно одражава неуспех појединца да своје понашање усклади са очекивањима неке фигуре ауторитета (нпр. родитељ или наставник), друштвеним нормама или правима других људи (Frick, 1998:9). На пример, непослушност или расправљање са другима представљају одраз конфликта са ауторитетом, бежање из школе или од куће израз кршења друштвених норми, а крађе, силовање или вандализам представљају кршење људских права (Frick, 1998). Истраживачи препознају међусобну зависност и повезаност аспеката антисоцијалног понашања (Hyde et al., 2015). На пример, они који су у конфликту са ауторитетом, неретко озбиљно повређују људска права. Из наведеног се уочава да су антисоцијална понашања довољно широк појам, који укључује поремећаје понашања, екстернализоване проблеме, делинквенцију и криминалитет одраслих.

Проблематичан је и однос екстернализованих проблема са појмовима са којима постоји преклапање у погледу њихових садржина. Тако се у различитим научним дисциплинама употребљавају различити термини којима се означавају различити облици антисоцијалног понашања. На пример, у криминологији и

социологији доминира термин делинквенције, у клиничкој психологији, дечијој и адолесцентској психијатрији – поремећаја понашања, у развојној психологији – проучавање агресивног понашања (Farrington, 2004). За разлику од делинквенције, која претпоставља кршење закона и категорије поремећаја понашања који најчешће представљају израз клиничке праксе, термин екстернализованих проблема, који представља предмет овог рада, везује се за емпиријски засновано проучавање проблема у понашању деце и адолесцената. У раду ће се разматрати синдроми понашања којима се крше правила и агресивно понашање, који репрезентују проблеме екстернализованог спектра. Емпиријски засновано проучавање екстернализованих проблема ограничава се на Ахембахов систем емпиријски базиране процене (Achenbach & Rescorla, 2001), мада се секундарно они у знатној мери преклапају са поремећајима описаним у DSM (Дијагностичко-статистички приручник за менталне поремећаје), и то: симптоми агресивног понашања са опозиционо-пркосним поремећајем, док поремећај понашања обухвата симптоме дате у обе подскеле – понашање којим се крше правила и агресивно понашање (Krueger & Tacket, 2015).

Поремећај понашања се дефинише као упорно и понављано угрожавање основних права других људи (нпр. крађа, агресивност), или кршење социјалних норми или правила прикладних за узраст (нпр. сукоби са ауторитетима и друго), које се манифестује присуством бар три од 15 критеријума у протеклих 12 месеци, од којих је бар један присутан у последњих шест месеци (APA, 2013:469). Симптоми су разврстани у четири категорије: агресија према људима и животињама (нпр. често изазивање туча), уништавање имовине (нпр. намерно уништавање туђе имовине), обмањивање и крађе (често лагање да би се прибавиле ствари или услуге или избегле обавезе) и тешко кршење правила (често изостајање из школе пре навршене 13. године). У зависности од узраста у ком су се појавили симптоми, разликују се три типа: поремећај понашања са почетком у детињству, поремећај понашања са почетком у адолесценцији и поремећај понашања с неспецифичним почетком. У односу на тежину разликују се лаки, умерени и тешки (APA, 2013:469-471). Опозиционо-пркосни поремећај представља образац љутитог и раздражљивог расположења, свађалачког и пркосног понашања или осветољубивости у трајању од најмање шест месеци и подразумева присуство

најмање четири симптома који се испољавају током интеракција са најмање једном особом, која није брат или сестра. Осам симптома смештено је у три категорије: љутито и раздражљиво расположење (нпр. често губљење стрпљења), свађалачко и пркосно понашање (нпр. често расправљање са фигурама ауторитета) и осветољубивост (нпр. испољавање злонамерности или осветољубивости најмање два пута током последњих шест месеци). Тежина поремећаја одређује се у односу на то да ли се наведени симптоми испољавају у једном или у више окружења (APA, 2013:462).

Истраживања упућују на конзистенцију у процени путем Ахенбаховог система емпиријски засноване процене и DSM дијагностичких категорија (Achenbach, Dumenci & Rescorla, 2001; Achenbach, Dumenci & Rescorla, 2003). Развијени су посебни системи за премошћавање јаза између ова два система процене, односно прерачунавање симптома и скорова измерених путем CBCL, YSR, TRF у критеријуме дате у DSM класификацији (Achenbach et al., 2001; Krol, De Bruyn, Coolen, & van Aarli, 2006). Налази истраживања упућују на то да агресивно понашање и понашање којим се крше правила кореспондирају са дијагнозама поремећаја понашања и опозиционо-пркосног поремећаја (Achenbach, Dumenci, & Rescorla, 2006). Понашања којим се крше правила снажно су повезана са поремећајем понашања, а агресивно понашање са опозиционо-пркосним поремећајем (Achenbach et al., 2003). Метааналитичке студије указују на бољу релијабилност и валидност димензионалних система процене у односу на категоријалне (Markon, Chmielewski & Miller, 2011). С обзиром на то да употребом категоријалних система процене психопатологије деце и адолесцената у великој мери остају непрепознати они који се налазе између два екстрема (нема и има известан поремећај), аутори апелују на то да се димензионални и категоријални систем повежу (Achenbach, 2014; Hudziak, Achenbach, Althoff & Pine, 2007). Наиме, свакако да би значајнији податак од збрајања симптома било његово рангирање, на пример од нула до два, како би се добиле информације о тежини, односно учесталости симптома (Achenbach, 2014). Аутори наглашавају разлике између девојчице која, на пример, испољава два симптома поремећаја понашања и нема дијагнозу и девојчице која испољава три симптома и којој је успостављена дијагноза, као и између њих две и дечака који испуњава свих 15 симптома за

постављање дијагнозе (Hudziak et al., 2007). Ту је и питање варијација у испољавању симптома према узрасту, полу и типу информаната на националним узорцима и увид у континуитет у испољавању поремећаја понашања (Hudziak et al., 2007). То за многе утопијско становиште могло би имати значајне импликације за превенцију и третман поремећаја понашања.

Потребно је разјаснити и однос са појмом делинквенције. У ужем смислу делинквенција је оно што закон каже да јесте (Rubin, 1949). Односно, поступци који би да су учињени од одраслих могли бити сматрани криминалним, називају се делинквентним (Bloch & Flynn, 1967, as cited in Schlegel, 1979:14). Међутим, у ширем смислу, то не мора искључиво обухватати криминалитет који су извршили малолетници. У малолетничку делинквенцију неретко спадају и поступци који се сматрају кршењем правила које нема криминалну позадину (Schlegel, 1979). На пример, то могу бити статусни преступи, попут бежања из школе или од куће. Према томе, делинквенција претпоставља опсег понашања учињених од адолесцената којима се крши закон и захтева правни одговор заједнице (Marte, 2008:2). Евидентно је да је делинквенција правна, социјална категорија, док су поремећаји понашања дијагностичка категорија, при чему деца која се могу сматрати делинквентним не морају испуњавати критеријум за дијагнозу поремећаја понашања (Liabø & Richardson, 2007).

Како примећују аутори, екстернализовани проблеми, иако синонимно не одражавају појам делинквенције, имају доста заједничког (Connor, 2002). Може доћи и до поистовећивања делинквенције са синдромом понашања којим се крше правила. Наиме, у претходној верзији Ахенбаховог система емпиријски базирани процене (Achenbach, 1991), у склопу екстернализованих проблема, поред синдрома агресивног понашања, идентификован је синдром делинквентног понашања, што је према новијој верзији само други назив за синдром понашања којим се крше правила, који су аутори с обзиром на садржину симптома које обухвата сматрали прикладнијим (Achenbach & Rescorla, 2001).

Проблеми у понашању представљају израз који се учестало користи у студијама рађеним на генералној популацији за појам који обухвата образац активности које су супротстављене социјално прихватљивим нормама и специфичне су за период адолесценције. Према томе, проблеми у понашању

обухватају агресивно понашање, делинквенцију, злоупотребу психоактивних супстанци, сексуални промискуитет и друго. Према Jessor & Jessor (1997, према Marte, 2008:3), проблеми у понашању се не дефинишу као неки вредносни суд, већ као сет понашања адолесцената који су генерално супротстављени социјалним нормама, које друштво види као разлог за забринутост и провоцирају одговор шире друштвене заједнице у правцу адекватне контроле. С тим у вези, закључује се да се проблеми у понашању могу синонимно тумачити са шире схваћеним појмом делинквенције.

1.4. УЧЕСТАЛОСТ ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА

1.4.1. Разлике у учесталости екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којим се крше правила

У студијама о заступљености екстернализованих проблема присутна је несагласност налаза истраживања. Frick (1998) издваја неколико разлога за то. Прво, постоје разлике у односу на тежину проблема који се посматрају. На пример, блажи облици агресивног понашања и понашања којим се крше правила много су заступљенији у општој популацији него они тежи. Друго, постоје разлике у односу на то да ли се подаци прикупљају о појединачним симптомима који могу да указују на проблеме у понашању испитаника, или се евидентирају само они који испуњавају критеријуме у дијагностичком смислу. Наиме, код испитаника могу бити заступљени тешки симптоми поремећаја, а да притом нису испуњени услови за постављање дијагнозе. Као трећи проблем аутор издваја то што је заступљеност у различитим узрастима различита, те драматично расте од детињства до адолесценције. Четврти разлог представља утицај пола, где дечаци знатно учесталије испољавају екстернализоване проблеме, с тим што је та разлика најчешће посредована узрастом. Девојчице чешће него дечаци испољавају прикривена понашања, док су дечаци знатно насилнији (Frick, 1998).

Сходно теми, биће приказани подаци о учесталости екстернализованих проблема искључиво код адолесцената. Пропорција адолесцената са граничним и клинички значајним нивоом екстернализованих проблема креће се од 5,4 (Harder et

al., 2014), преко 8,2 (Heyerdahl, Kvernmo & Wichstrøm, 2004), до 23,4% (Shahini, Rescorla, Wancata & Ahmeti, 2015). Адолесценти са граничним и клинички значајним нивоом агресивног понашања били су заступљени у пропорцијама од 4,2 (Harder et al., 2014), преко 6,3 (Heyerdahl et al., 2004), до 15,4% (Shahini et al., 2015). Пропорција адолесцената са граничним и клинички значајним нивоом понашања којима се крше правила креће се од 1,2 (Harder et al., 2014), преко 8,7 (Shahini et al., 2015), до 21,3% (Heyerdahl et al., 2004). Већа заступљеност екстернализованих проблема и агресивног понашања код косовских адолесцената албанске националности узраста 11–17 година може се тумачити као последица ратних искустава и посттрауматског стресног синдрома (Shahini et al., 2015). Нешто већа пропорција адолесцената са граничним и клинички значајним нивоом понашања којим се крше правила утврђена је на мултиетничком узорку од 2.647 норвешких адолесцената узраста 15–18 година (с тим да је у узорку било два пута више ученика узраста 17–18 година), а може се објаснити високим скоровима на ајтемима који се односе на бежање из школе и злоупотребу алкохола и дрога (Heyerdahl et al., 2004). Уочава се мања пропорција адолесцената са граничним и клинички значајним нивоом понашања којим се крше правила на кенијском узорку од 301. адолесцента узраста 11–18 година (од којих шестину чини клинички узорак) (Harder et al., 2014). Попут албанских, и кенијски млади су били изложени ратним искуствима, с тим што је у албанском контексту он посреднији јер су директне последице рата трпели родитељи анкетиране деце (Shahini et al., 2015). У складу са налазима истраживања, интернализовани проблеми, који се у великој мери повезују са ратним искуствима и сиромаштвом, предвиђају екстернализоване проблеме у наредној генерацији (Kim, Capaldi, Pears, Kerr & Owen, 2009). Према томе, може се претпоставити непосредан утицај ратне трауме на интернализоване проблеме, а индиректан на екстернализоване проблеме. Налази истраживања сведоче о ефектима културе и друштва који су се показали значајнијим у контексту испољавања понашања којим се крше правила него агресивног понашања и пола и узраста (Rescorla et al., 2007a; Verhulst et al., 2003). Иако није било систематских студија о заступљености екстернализованих проблема код деце и адолесцената у Србији, на нивоу Експертске групе Министарства здравља и Министарства просвете, на узорку од 1.123 средњошколаца и 557 студената идентификована је једна трећина

адолесцената са граничним и клинички значајним нивоом екстернализованих и интернализованих проблема (Ćurčić, 2005).

У истраживању које је рађено на узорку од преко 55 хиљада деце узраста 6–16 година из 31 земље, а према извештавању родитеља, утврђено је да су, посматрано по појединачним симптомима, од екстернализованих проблемима адолесценти имали највише скорове на ајтемима синдрома агресивног понашања: „много се свађам”, „настојим да добијем много пажње од других”, „непослушан сам према родитељима”, „више волим да будем у друштву старијих од мене него са својим вршњацима”, „тврдоглав сам” (Rescorla et al., 2007a). Најнижи скорови измерени су на ајтемима синдрома агресивног понашања – „уништавам своје ствари” и „уништавам туђе ствари” и на ајтемима синдрома понашања којим се крше правила – „бежим од куће”, „крадем ван куће”, „сувише често мислим на секс” и „користим лекове које ми није прописао лекар” (Rescorla et al., 2007a).

1.4.2. Разлике у учесталости екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којим се крше правила према полу

Већи број истраживачких студија указује на то да су екстернализовани проблеми генерално заступљенији код дечака, док извесне студије не препознају полне разлике. Према налазима неколико интернационалних студија, дечаци су учесталије испољавали екстернализоване проблеме од девојчица (Rescorla et al., 2007a, 2007b; Verhulst et al., 2003). Извештавање о учесталијем испољавању екстернализованих проблема код дечака утврђено је и према извештавању родитеља и адолесцената (Verhulst et al., 2003). О вишем нивоу екстернализованих проблема код дечака у односу на девојчице извештавају и аутори студија у Хрватској (Rudan, Begovac, Szirovicza, Filipović & Skočić, 2005) и на Косову (Shahini et al., 2015). Међутим, иако су екстернализовани проблеми према извештавању наставника и оба родитеља били заступљенији код хрватских дечака на узрасту од 12 до 18 година, према извештавању адолесцената нису утврђене разлике према полу (Rudan et al., 2005). Постоји више објашњења за веће учешће дечака у испољавању екстернализованих проблема. То може бити због тога што девојчице током адолесценције одржавају боље односе са вршњацима и родитељима, што

може послужити као протективни фактор (Leadbeater, Kupermine, Blatt & Hertzog, 1999; Scaramella, Conger & Simons, 1999). Даље, утврђена је веза веће самокритичности код дечака и учесталијег испољавања екстернализованих проблема (Leadbeater et al., 1999). Наиме, самокритичност прати осећање кривице, безвредности, неадекватности, безнадежности, где се други перципирају као они који критикују, те се последично према другима односи с бесом и непријатељством (Leadbeater et al., 1999). Међутим, налази истраживања указују да нема статистички значајних разлика у испољавању екстернализованих проблема према полу (Abad, Forns & Gómez, 2002; Broberg et al., 2001; Harder et al., 2014; Heyerdahl et al., 2004; Janssen et al., 2004; Rudan et al., 2005; Steinhausen, Metzke, Meier & Kannenberg, 1997). То може бити због тога што родитељи и наставници нису довољно осетљиви у вези са идентификовањем проблема код девојчица, што показују и налази истраживања која укључују сва три извора информација (Rudan et al., 2005).

Утицајне епидемиолошке студије о заступљености екстернализованих проблема у популацији деце и адолесцената указују да су дечаци учесталије испољавали агресивно понашање у односу на девојчице (Rescorla et al., 2007a, 2007b). С друге стране, велики број истраживачких студија не налази статистички значајне разлике према полу при испољавању агресивног понашања (Abad et al., 2002; Broberg et al., 2001; Janssen et al., 2004; Rudan et al., 2005; Shahini et al., 2015; Steinhausen et al., 1997; Verhulst et al., 2003). То што нису пронађене статистички значајне разлике према полу при испољавању агресивног понашања може да буде због тога што агресивно понашање код дечака у детињству, иако заступљеније него код девојчица, брже опада него код девојчица, те до касне адолесценције дечаци и девојчице заправо испољавају исти ниво агресивног понашања (Bongers, Koot, van der Ende & Verhulst, 2003; Bongers et al., 2004). Треба имати у виду да се, у зависности од извора информација, о агресивном понашању различито извештава. На пример, док се према извештавању родитеља у хрватској студији не налазе полне разлике при испољавању агресивног понашања, према извештавању наставника агресивно понашање чешће врше дечаци, а према извештавању адолесцената девојчице (Rudan et al., 2005). Rescorla et al. (2007a) такође су користили родитеље као извор информација. Налази из финске студије која је спроведена на више од седам хиљада адолесцената указују на то да девојчице

учесталије испољавају агресивно понашање (Hurtig, Taanila, Ebeling, Miettunen & Moilanen, 2005). Аутори сматрају да се такав резултат може приписати факторима скандинавске културе и социјализације, где су, прво, жене доста слободније у испољавању осећања у односу на остатак света, а друго, показале су се као много искреније од мушкараца, чак и у анонимним истраживањима (Hurtig et al., 2005). Према финској студији, девојчице су имале више скорове на ставкама: расправља се, тражи пажњу, непослушност, тврдоглавост, промене расположења, сумњичавост, напади беса, вриштање, вика и друго (Hurtig et al., 2005). Међутим, дечаци су свакако чешће испољавали насилничко понашање и учесталије кршили закон (Hurtig et al., 2005). Аутори сугеришу да су девојчице склоније од дечака у испољавању агресивности према себи него према другима, што сматрају интернализаним аспектима екстернализованих проблема (Hurtig et al., 2005).

Налази истраживања епидемиолошких студија указују да дечаци чешће извршавају понашања којима се крше правила у односу на девојчице (Rescorla et al., 2007a, 2007b; Verhulst et al., 2003). То је утврђено независно од извора информација, и према извештавању родитеља и адолесцената (Verhulst et al., 2003). Резултати истраживачких студија такође указују на већу заступљеност понашања којим се крше правила код адолесцената у односу на адолесценткиње (Abad, Forns & Gómez, 2002; Broberg et al., 2001; Heyerdahl et al., 2004; Janssen et al., 2004; Rudan et al., 2005; Shahini et al., 2015). Потврђено је да дечаци чешће испољавају понашања којима се крше правила и према извештавању родитеља, и наставника и адолесцената (Rudan et al., 2005). Такви налази потврђени су и у холандској (Janssen et al., 2004) и швајцарској (Steinhausen et al., 1997) студији. У истраживању које је рађено на узорку од 1.342 каталонских адолесцената из Барселоне кршење правила је било статистички значајно учесталије само код адолесцената млађе узрасне групе, од 11–14 година (Abad et al., 2002). Објашњења за чешће испољавање понашања којим се крше правила код дечака могу бити различита. Једно од њих упућује на генетске разлике у етиологији, где код дечака наслеђе у већем проценту варијансе објашњава испољавање понашања којим се крше правила него код девојчица (Bartels et al., 2003). Међутим, пошто се средина свакако сматра прикладнијим објашњењем за испољавање таквих понашања (Burt, 2009) и пошто је већ указано да породична средина свакако представља значајнији протективни

фактор за девојчице (Leadbeater, Kupermine, Blatt & Hertzog, 1999), указаће се на полне разлике у вршњачкој социјализацији. Наиме, дечаци који испољавају понашања којим се крше правила у већој мери се друже са антисоцијалним вршњацима, за разлику од девојчица (van Lier, Vitaro, Woonner, Vuijk & Grijnen, 2005). Затим, иако дечаци који испољавају понашања којим се крше правила подједнако као и девојчице бивају одбачени од вршњака, то се дешава из потпуно различитих разлога. На пример, дечаци нису прихваћени од просоцијалних вршњака због насилничког понашања, а девојчице због мањка социјалних компетенција (van Lier et al., 2005). Резултати финске студије упућују на то да су девојчице генерално биле склоније да се друже са старијим друштвом, беже од куће и из школе, краду од куће, употребљавају алкохол и дроге (Hurtig et al., 2005). Објашњење се, као и код агресивног понашања, проналази у факторима културе и друштва и женске еманципације с тим у вези (Hurtig et al., 2005). Нису пронађени налази којима се полне разлике у испољавању понашања којима се крше правила не препознају.

1.4.3. Разлике у заступљености екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којим се крше правила према узрасту

Већина истраживачких студија говори у прилог већег испољавања екстернализованих проблема са узрастом. Мултикултурална истраживачка студија указује на пораст екстернализованих проблемаса узрастом (Verhulst et al., 2003). Генерални пораст екстернализованих проблема бележи се у каталонској (Abad et al., 2002), косовској (Shahini et al., 2015) и холандско-турској (Janssen et al., 2004) студији. Налази истраживања указују да утицај породице у испољавању екстернализованих проблема опада са узрастом, при чему се отварају нове могућности за бирање друштва вршњака у складу са интересовањима (Harden et al., 2015). Међутим, постоје студије у којима нису откривене разлике у узрасту међу адолесцентима (Broberg et al., 2001). То може бити због тога што је утицај импулсивности на развој екстернализованих проблема од детињства до адолесценције стабилан (Olson, Schilling & Bates, 1999). С тим у вези, може се претпоставити неспоран утицај биолошких фактора на одржавање екстернализованих проблема код адолесцената у неклиничкој популацији.

Истраживања указују на пораст агресивног понашања са узрастом (Abad et al., 2002; Verhulst et al., 2003). Резултати на турским, али не и холандским адолесцентима (где нису утврђене узрастне разлике), указују на то да су старији адолесценти чешће испољавали агресивно понашање (Janssen et al., 2004). С друге стране, истраживања указују на опадање агресивног понашања током адолесценције, и то независно од врсте информаната. Прецизније, на узорку од 1.122 холандских адолесцената узраста 11–18 година агресивно понашање са узрастом расте, достиже свој максимум око 15. године и од 16. године опада (van der Ende & Verhulst, 2005). Поједине истраживачке студије не препознају узрастне разлике при испољавању агресивног понашања (Broberg et al., 2001). То може бити из разлога што се са узрастом не бележе промене у генетским и утицајима средине с тим у вези (Harden et al., 2015).

Велики број студија препознаје да су разлике по узрасту најочљивије при испољавању понашања којим се крше правила у односу на агресивно понашање и

екстернализоване проблеме (Broberg et al., 2001; Janssen et al., 2004; Verhulst et al., 2003). Код каталонских адолесцената бележи се пораст понашања којим се крше правила са узрастом код оба пола (Abad et al., 2002). Уочену тенденцију о учесталијем испољавању тог понашања у старијим узрастним групама потврђују и налази лонгитудиналног истраживања са циљем утврђивања специфичности развоја екстернализованих проблема у општој популацији деце и адолесцената, које је рађено на узорку од 2.076 деце узраста 4–18 година, при чему је утврђено да понашање којим се крше правила расте са узрастом (Bongers et al., 2003). Истраживачке студије у којима су подаци прикупљани на основу више различитих информаната потврђују учесталије испољавање понашања којим се крше правила са узрастом, с тим да је пријављивање од адолесцената било учесталије (van der Ende & Verhulst, 2005). То се може објаснити недовољно добрим увидом родитеља у понашање адолесцената (посебно тежих облика) (Bongers et al., 2004). Једно од објашњења за учесталије испољавање понашања којим се крше правила код старијих адолесцената претпоставља пораст утицаја наслеђа са узрастом, и то у функцији промена које се дешавају уласком у пубертет (Harden et al., 2015). Према томе, пораст тог понашања више се може сматрати последицом промена у хормонском статусу него узраста (Harden et al., 2015).

Посматрано у одвојеним скуповима дечака и девојчица, бележе се исте (Bongers et al., 2003; Niv, Tuvblad, Raine & Baker, 2013) или различите (Abad et al., 2002; Steinhausen et al., 1997) путање. Истраживања развојних трајекторија упућују на опадање агресивног понашања и пораст понашања којим се крше правила са узрастом код адолесцената оба пола (Bongers et al., 2003; Niv et al., 2013). Опадање агресивног понашања објашњава се променама које настају у мозгу, док се пораст понашања којим се крше правила тумачи порастом импулсивности (Niv et al., 2013). Будући да су девојчице манипулативније, може се претпоставити да многи аспекти агресивног понашања остају непрепознати. С друге стране, бележи се опадање у испољавању екстернализованих проблема и агресивног понашања код дечака, а код девојчица пораст понашања којим се крше правила (Steinhausen et al., 1997). На узорку од 1.964 швајцарске деце и адолесцената утврђено је да дечаци узраста 6–11 година имају статистички значајно више скорове на скалама које мере екстернализоване проблеме и агресивно понашање него дечаци узраста од 12 до 17

година (Steinhausen et al., 1997). Девојчице узраста од 12 до 17 година имају статистички значајно више скорове на скали која мери понашање којим се крше правила него девојчице узраста од 6 до 11 година. Нема статистички значајних разлика у испољавању екстернализованих проблема и агресивног понашања код девојчица различитог узраста (Steinhausen et al., 1997). С тим у вези, налази истраживања указују на то да иако екстернализовани проблеми и понашања којим се крше правила расту са узрастом код оба пола, код агресивног понашања бележи се стабилност на узрасту од око 14. године код дечака, док код девојчица наставља да расте (Abad et al., 2002). Постоје студије које указују да је код адолесценткиња пораст понашања којим се крше правила израженији, без обзира на већу заступљеност дечака (Scaramella et al., 1999). Истраживања указују да иако се путање агресивног понашања код дечака и девојчица врло разликују, од 16. године нема разлика у скоровима агресивног понашања (van der Ende & Verhulst, 2005).

1.5. ПРОГНОЗА ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА

Екстернализовани проблеми испољени у адолесценцији предиктују екстернализоване и интернализоване проблеме на старијем узрасту (Ferdinand, Verhulst & Wiznitzer, 1995; Reef, Diamantopoulou, van Meurs, Verhulst & van der Ende, 2009; Reef, Diamantopoulou, van Meurs, Verhulst & van der Ende, 2010).

Истраживања о прогнози указују на одржавање екстернализованих проблема испољених у адолесценцији (Ferdinand et al., 1995). Пол и узраст се нису показали као значајни предиктивни фактори испољавања екстернализованих проблема у одраслом добу. Налази истраживања сугеришу хомотипичну предикцију код понашања којим се крше правила која су предиковала екстернализоване, а хетеротипичну предикцију агресивног понашања које је предвиђало интернализоване проблеме (Reef et al., 2009). Овакви налази имплицирају да би потенцијални програми превенције екстернализованих проблема у одраслом добу требало да обухвате адолесценте са искључиво екстернализованим проблемима, а програми превенције интернализованих проблема требало би да обухвате адолесценте и са екстернализованим и интернализованим проблемима. Све четири категорије понашања – агесија, опозиционо понашање, имовински и статусни

преступи – генерално предвиђају агресивно понашање и понашање којим се крше правила у одраслом добу (Reef et al., 2010). Међутим, утврђено је да недеструктивна понашања, попут статусних преступа и опозиционог понашања, у већој мери предвиђају проблеме у понашању него што то чине деструктивна понашања (агресија и имовински преступи). Показало се да адолесценти који испољавају висок ниво екстернализованих проблема у адолесценцији, у одраслом добу испољавају и екстернализоване и интернализоване проблеме (Reef et al., 2010). Према томе, ниво измерених екстернализованих проблема се у односу на раст/опадање путање показао пресудним. Без обзира на то, чак и низак ниво агресије и имовинских преступа предвиђао је испољавање екстернализованих проблема у одраслом добу (Reef et al., 2010). Идентификована је и група адолесцената чији су екстернализовани проблеми претежно манифестовани путем статусних преступа, били ограничени само на адолесценцију. Важна напомена је да у овој студији није контролисана група деце која испољавају и екстернализоване и интернализоване проблеме.

Налази истраживања указују да присуство екстернализованих проблема у адолесценцији предиктује антисоцијално понашање и менталне поремећаје у одраслом добу (Burt et al., 2011; Ferdinandet al., 1995; Hofstra, van der Ende & Verhulst, 2001; Reef et al., 2009). Постоје разлике у прогнози код оних који испољавају агресивно понашање и понашање којим се крше правила (Hofstra et al., 2001; Reef et al., 2009). Као израз хомотипичне предикције, и понашање којим се крше правила и агресивно понашање у адолесценцији показали су се као значајни предиктивни фактори понашања којим се крше правила, односно агресивног понашања у одраслом добу (Ferdinandet al., 1995; Hofstra et al., 2001). Агресивно понашање се показало важним предиктивним фактором злоупотребе алкохола, и то код жена, за разлику од мушкараца (Hofstra et al., 2001). Истраживања указују да је понашање којим се крше правила предиковало антисоцијално понашање у одраслом добу (Burt et al., 2011; Hofstra et al., 2001), с тим да се оно везује само за мушкарце (Hofstra et al., 2001).

У истраживању које се бавило прогнозом екстернализованих проблема у понашању у детињству, утврђена је хетеротипична предикција за две потпуно различите предикције – агресивног понашања и понашања којим се крше правила.

Лонгитудиналном двадесетчетворогодишњом студијом о развоју психопатологије од детињства до одраслог доба која је спроведена у Холандији, утврђено је да агресивно понашање и понашање којим се крше правила предикую касније емоционалне и бихевиоралне проблеме (Reef et al., 2009). Наиме, агресивно понашање у детињству предиковало је соматске притужбе и проблеме мишљења, док је понашање којим се крше правила предиковало само екстернализоване проблеме (и агресивно понашање и понашање којим се крше правила) (Reef et al., 2009). Истраживачи су, осим прогностичког потенцијала, испитивали утицај разлика у извештавању родитеља и адолесцената о проблемима у прилагођавању на испољавање проблема у каснијим тачкама мерења. Утврђено је да разлике у извештавању родитеља и адолесцената утичу на дисциплинске проблеме у даљем школовању, контакте са полицијом и судом и злоупотребу психоактивних супстанци (Ferdinand, van der Ende & Verhulst, 2006).

Резултати истраживања указују на то да испољавање антисоцијалног понашања у одраслом добу не мора нужно бити у вези са испољавањем екстернализованих проблема у детињству. Наиме, 14% одраслих који су испољавали антисоцијално понашање није имало екстернализоване проблеме у детињству (Reef et al., 2009). То је у складу са налазима савремених истраживача, што упућује на гледиште да проблеми у понашању не морају бити лимитирани адолесценцијом (Roisman et al., 2010).

1.6. ЕТИОЛОГИЈА ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА

На основу прегледа и анализе истраживачких студија које су се бавиле истраживањем фактора екстернализованих проблема уочава се више различитих критеријума на основу којих су вршене поделе. На пример, анализирајући истраживања фактора ризика током дестогодишњег периода, сврставају се у три категорије: биолошки фактори (генетски фактори, трансгенерацијска трансмисија антисоцијалног понашања, неуроанатомски фактори, неуротрансмитери и други неурохемијски фактори, смањено функционисање централног нервног система, пренатални и перинатални фактори и неуротоксини), функционални фактори (темперамент, афективно везивање, неуропсихосоцијално функционисање,

интелигенција и академско постигнуће, проблеми у читању, импулсивност и инхибиција понашања, социјална когниција, социо-морални развој, развој у пубертету и адолесценцији) и психосоцијални фактори (родитељство, избор делинквентног партнера, насиље над децом, вршњачки фактори – дружење са делинквентним вршњацима и одбацивање вршњака, суседски и социоекономски фактори и животни стресори и вештине преживљавања) (Burke, Loeber & Birmaher, 2002). Према Hann-у (2001), фактори екстернализованих проблема групишу се на: карактеристике детета, породичне факторе и процесе, вршњачке утицаје и утицаје шире социјалне заједнице и школе. У склопу карактеристика детета разматрају се бихевиорални и емоционални фактори, когнитивни фактори, аутономни фактори, неуроендокринолошки фактори, неурохемијски фактори и родитељске карактеристике и генетски фактори. Као најважнији вршњачки фактори за испољавање екстернализованих проблема издвајају се одбацивање вршњака, виктимизација и дружење са вршњацима који испољавају екстернализоване проблеме (Hann, 2001). Frick и Dickens (2006) издвајају следеће факторе: биолошки (на пример, неурохемијски и анатомски поремећаји), когнитивни (дефицит у егзекутивним функцијама), емоционални (слаба регулација емоција), фактори личности (импулсивност), породични (неадекватно родитељство), вршњачки (дружење са делинквентним вршњацима) и фактори у локалној заједници (изложеност насиљу). Žunić-Pavlović и Pavlović (2013) издвајају генетске утицаје, психофизиолошке утицаје (функционисање аутономног нервног система, хормони, неуротрансмитери, структура и функционисање мозга, пренатални и перинатални фактори), темперамент, когнитивне способности (коефицијент интелигенције, вербалне и невербалне способности, егзекутивне функције, социјална когниција, морално резоновање), емоције и емоционалне процесе (бес, стид и кривица, емпатија), породичне факторе (структура породице, карактеристике родитеља, интеракције родитељ–дете и социоекономски статус породице) и факторе социјалне средине (вршњаци, школа, суседство).

У раду ће, у складу са учестало коришћеном класификацијом, фактори екстернализованих проблема у понашању бити разврстани на индивидуалне, породичне, вршњачке, школске (Liabø & Richardson, 2007; Loeber, Slot, van der Laan & Hoeve, 2008). Од индивидуалних фактора посебно су интерпретирани генетски,

психофизиолошки, ендокринолошки и неуропсихолошки фактори. Будући да ће у другом и трећем поглављу теоријског дела посебно бити анализирани фактори који се тичу односа родитељ–дете, у делу о породичним факторима они су изостављени. Одбацивање од вршњака и дружење са вршњацима који испољавају екстернализоване проблеме су најзаступљенији вршњачки фактори, којима је у раду посвећена посебна пажња. У вези са школским факторима испољавања екстернализованих проблема размотрени су различити аспекти школске климе, а факторима суседства одређене структуралне и функционалне карактеристике суседства.

1.6.1. Индивидуални фактори

1.6.1.1. Генетски фактори

Прегледом великог броја истраживачких студија, примећује се да наслеђе чини од 7 до 85% екстернализованих проблема, с тим да се код већине студија процене крећу од 40 до 60% (Peskin et al., 2012). Бројне истраживачке студије указују на то да агресивно понашање и понашање којим се крше правила имају различиту етиологију, при чему генетски фактори остварују снажнији утицај на агресивно понашање (Burt, 2009; Eley, Lichtenstein & Moffitt, 2003). Метаанализом која је заснована на узорку од око 103 студије близанаца и усвојене деце, при чему је у анализу укључено 15 узорака оних са понашањем којим се крше правила и 19 узорака са агресивним понашањем, дошло се до потврде ове претпоставке (Burt, 2009). Резултати истраживања указују на то да генетски фактори објашњавају већи проценат варијансе у испољавању агресивног понашања него понашања којим се крше правила (65 према 48%). Утицај средине се, с друге стране, бележи као присутнији у испољавању понашања којим се крше правила него агресивног понашања (34 према 30%). Посебно је значајно да су резултати остали стабилни неvezано за пол, узраст и извор информација. Утврђено је да генетски утицај у испољавању агресивног понашања с годинама расте, док утицај средине опада од детињства до адолесценције. С друге стране, генетски утицај у испољавању понашања којим се крше правила опада од детињства до адолесценције, док утицај средине остаје стабилан (Burt, 2009). Аутори сведоче о генетској условљености агресивног понашања, а његов развој тече тако што се јавља у раном детињству, бележи велику стабилност с годинама, иако се смањује у фреквенцији добија на тежини симптома, ометајући знатне емоционалне и егzekутивне дисфункције. С друге стране, понашања којим се крше правила су најчесталија у адолесценцији, имају осредњу стабилност, изражену везу са импулсивношћу и условљена су средином (Burt, 2012). Резултати студије рађене на узорку од преко 1.000 близаначких парова у Шведској на узрасту од 8–9 и 13–14 година указују да је у детињству агресивно понашање углавном генетски одређено, са врло мало утицаја средине, док је понашање којим се крше правила одређено комбинацијом наслеђа

и факторима средине. У адолесценцији је и агресивно понашање и понашање којим се крше правила било одређено и факторима средине и генетским факторима. Међутим, резултати истраживања указују да је континуитет у испољавању агресивног понашања од детињства до адолесценције претежно посредован генетским факторима (84%), док је континуитет у испољавању понашања којим се крше правила посредован како генетским (44%), тако и факторима средине (54%). Нису уочене значајне разлике по полу (Eley et al., 2003). Близаначка студија која је спроведена у Холандији на узорку од 1.481 мајке и 1.156 очева дванаестогодишњака, са циљем утврђивања етиологије коморбидитета агресивног понашања и понашања којим се крше правила, показала је: 50–64% деце која испољавају агресивно понашање, испољавају и понашање којим се крше правила, и обрнуто; генетски фактори објашњавају 79% варијансе код дечака и 56% код девојчица у испољавању понашања којим се крше правила; генетски фактори објашњавају 69% варијансе код дечака и 72% код девојчица у испољавању агресивног понашања; 80% коваријансе при испољавању понашања којим се крше правила и агресивног понашања у извештавању и очева и мајки објашњава се генетским факторима, док се 12–14% објашњава утицајима средине који нису заједнички пару близанаца и 2–6% факторима средине који су заједнички близаначком пару (Bartels et al., 2003). У близаначкој студији лонгитудиналног дизајна коју је аутор са сарадницима спровео неколико година касније, при испољавању екстернализованих проблема препознате су: разлике према полу на узрасту од 10 до 12 година; пораст у утицају генетских фактора на узрасту од три до седам година, чији је утицај на узрасту преко седам година за оба пола био променљив; највећа стабилност уочена је при испољавању агресивног понашања на узрасту од 10 до 12 година; генетски утицај је израженији код дечака него код девојчица (Bartels et al., 2007).

Аутори издвајају неколико начина на које гени остварују утицај, пре свега на агресивно понашање и понашање којим се крше правила. Један од њих укључује моноамино-оксидазу (МАО), која постоји у два облика МАОА и МАОВ, а која је одговорна за синтезу неуротрансмитера серотонина и допамина, који утичу на емоције попут туге, страха, агресивно понашање, злоупотребу психоактивних супстанци, мању зараду без обзира на образовање, чешће разводе и слично (Eley et

al., 2003; Manuck et al., 2002). Резултати студија молекуларне генетике потврђују повезаност промена у метаболизму серотонина и агресивног понашања код људи (Manuck, Flory, Muldoon & Ferrell, 2002) и животиња (Newman et al., 2005). Затим, ген који је одговоран за транспорт допамина DAT 1, посебно у корелацији са геном DRD 2 који је одговоран за рецепцију допамина, утиче на испољавање агресивног понашања (Chen et al., 2005) и делинквенције (Guo et al., 2007). Истраживања која упућују на однос наследних и фактора средине у вези са испољавањем агресивног и делинквентног понашања указују на то да неповољан генетски потенцијал појачава утицај фактора средине с тим у вези. На пример, у узорку аустралијске злостављане деце функционлни полиморфизам MAOA гена модерирао је утицај насиља над децом на испољавање поремећаја понашања у адолесценцији и криминалног понашања у одраслој доби (Caspi et al., 2002). Оно што може бити потенцијални недостатак наведених генетских студија је да су рађене претежно на популацији мушкараца (Caspi et al., 2002; Chen et al., 2005; Guo, Roettger & Shih, 2007; Manuck et al., 2002).

1.6.1.2. Психофизиолошки фактори

Прегледом психофизиолошких истраживања уочава се да се са агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила најчешће у везу доводе кардиоваскуларне особине (на пример, откуцаји срца), проводљивост коже (електродермална активност) и електрокортикална активност (на пример, EEG и ERP) (Peskin et al., 2012). Откуцаји срца одражавају активност симпатичког и парасимпатичког нервног система. Сматра се да успорен рад срца представља најпоузданији биолошки корелат антисоцијалног понашања на неклиничкој популацији деце и адолесцената (Ortiz & Raine, 2004). У метааналитичкој студији која је рађена на основу прегледа и анализе 40 студија које су објављене од 1971. до 2002. године на узорку од преко 5.000 деце и адолесцената, утврђена је повезаност између снижених откуцаја срца и испољавања антисоцијалног понашања (Ortiz & Raine, 2004). У студијама у којима је испитивана кардиоваскуларна реактивност организма на стресне ситуације утврђено је да при менталним изазовима долази до поремећаја у функционисању парасимпатичког

нервног система, те се ефект који снижени откуцаји срца имају на испољавање антисоцијалног понашања увећава (Kibler, Prosser & Ma, 2004; Ortiz & Raine, 2004). Кожа је орган који је искључиво контролисан од симпатичког нервног система, с тим да се у односу на антисоцијално понашање уочава снижена електродермална активност (фреквенција, ниво и проходност) и респонзивност (смањена реакција на надражаје) (Peskin et al., 2012). Истраживања указују да је редукована електродермална активност код петнаестогодишњака, поред снижених откуцаја срца и ниске фреквенције електроенцефалографске активности, повезана са криминалним понашањем двадесетчетворогодишњака (Raine, Venables & Williams, 1990). Разлике између делинквентне и неделинквентне популације нису биле посредоване демографским, ни академским и социјалним факторима. Међутим, иако су психофизиолошки фактори објашњавали 2/3 делинквентног понашања, остаје простора за друге индивидуалне, породичне и утицаје средине (Raine et al., 1990). Утицај индивидуалних фактора може бити замаскиран факторима средине уколико се јаве на раном узрасту, попут злостављања, неповољне социоекономске ситуације, при чему се таква тенденција назива хипотеза социјалног притиска (Raine, Yaralian, Reynolds, Venables & Mednick, 2002). Абнормална EEG активност повезује се са испољавањем понашања којим се крше правила и агресивног понашања (Niv et al., 2015; Raine et al., 1990). Истраживање које је рађено на узорку од 900 близанаца у два интервала мерења, у детињству и касној адолесценцији, са циљем утврђивања повезаности поремећаја EEG активности и агресивног понашања, с једне и понашања којим се крше правила, с друге стране, показало је да ова психофизиолошка особина у потпуности објашњава агресивно понашање код мушкараца, што није случај код понашања којим се крше правила (Niv et al., 2015).

Смањена активност и хипореспонзивност може се објаснити на више различитих начина. Теорија одсуства страха указује да се услед снижене активности симпатичког и парасимпатичког система смањује и страх од запрећене казне и повећава ризик од антисоцијалног понашања. Истраживања указују да теорија одсуства страха и теорија трагања за сензацијама независно представљају предиктивне факторе агресивног, али не и неагресивног понашања (Raine, Reynolds, Venables, Mednick & Farrington, 1998). Комплементарно, увођењем у

модел неких других особина, попут недостатка емпатије, може се објаснити повезаност психофизиолошких фактора с агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила на значајнијем нивоу (Raine et al., 2002).

1.6.1.3. Ендокринолошки фактори

Ендокринолошки фактори се доводе у везу са антисоцијалним понашањем путем сниженог нивоа хормона (нпр. кортизол) који се луче у стресним ситуацијама и повећаног нивоа хормона (на пример, тестостерон) који се луче у ситуацијама тражења награде и доминантног понашања (Peskin et al., 2012).

Резултати метааналитичке студије о утицају неуробиолошких фактора на антисоцијално понашање указују да поред неспорних доказа о повезаности ниског нивоа кортизола и агресивног понашања код деце и адолесцената, постоје и они који их негирају (van Goozen, Fairchild, Snoek & Harold, 2007). Наиме, велики број студија (укључујући и лонгитудиналне) указује на повезаност редукције нивоа кортизола и агресивног понашања према вршњацима, наставницима, појачаној анксиозности и слично. Међутим, проблеми у доказивању ове везе произилазе из методологије мерења нивоа кортизола, екстернализованих проблема и избора контролне групе (van Goozen et al., 2007). У лонгитудиналној студији која је рађена на узорку од 425 адолесцената оба пола, са тестирањима на узрасту од 15, 16 и 17 година, утврђено је да низак ниво кортизола предиктује агресивно и понашање којим се крше правила код адолесцената, с тим да разлике по полу нису уочене (Platje et al., 2013). Висок ниво кортизола у вези је и са испољавањем екстернализованих проблема у клиничкој популацији адолесцената мушког пола (Schechter, Brennan, Cunningham, Foster & Whitmore, 2012). Наиме, студија која је рађена на узорку од око 120 мушкараца узраста 12–18 година показала је да висок ниво кортизола измерен у јутарњим терминима модерира утицај који изложеност дневним непријатностима/стресу има на испољавање екстернализованих проблема након третмана (Schechter et al., 2012).

Поставља се питање механизма на који низак ниво кортизола остварује утицај на екстернализоване проблеме. Један од одговора може бити у наслеђу. Наиме, низак ниво кортизола у вези је не само са екстернализованим проблемима у

понашању деце, већ и са антисоцијалним понашањем њихових очева. Нижи ниво кортизола уочен је код оне деце чији су очеви у детињству испољавали екстернализоване проблеме и код којих је уочен антисоцијални поремећај личности (Vanuikov et al., 1993). Аутори сматрају да низак ниво кортизола у вези са испољавањем екстернализованих проблема подлеже објашњењу да се услед смањеног нивоа кортизола стално трага за сензацијама, улази у ризичне ситуације, последично хабитуира на стресне ситуације уз минимално лучење кортизола. С тим у вези, препознаје се и теорија одсуства страха (van Goozen et al., 2007).

Метааналитичке студије указују на веома слабу повезаност између тестостерона и агресивног понашања (Archer, 1991; Book, Staizu & Quinsey, 2001). За разлику од кортизола, повећан ниво тестостерона изазива повећану осетљивост на награду и казну и редуковање страха (van Honk & Schutter, према Peskin et al., 2012). Резултати истраживања на узорку од 103 делинквента просечног узраста 13,7 година указују на то да тестостерон у модерацији са кортизолом остварује утицај на испољавање физичке агресије (Porma et al., 2007). Низак ниво кортизола и висок ниво тестостерона у вези је са испољавањем агресивног понашања, док висок ниво кортизола ублажава ефекат високог тестостерона, те се утицај на агресивно понашање не остварује. Ниједан од наведених фактора појединачно, ни у виду модела, није у вези са прикривеним облицима агресивног понашања (Porma et al., 2007). Резултати лонгитудиналне студије о повезаности лучења тестостерона и екстернализованих проблема у понашању потврђују дату претпоставку, али само код адолесцената мушког пола (Maras et al., 2003).

1.6.1.4. Неуропсихолошки фактори

У ширем смислу неуропсихолошки фактори објашњавају како анатомске структуре мозга и психолошки процеси у склопу нервног система утичу на психолошке карактеристике попут темперамента, когнитивних способности и понашања. Према томе, на пример у односу на индивидуалне варијације у функционисању мозга, деца могу да се разликују према нивоу активности, емоционалне реактивности, саморегулације (темперамент); говорној и моторичкој координацији, контроли импулса (понашање) или пажњи, језику, учењу, меморији,

резоновању (когнитивне способности) (Moffitt, 1993:8). У неуропсихолошке факторе најчешће се, поред три најутицајнија неурокогнитивна фактора – дефицит интелигенције и вербалних способности, дефицит егзекутивних функција и проблеми у процесуирању награде и казне – укључују и фактори у вези са емоцијама (Koot et al., 2008; Peskin et al., 2012).

Мофитова подвлачи да је веза неуропсихолошких фактора и антисоцијалног понашања једна од најчвршћих (Moffitt, 1993). Аутори издвајају три начина на које је могуће протумачити повезаност делинквенције и сниженог коефицијента интелигенције (Lynam, Moffitt & Stouthamer-Loeber, 1993). Прво, постоји становиште да делинквенцију и снижен коефицијент интелигенције изазива неки трећи фактор, попут ниског социоекономског статуса или расе. Затим, да снижен коефицијент интелигенције представља последицу делинквентног животног стила, попут оштећења мозга као последице учесталих туча или немотивисаности испитаника да одговарају на питања будући да се у њиховој поткултури тестирање генерално не вреднује, те да низак коефицијент интелигенције директно или индиректно утиче на испољавање делинквентног понашања (на пример, посредством школског успеха) (Lynam et al., 1993). Резултати истраживања у којем је учествовало 249 тринаестогодишњих дечака за које је процењено да спадају у ризичну групу подржавају тезу о утицају смањеног коефицијента интелигенције на делинквентно понашање; да је веза између сниженог коефицијента интелигенције и делинквенције снажнија уколико се контролишу фактори расе, социоекономског статуса и мотивисаности за попуњавање теста; да је утицај интелигенције на делинквентно понашање био посредован школским успехом, али само код Афроамериканаца (Lynam et al., 1993).

Прегледом великог броја истраживачких студија аутори уочавају да просечно око осам јединица на тесту интелигенције раздваја оне који чине антисоцијално понашање од оних који то не чине (Lynam et al., 1993; Morgan & Lilienfeld, 2000). Поставља се питање који је механизам којим се може објаснити утицај тако малих разлика у коефицијенту интелигенције. Међутим, иако бројна истраживања неспорно сведоче о повезаности сниженог коефицијента интелигенције и антисоцијалног понашања, сматра се да је та веза много убедљивија уколико се посматрају посебни аспекти интелигенције, на пример вербална (Moffitt, 1993).

Резултати лонгитудиналног истраживања рађеног на Новом Зеланду указују да су слаба вербална интелигенција и егзекутивне функције повезане са антисоцијалним понашањем, ако су оне екстремне и упорне. Наиме, дечаци који су испољавали и антисоцијално понашање и хиперкинетички поремећај имали су веома слабе вербалне и егзекутивне функције. Према томе, неуропсихолошки дефицит региструје се упорно на узрасту од 3. до 15. године, као и антисоцијално понашање (Moffitt, 1993). Резултати истраживања указују да не само да слабе вербалне способности утичу на испољавање преступништва на раном узрасту, већ и на одржавање преступничког понашања. На пример, дечаци који су имали слабији неуропсихолошки статус на узрасту од 13 година, већ на узрасту од 15 и 18 година испољавали су више делинквентног понашања, и то невезано за начин на који су прикупљени подаци (самопријављивање, полицијска или судска евиденција) и независно од социоекономског статуса. С тим у вези, неуропсихолошки статус није био у вези са испољавањем делинквенције код оних који су са испољавањем делинквентног понашања започели у адолесценцији (Moffitt, Lynam & Silva, 1994). Аспекти вербалне интелигенције за које је утврђена најчвршћа веза са делинквенцијом су они који се тичу вербалне меморије, попут броја покушаја који су потребни да се меморише листа познатих именица и броја именица које се препознају када се чују касније у контексту приче, те вербалне интелигенције у вези са разумевањем речи, њиховим класификовањем, резоновањем са апстраховањем нових идеја, манипулисањем симбола и друго (Moffitt et al., 1994).

Резултати истраживачке студије која је рађена на узорку од 325 адолесцената мушког пола утврђено је да не само вербална, већ и просторна интелигенција представља важан фактор антисоцијалног понашања, и то независно од злостављања, психосоцијалних карактеристика, повреда главе, хиперактивности и друго. Наиме, утврђено је да дефицит просторне меморије и интелигенције утиче на испољавање антисоцијалног понашања с почетком у детињству, адолесценцији и целоживотног антисоцијалног понашања (Raine et al., 2005). Иако се код деце и адолесцената са антисоцијалним понашањем узраста од осам до 17 година региструју истовремено дефицити и просторне и вербалне интелигенције, на узрасту од три године дечаци и девојчице испољавали су само дефицит просторне интелигенције (Raine et al., 2002). Према томе, вербална интелигенција подлеже

развојним променама. Аутори објашњавају да рани визуелно-моторни дефицит и дисфункција десне хемисфере с тим у вези, негативно утичу на афективно везивање између мајке и новорођенчета, што утиче на дисфункције десне хемисфере која омета регулацију емоција и утиче на антисоцијално понашање (Raine et al., 2002).

Егзекутивне (извршне) способности обједињују когнитивне процесе који претпостављају циљано оријентисано понашање (на будућност) и обухватају планирање, решавање проблема, организационе способности, селекцију и инхибицију и друго (Morgan & Lilienfeld, 2000). Слабе егзекутивне функције које одражавају промене на префронталном режњу претпостављају слабљење радне стратегије, когнитивне флексибилности и контроле импулса (Peskin et al., 2012). Префронтални режањ одговоран је за морално резоновање, планирање, синтетисање, анализирање, мењање расположења. Омогућава нам да знамо како нас други људи виде и прилагодимо своје понашање у складу са тим очекивањима (Welsh & Beaver, 2009). Према студији у којој је анализирано 39 истраживачких студија са узорком од преко 4.500 деце и адолесцената утврђен је умерен до јак ефекат утицаја слабих егзекутивних функција на антисоцијално понашање (Morgan & Lilienfeld, 2000). Резултати истраживања указују да су моторичка и инхибиторна контрола когнитивне способности које су најснажније повезане са антисоцијалним понашањем. Међутим, уочавају се несагласности при интерпретацији појединачних студија повезаности егзекутивних функција са различитим критеријумима (психопатија, поремећаји понашања, делинквенција, криминалитет), где је снажнији ефекат егзекутивних функција примећен на делинквенцију и криминалитет, него на поремећаје понашања и психопатију. Модерација пола, узраста, интелигенције, етничке припадности није потврђена (Morgan & Lilienfeld, 2000). Аутори наглашавају да је дефицит егзекутивних функција пре свега у вези са импулсивним делима. На пример, налази истраживања указују на то да убице које су убиство учиниле импулсивно имају много већи дефицит егзекутивних функција у односу на оне које су убиство планирали или од контролне групе (Raine et al., 1998). Аутори уочавају да је утицај егзекутивних функција најоучљивији код деце и адолесцената који испољавају антисоцијално понашање у комбинацији са хиперкинетичким синдромом, да лонгитудиналне студије сведоче о утицају снижених егзекутивних функција на континуитет и

стабилност поремећаја понашања, да су дечасти у већем ризику од когнитивних и других неуропсихолошких дефицита и испољавања антисоцијалног понашања с тим у вези (Lynam & Henry, 2001). Епидемиолошке студије дефицита егзекутивних функција указују да су оне најчесталије код припадника мушког пола, код оних слабијег социоекономског статуса, код жртава насиља у породици, код оних који злоупотребљавају психоактивне супстанце и код оних са породичном историјом психопатологије (Paschall & Fishbein, 2002).

Тенденција деце и адолесцената са антисоцијалним понашањем да се фокусирају на награду, игноришући сигнале који упућују на казну, објашњава се Грејовом (Gray) биобихевиоралном теоријом (теоријом доминације награде), која се састоји у претераној побуђености система бихевиоралне активације (у основи импулсивности) и супресијом система бихевиоралне инхибиције (у основи анксиозности) (Pickering & Gray, 1999). У суштини, док је неклиничка популација мање-више подједнако осетљива на награду и казну (уравнотежен допамин/серотонин), код делинквентне и агресивне популације приметна је већа осетљивост на награду, а мања на казну (Welsh & Beaver, 2009). Newman & Wallace (1993) су у лабораторијским условима издвојили три различите путање у проблемима саморегулације: прва, провоцирана сигнаlima за награду (или одсуство казне) у вези са системом бихевиоралне активације, где се добија на брзини и сили којом је неко понашање иницирано; друга, провоцирана сигнаlima за казну (или ненаграда која је фрустрирајућа) у вези са системом бихевиоралне инхибиције, при чему се смањује могућност саморегулације тако што се пажња усмерава на стимуланс у складу са тренутном мотивацијом и трећа, која подразумева дефицит у аутоматској интеграцији процеса система бихевиоралне активације и система бихевиоралне инхибиције, што изазива много дубље проблеме у функционисању (Newman & Wallace, 1993). Делинквентно и агресивно понашање се, у складу с тим, врши услед пренаглашавања награда наспрам казне, односно последица које могу да уследе, па шире долази до немогућности да се симултано са перципирањем награда врши и евалуирање решења у складу са неким периферним циљевима и разматрањима (Newman & Wallace, 1993). Аутори на основу прегледа истраживачких студија у вези са начином на који деца са антисоцијалним понашањем доносе одлуке указују на то да они увек пре бирају

веће награде и веће губитке, него мање награде и мање губитке (Koot et al., 2008; O'Brein, Frick & Lyman, 1994). Наиме, у истраживању у коме је учествовао 21 дечак са антисоцијалним понашањем и 22 дечака из контролне групе узраста од 9 до 13 година потврђена је Грејева (Gray) биобихевиорална теорија личности, од које су аутори првобитно кренули. Дечаци са антисоцијалним понашањем су се при мерењу статистички значајно разликовали од контролне групе само када је контролисана анксиозност (O'Brein et al., 1994). Теорија доминације награде може послужити као основа за објашњење импулсивности, смањене самоконтроле и тражења сензација, који су повезани са криминалним понашањем (Welsh & Beaver, 2009).

Тежак темперамент препознаје се као један од фактора који су у вези са испољавањем делинквентног и агресивног понашања. Посебни аспекти темперамента који се разматрају у вези са екстернализованим проблемима су емоционална реактивност и слаба вољна контрола. Резултати истраживања о повезаности инхибиторне контроле са испољавањем екстернализованих проблема указују на то да се она као важна димензија темперамента не мења током дванаестогодишњег периода (Schwartz, Snidman & Kagan, 1996). Наиме, адолесценти који су са 21 или 31 месецом били оцењени као екстремно инхибирани или неинхибирани, пријављивали су екстернализоване проблеме са 13 година. Инхибирана деца су у другој години испољавала понашања попут тражења подршке познате особе, повлачили се као одговор на непознату ситуацију и друго. Неинхибирана деца су се добро сналазила у непознатим ситуацијама, вокализовала су, смејала се, прилазила непознатим особама и објектима. Они који су са 21. месецом означени као инхибирани, као тринаестогодишњаци су имали много ниже тоталне скорове екстернализованих проблема, делинквенције и агресивног понашања. Резултати на основу извештавања адолесцената сагласни су са извештавањем родитеља. Они који су означени као инхибирани са 31. месецом испољавали су ниже скорове екстернализације укупно и делинквентног и агресивног понашања, али само код дечака (Schwartz et al., 1996). С друге стране, истраживања иду у прилог томе да се повлачење, као димензија темперамента, статистички значајније бележи у популацији агресивних адолесцената независно од типа агресивног понашања (Vitaro, Brendgen & Trembley, 2002). Посматрано у

односу на реактивну, проактивну и мешовит тип агресије, налази истраживања указују на то да је емоционална реактивност израженија код реактивно агресивних, код којих услед јаке инхибиторне контроле или просоцијалног окружења претежно не долази до развоја делинквентног понашања. С тим у вези може доћи до испољавања интернализованих проблема услед неадекватних односа са родитељима, одбацивања вршњака и осетљивости на стресоре (Vitaro et al., 2002). Међутим, утврђено је да је проактивно агресивни тип склонији појави физичког насиља на раном узрасту, недостатку анксиозности и ресурса за пажњу. Води антисоцијалном понашању услед слабе инхибиторне контроле или дружења са делинквентним вршњацима (Vitaro et al., 2002). Како аутори уочавају, утицај темперамента на испољавање екстернализованих проблема је посебно значајан уколико су присутни други проблеми попут породичних фактора (Koot et al., 2008). На пример, истраживања указују између аспеката темперамента и родитељства постоје реципрочне везе, где неконзистентно родитељство подстиче емоционалну реактивност код деце, и обрнуто. Заједнички објашњавају већи проценат варијансе у објашњењу проблема у прилагођавању, а истовремено присуство аспеката негативног родитељства и тешког темперамента доводи до испољавања екстернализованих проблема годину дана касније (Lengua & Kovach, 2005). Изражавање туге и испољавање беса предикuje испољавање екстернализованих проблема код адолесцената (Zeman, Shipman & Suvag, 2002). На узорку од 58 ухапшених адолесценткиња од 12 до 18 година утврђено је да су проблеми у регулацији емоција и суочавања са бесом повезани са реактивном релационом агресијом (Marsee & Frick, 2007). С друге стране, у афроамеричкој популацији адолесцената вештине превладавања беса су биле повезане са физичком, а не релационом агресијом неvezано за пол, са малим варијацијама у односу на узраст (Sullivan, Helms, Kliwer & Goodman, 2010). Будући да се регулација емоција учи, пре свега од родитеља, налази истраживања указују на то да што је свест родитеља о сопственим емоцијама мања и недостају вештине подучавања деце у вези са испољавањем емоција, већи је ризик од испољавања агресивних и неагресивних форми антисоцијалног понашања (Katz & Windecker-Nelson, 2004). Начин на који су се мајке суочавале са својим емоцијама утиче на фер игру са вршњацима и код агресивних и код неагресивних адолесцената (Katz & Windecker-Nelson, 2004).

1.6.2. Породични фактори

Прегледом истраживачких студија уочавају се различите класификације породичних фактора ризика.

У метааналитичкој студији базираној на анализи 66 истраживачких студија предиктивних фактора насилног понашања младих, од породичних фактора издвајају се: криминално понашање родитеља, злостављање и занемаривање деце, проблеми организовања породичног живота, низак ниво укључености родитеља, слаба везаност за породицу и породични конфликти, ставови родитеља који погодују злоупотреби психоактивних супстанци и насиљу, резиденцијална мобилност и сепарација родитељ–дете (Hawkins et al., 2000).

Анализом великог броја истраживачких студија и њихових резултата о предикцији насилног понашања у адолесценцији, издвајају се кључни фактори ризика из породице (Surgeon General, 2001). Од фактора ризика из домена односа родитељ–дете који у адолесценцији заузимају посебно важно место, пре свега су слаб родитељски надзор, слаба укљученост родитеља и грубо и недоследно дисциплиновање. Регистровани су и слаби ефекти нарушене породичне структуре, злостављања деце и породичних конфликта (али само код деце мушког пола).

На основу лонгитудиналне студије социјалног развоја у Сијетлу, у којој је учествовало 808 деце петог разреда из 18 школа, из делова града са високом стопом криминала, у којој је мерен и позитиван и негативан (антисоцијални) развој из три извора података (родитељи, наставници, ученици), утврђени су главни фактори ризика за насилно понашање из различитих домена (индивидуални, породични, школски, вршњачки и на нивоу заједнице) (Herrenkohl et al., 2000). На пример, на узрасту од 10 година кључни породични фактор ризика који предвиђа испољавање насилног понашања са 18 година јесу ставови родитеља који погодују насилном понашању. Међутим, присуство проблема у организацији породичног живота и криминално понашање родитеља на узрасту од 14 и 16 година, те породични конфликти и резиденцијална мобилност на узрасту од 16 година, предвиђају касније насилничко понашање. Посматрано према узрасту, породични конфликти мерени на узрасту 10–12 година показали су се значајним предиктивним фактором

за испољавање насилничког понашања назрастима 13–14 и 15–18 година. Слаб родитељски надзор показао се значајним предиктивним фактором насилничког понашања на узрасту 15–18 година, док се физичко кажњавање и слаба укљученост родитеља нису показали значајним предиктивним факторима насилничког понашања.

Farrington и Welsh (2008), на основу анализе великог броја истраживачких студија објављених деведесетих и почетком двехиљадите године, издвојили су неколико категорија породичних карактеристика које предвиђају развој делинквентног и агресивног понашања. То су: испољавање криминалног понашања родитеља и сиблинга; живот у многочланим породицама; васпитни стил родитеља (слаб родитељски надзор, слабо дисциплиновање, хладан однос и одбацивање и слаба укљученост родитеља); занемаривање и злостављање детета (физичко и сексуално); конфликт између родитеља и нарушена структура породице и други породични фактори (на пример, стрес, депресија, злоупотреба психоактивних супстанци, млади родитељи и друго) (Farrington & Welsh, 2008).

Hann (2001) класификује породичне факторе ризика екстернализованих проблема у шест категорија које се тичу квалитета породичних интеракција: неангажованост/небрига родитеља; обезвређивање деце; грубо и недоследно дисциплиновање и ескалација конфликта; неефективно решавање конфликта у породици; структурирање слободног времена детета и моделовање антисоцијалног понашања у породици. Прва категорија фактора ризика тиче се неангажованости/небриге родитеља. У средњем детињству и раној адолесценцији ангажовање родитеља укључује: време које родитељи проводе са дететом, пажњу коју му посвећују и родитељски надзор. Дати аспекти ангажованости препознају се као значајни у контексту испољавања екстернализованих проблема у средњем детињству и раној адолесценцији. У адолесценцији се укљученост родитеља и родитељски надзор препознају као кључни фактори екстернализованих проблема из домена неангажованости/небриге родитеља. Друга категорија фактора базирана је на обезвређивању, које подразумева неадекватну комуникацију са децом, па и наносење физичког бола. Нешто нижи ефекти непријатељског понашања родитеља и одбацивања деце него у раном детињству уочени су у средњем детињству и раној адолесценцији. У средњој и касној адолесценцији одбацивање

од родитеља и непријатељство према деци остварују утицај у комбинацији са другим породичним факторима. Трећа категорија фактора претпоставља грубо и недоследно дисциплиновање и ескалацију конфликта. Налази истраживања указују на конзистенцију у повезаности са екстернализованим проблемима за различите узрасте. Аутор наводи као најзначајније прве три категорије. Напомиње да није редак случај да се утицај на испољавање екстернализованих проблема остварује у њиховом садејству. Неефективно решавање проблема у породици, дефинисано као недостатак вештина родитеља у структурирању проблема и охрабривању деце на просоцијално понашање, представља четврту категорију. Мањи је број истраживачких студија које поткрепљују директну повезаност са екстернализованим проблемима, али свакако објашњавају део варијансе екстернализованих проблема заједно са другим факторима родитељства. Пета категорија подразумева структурирање слободног времена детета, које има за циљ обезбеђивање што подстицајније средине за учење, уз претпоставку да то што, на пример, родитељи немају увид у вршњачке и школске активности детета може негативно да се одрази на прилагођавање. Моделовање антисоцијалног понашања у породици представља шесту, последњу описану категорију. Наиме, аутор је тим путем подвукао механизам моделовања као средства којим антисоцијално понашање родитеља и сиблинга остварује утицај на испољавање екстернализованих проблема код адолесцента. Три су понуђена модела антисоцијалног понашања: антисоцијално понашање родитеља, породични конфликти (на релацији родитељ–родитељ, родитељ–дете и међу сиблинзима) и ставови родитеља који погодују антисоцијалном понашању (Hann, 2001).

Аустралијском лонгитудиналном студијом која је рађена на узорку од 8.000 деце на основу извештавања деце, родитеља и анализе документације, идентификовани су кључни фактори ризика који утичу на испољавање понашања којим се крше правила код четрнаестогодишњака. Налази истраживања упућују на то да су породична структура и породични конфликти важнији предиктивни фактори понашања којим се крше правила, док су се као мање значајни показали злоупотреба психоактивних супстанци мајке и родитељски поступци (Vor, McGee & Fagan, 2004). Међутим, од свих васпитних поступака само се физичко кажњавање показало као значајан предиктивни фактор понашања којим се крше правила (Vor

et al., 2004). Deković (1999) је на узорку од 508 холандских адолесцената узраста од 12 до 18 година као најутицајније породичне факторе ризика за екстернализоване проблеме издвојила слабу породичну подршку, слаб родитељски надзор и неадекватно афективно везивање за родитеље. У лонгитудиналној студији рађеној на узорку од 296 девојчица и дечака узраста 9–18 година као важни за развој агресивног понашања издвајају се породична структура и пермисивно родитељство (Ehrenreich, Beron, Brinkley & Underwood, 2014). На основу лонгитудиналне студије која је рађена на Новом Зеланду на узорку од 1.246 деце и адолесцената, од рођења па до 21. године, од породичних фактора ризика издвајају се развод родитеља и злостављање и занемаривање деце (Fergusson & Horwood, 2001).

Peterson (2005) раздваја структуралне и процесне породичне факторе који утичу на проблеме у понашању код адолесцената. Као структурални препознати су: низак социоекономски статус породице, незапосленост мајке и економски проблеми, развод и нови бракови очева и мајки, присуство и број сиблинга у породици. У процесне факторе спадају: стил родитељства, родитељски поступци (топлина, подршка, прихватање; примена резоновања; родитељски надзор/супервизија и кажњавање) и породични конфликти (конфликти међу родитељима и конфликт родитељ–дете).

На основу прегледа литературе о породичним факторима ризика, за приказ издвојени су они који су се према налазима истраживања показали као најутицајнији: низак социоекономски статус породице, структура породице, породични конфликти, антисоцијално понашање родитеља и антисоцијално понашање сиблинга.

Слаб родитељски надзор, негативни васпитни поступци родитеља и поремећаји афективног везивања из више разлога разматрани су у оквиру посебних поглавља. Поред неспорног директног утицаја на испољавање екстернализованих проблема у адолесценцији (Fearon, Bakermans-Kranenburg, van Ijzendoorn, Lapsley & Roisman, 2010; Kerr & Stattin, 2000; Pettit, Laird, Dodge, Bates & Crisis, 2001; Stattin & Kerr, 2000), истраживачи их учестало идентификују као кључне посредничке варијабле у објашњењу утицаја других породичних фактора ризика на екстернализоване проблеме, и то: афективно везивање у објашњењу утицаја породичних конфликта (Doyle & Markiewicz, 2005), родитељски надзор у

објашњењу утицаја социоекономског статуса (Larzelere & Patterson, 1990), родитељство у објашњењу утицаја ниског социоекономског статуса (Mistry, van de Water, Huston & McLoyd, 2002), нарушене породичне структуре (Lansford, Ceballo, Abbey & Stewart, 2001) и антисоцијално понашање родитеља (Bailey, Hill, Oesterle & Hawkins, 2009). Даље, у складу са узрасном структуром узорка докторске студије налази истраживања упућују на то да родитељски надзор и родитељски поступци остварују снажнији утицај на испољавање екстернализованих понашања у адолесценцији него у детињству (Hann, 2001; Herrenkohl et al., 2000). Родитељи у адолесценцији најчешће нису непосредно присутни у животима деце, те је једини начин да испрате њихове активности унапређивање међусобног односа (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). С тим у вези, афективно везивање увршћено је за приказ у оквиру посебних поглавља, како би се боље разумеле савремене тенденције у тумачењу родитељског надзора и утицаја који се остварује на екстернализоване проблеме у понашању код адолесцената. Поверење и комуникација, као главне димензије афективног везивања у адолесценцији, сматрају се веома важним за разумевање родитељског надзора (Borawski, Ievers-Landis, Lovegreen & Trapl, 2003) и везе са екстернализованим проблемима (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012; Laird & Marrero, 2010).

1.6.2.1. Низак социоекономски статус породице

Налази истраживања су сагласни у томе да су екстернализовани проблеми заступљенији код адолесцената који потичу из породица које су ниског социоекономског статуса (Huisman et al., 2010; van Oort, van der Ende, Wadsworth, Verhulst & Achenbach, 2011; Wadsworth & Achenbach, 2005). Међутим, поједини истраживачи сугеришу да екстернализовани проблеми немају везе са ниским социоекономским статусом (Broberg et al., 2001).

На социоекономски статус родитеља утичу макроекономске, политичке и социјалне прилике, те је у сиромашним земљама, земљама са великим социјалним разликама и слабом социјалном контролом израженије испољавање емоционалних и бихевиоралних проблема адолесцената (van Oort et al., 2011). Резултати истраживачке студије у којој су поређени подаци о повезаности ниског

социоекономског статуса са екстернализованим проблемима од детињства до одраслог доба у САД и Холандији показују да је низак социоекономски статус предиковао агресивно понашање (van Oort et al., 2011). У складу са тим, у истраживању које је рађено на узорку од око 8.000 адолесцената узраста 11–18 година из Бразила, као земље са ниским и средњим приходима домаћинстава и Велике Британије, као земље са високим приходима домаћинстава, утврђено је да бразилски адолесценти оба пола на узрасту од 11 година испољавају четири пута више проблема у понашању у односу на британске адолесценате (Murray et al., 2014). Иако низак социоекономски статус може бити објашњење за значајан ефекат културе и друштва који је примећен у студијама о преваленцији екстернализованих проблема (Rescorla et al., 2007a; Verhulst et al., 2003), налази истраживања указују да он није пресудан (Verhulst & Achenbach, 1995).

Истраживања упућују на два механизма путем којих се најчешће објашњава повезаност ниског социоекономског статуса, с једне и екстернализованих проблема адолесцената, с друге стране (van Oort et al., 2011; Wadsworth & Achenbach, 2005). Први, механизам социјалне узрочности психопатологије– диференцијалне инциденције претпоставља да код оних са нижим социоекономским статусом постоји већи ризик од екстернализованих проблема. Наиме, као последица високе концентрације различитих стресора средине, повећава се ризик од екстернализованих проблема (Wadsworth & Achenbach, 2005). Други, механизам социјалне узрочности психопатологије – диференцијалне кумулативне преваленције подразумева да је стопа опоравка нижа код оних са нижим социоекономским статусом. Сматра се да је за објашњење екстернализованих проблема, као и осталих проблема код деце и адолесцената, примеренији први механизам јер њихово понашање, с обзиром на развојне могућности, не утиче на социоекономски статус породице. Међутим, аутори не искључују да психопатологија родитеља може бити објашњење другог механизма повезаности ниског социоекономског статуса и екстернализованих проблема (van Oort et al., 2011). Ипак, дугорочно посматрано, утврђено је да екстернализовани проблеми адолесцената утичу на снижавање академског постигнућа, што у одраслом добу свакако утиче на социоекономски статус (Masten et al., 2005).

У савременој литератури неретко се препознаје посредан утицај негативних аспеката родитељства у објашњењу повезаности ниског социоекономског статуса и проблема у прилагођавању асолесцената. На пример, у студији која је рађена на узорку 419 основаца који потичу из породица ниског социоекономског статуса утврђено је да породични процеси представљају веома важан медијатор у објашњењу утицаја економских тешкоћа на појаву екстернализованих проблема код деце (Mistry et al., 2002). Наиме, родитељи који су пријављивали искуство економског притиска, такође су извештавали да су били забринути због финансија, осећали се депримирано и имали лошу личну ефикасност. Даље, психолошки стрес је био значајно повезан са респонзивношћу родитеља и дисциплинским стратегијама, што је на крају утицало на испољавање екстернализованих проблема код деце. Истраживања су утврдила да низак социоекономски статус породице и низак образовни статус родитеља утичу на рано ступање у брак и родитељство друге генерације, што последично изазива неадекватан васпитни стил родитеља и физичко кажњавање с тим у вези, што у трећој генерацији доводи до испољавања екстернализованих проблема (Scaramella & Neppl, 2008).

Иако се бележи пад утицаја фактора ризика низак социоекономски статус у адолесценцији у контексту испољавања насилног понашања (Surgeon General, 2001), велики број истраживачких студија препознаје његов утицај као важан у разумевању екстернализованих проблема, понашања којим се крше правила и агресивног понашања (Huisman et al, 2010; McLoyd, 1997; Van Oort, Van der Ende, Wadsworth, Verhulst & Achenbach, 2011; Wadsworth & Achenbach, 2005). Истраживање у коме је испитиван допринос фактора ризика у испољавању екстернализованих проблема, утврђено је да низак социоекономски статус спада у ред фактора који објашњавају испољавање екстернализованих проблема, али у много мањој мери него што су то, на пример, процесни породични или вршњачки фактори (Deater-Deckard, Dodge, Bates & Pettit, 1998). Чини се да то што нема превише налаза о директном утицају ниског социоекономског статуса на испољавање екстернализованих проблема може бити из два разлога. Прво, с дужином времена које дете проведе у сиромаштву повећава се број интернализованих проблема (Wadsworth & Achenbach, 2005), а друго, све већи број

студија концентрише се на испитивање медијаторског доприноса других фактора ризика, посебно породичних (Mistry et al., 2002).

1.6.2.2. Нарушена структура породице

Велики број емпиријских студија указује на повезаност живота у једнородитељској породици са испољавањем екстернализованих проблема (Apel & Kaukinen, 2008; Harland, Reijneveld, Brugman, Verloove-Vanhorick & Verhulst, 2002; Hurtig et al., 2005; van der Valk, Spruijt, de Goede, Maas & Meeus, 2005).

Аутори се слажу да су у најмањем ризику од испољавања екстернализованих проблема они који живе у потпуној породици (Apel & Kaukinen, 2008; Lansford et al., 2001). Истраживања указују на већи ризик од испољавања екстернализованих проблема код усвојене него код биолошке деце (Lansford et al., 2001). Даље, у нешто већем ризику су они који живе са биолошким родитељима који нису венчани (Apel & Kaukinen, 2008). Аутори нуде објашњење да родитељи који не живе у брачној заједници имају неконвенционално виђење родитељства, мање намећу деци традиционалне вредности и мање су укључени у родитељство. Утврђено је да су у посебном ризику деца чији је старатељ отац, што се у највећој мери може објаснити мањом подршком и контролом маћеха (Apel & Kaukinen, 2008). Породична структура подједнако утиче на испољавање екстернализованих проблема код дечака и код девојчица (van der Valk et al., 2005).

Налази истраживања сугеришу да иако живот у једнородитељској породици повлачи суочавање са различитим факторима ризика, најчешће не остварује директан утицај на испољавање екстернализованих проблема.

Прво, поставља се питање утицаја раставе/развода међу супружницима и временске дистанце која је протекла (Harland et al., 2002; van der Valk et al., 2005). С једне стране, истраживања указују на то да су деца недавно разведених/растављених родитеља (мање од 12 месеци од развода) у много већем ризику од испољавања екстернализованих проблема од оне код које постоји већа дистанца у односу на развод (више од 12 месеци од развода). Аутори сматрају да је разлог за то што се адолесценти временом опораве, али ипак не сасвим. Адолесценти који су у претходних 12 месеци имали искуство сепарације, односно

развода родитеља, учесталије су испољавали агресивно понашање, док код понашања којим се крше правила та веза није била значајна (Harland et al., 2002). С друге стране, разлике у екстернализованим проблемима у односу на дужину периода који је протекао од развода нису примећене (van der Valk et al., 2005). Будући да је овакав налаз у супротности са претходно наведеном студијом (Harland et al., 2002), може се објаснити нешто другачијом узрасном структуром узорака, при чему са годинама опада утицај породице и у касној адолесценцији и одраслом добу не мора изазвати проблеме.

Даље, разматран је утицај варијабли које се тичу односа међу супружницима и односа родитељ–дете (Lansford et al., 2001). Након што су контролисане варијабле које се односе на свађе међу супружницима и оне између мајки и деце, породична структура није била од значаја за испољавање екстернализованих проблема (Lansford et al., 2001). Налази студије која није укључивала једнородитељске породице са очевима као старатељима указују на то да је већина породичних фактора ризика заједничка за адолесценте који живе са оба родитеља и адолесценте који живе само са мајком, а то су: одсуство позитивних утицаја мушких фигура, неефективно дисциплиновање, слободна и непредвидива породична структура и већа родитељска контрола/субмисивност деце (Florsheim, Tolan & Gorman-Smith, 1998). Истраживања указују да је укљученост очева благотворнија за развој адолесцената уколико живе у потпуној породици (Carlson, 2006). Модел позитивне мушке фигуре је подједнако важан за развој адолесцената, без обзира на структуру породице. Coley (1998) препоручује истраживачима да би требало да праве разлику између биолошких и социјалних очева. Наиме, залаже се да би дефиницију очева требало проширити тако да подразумева мушку особу која је препозната од адолесцената као она која највише испуњава улогу оца.

Питање укључености очева у контексту развијања сигурне афективне везе и адекватног прилагођавања адолесцената заслужује посебну пажњу. Налази истраживања упућују на то да су очеви који не живе са својом децом мање укључени у њихов живот и развој, међу њима се негују слабије афективне везе, што се последично одражава на испољавање екстернализованих проблема адолесцената (Williams & Kelly, 2005). Наиме, без обзира на слабљење физичке везе између родитеља и деце у адолесценцији, потребе адолесцената за психолошком

блискошћу, подршком, посвећености и доступности родитеља опстају (Arbona & Power, 2003). На основу анализе бројних студија о укључености очева у живот адолесцената закључује се да ниво укључености и емоционалне блискости очева са адолесцентима више представља резултат личног или породичног избора, него социокултуролошко питање које би одражавало неко универзално очекивање од очева (Williams & Kelly, 2005).

Полазећи од теорије породичног стреса, откривене су реципрочне везе стресора попут живота у једнородитељским породицама, сиромаштва или других неповољних животних догађаја и екстернализованих проблема (Kim, Conger, Elder & Lorenz, 2002). Према томе, ниједна од претходно наведених хипотеза социјалне узрочности самостално не објашњава екстернализоване проблеме (van Oort et al., 2011; Wadsworth & Achenbach, 2005). Истраживачи указују на то да је живот у једнородитељским породицама повезан са ниским социоекономским статусом и негативним родитељским поступцима (Daryanani, Hamilton, Abramson & Alloy, 2016). Прецизније, мајке које су живеле са својом децом у једнородитељским породицама чешће су примењивале психолошку контролу и одбацивале своју децу него мајке из потпуних породица. С тим у вези, психолошка контрола и одбацавање од мајки одражавало се на испољавање екстернализованих проблема код адолесцената (Daryanani et al., 2016). Топлина односа родитељ–дете повезана је са нивоом екстернализованих проблема само код адолесцената који живе са оба родитеља (Florsheim et al., 1998). То може бити због тога што мајке, као последицу мањег учешћа очева, преузимају веће одговорности за дисциплиновање и строже поступају према деци.

1.6.2.3. Породични конфликти

Досадашња истраживања указују на повезаност између конфликта међу родитељима и екстернализованих проблема код деце и адолесцената.

Истраживачке студије указују на директан утицај породичних конфликта на испољавање екстернализованих проблема. Најважнији резултати метааналитичке студије рађене на узорку од 68 студија са популацијом од пет до 18 година указују да се снага утврђеног утицаја конфликта међу родитељима на испољавање

екстернализованих проблема креће од слабе до умерене (Buehler et al., 1997). Квалитет везе породичних конфликта и екстернализованих проблема у понашању адолесцената зависи од врсте информаната. У истраживању које је рађено на узорку 603 деце од 10 до 14 година и њихових родитеља и старатеља утврђено је да су се породични конфликти показали као значајан предиктивни фактор агресивног понашања и према извештавању родитеља и адолесцената, као и понашања којим се крше правила, али само према извештавању деце (Ferguson, San Miguel & Hartley, 2009). Може се претпоставити да је то из разлога што родитељи мање знају о понашањима која нису толико екстремна, попут појединих статусних престапа или су према њима толерантнији.

Поставља се питање да ли све врсте конфликта међу родитељима подједнако утичу на испољавање екстернализованих проблема код деце. Налази истраживања указују на то да су отворени конфликти снажније повезани са екстернализованим проблемима. У истраживању које је рађено на узорку од 337 деце на узрасту од 10 до 15 година и 563 деце на узрасту од 9 до 15 година из два града у Америци, са циљем утврђивања карактеристика конфликта међу родитељима, установљено је да су екстернализовани проблеми деце снажније повезани са стилем, него са учесталашћу конфликта међу родитељима (Barber et al., 1998). Показало се да су екстернализовани проблеми снажније повезани са отвореним конфликтима међу родитељима (неретко укључују и насиље), него са прикривеним. Истраживања потврђују везу отворених конфликта са екстернализованим проблемима у адолесценцији, а прикривених конфликта са депресијом и екстернализованим проблемима (Bradsford, Vaughn & Barber, 2008).

Иако истраживачке студије, с једне стране, указују да снага утицаја породичних конфликта на испољавање екстернализованих проблема не зависи од пола, узраста адолесцената, структуре и социоекономског статуса породице (Buehler et al., 1997; Buehler & Gerard, 2002), има и супротстављених налаза. Ипак, утицај конфликта родитељ–дете на испољавање екстернализованих проблема показао се значајнијим код девојчица него код дечака, што се објашњава већом осетљивошћу девојчица на проблеме у породици и спремношћу за реаговање с тим у вези (Buehler & Gerard, 2002; Krishnakumar & Buehler, 2000). У односу на пол родитеља, снажнија веза родитељских конфликта и родитељских поступака

уочена је код очева (Krishnakumar & Buehler, 2000). Даље, конфликти међу родитељима се у адолесценцији више одражавају на укљученост очева, јер им мајке, као последица конфликта, не пружају подршку за то (Buehler & Gerard, 2002). Утврђено је да повезаност конфликта међу родитељима са испољавањем екстернализованих проблема већа на млађем узрасту, што је и очекивано будући да се са узрастом фокус деце помера са породице према вршњацима (Bradsford et al., 2008). Откривена је снажнија веза конфликта међу родитељима и родитељства у породицама где су родитељи у брачној заједници, у односу на разведене (Krishnakumar & Buehler, 2000). Структура породице по себи најчешће се није показала значајним фактором који би потенцијално утицао на природу односа између конфликта међу родитељима и екстернализованих проблема у адолесценцији (Barber et al., 1998; Buehler et al., 1997).

Будући да налази истраживања сведоче о повезаности различитих аспеката родитељства и односа родитељ–дете и са конфликтима међу родитељима и са екстернализованим проблемима, испитиван је њихов медијаторски потенцијал. Наиме, највише места налази хипотеза „преливања”, односно трансфера расположења, емоција и понашања из контекста партнерских односа на подручје родитељства и однос родитељ–дете, с тим да се препознају и независни утицаји различитих аспеката родитељства на испољавање екстернализованих проблема (Bradsford et al., 2008; Buehler & Gerard, 2002; Krishnakumar & Buehler, 2000). Испољавање екстернализованих проблема може се објаснити учењем коерзивних интеракција по моделу, које се затим примењују према сиблинзима, вршњацима или родитељима (Bradsford et al., 2008). С тим у вези, метааналитичка студија на основу анализе 39 истраживачких студија о повезаности конфликта међу родитељима и родитељских поступака показала је да су најзначајнији аспекти родитељства на које конфликти међу родитељима остварују утицај грубо дисциплиновање деце и прихваћеност од родитеља (Krishnakumar & Buehler, 2000). Истраживачи указују да снага ове везе варира у зависности од тога колико је времена прошло од развода родитеља, социоекономског статуса породице и школске спреме родитеља (Bradsford et al., 2008; Buehler et al., 1997). На узорку од преко 2.500 деце узраста од две до 18 година и њихових родитеља утврђене су и директне и индиректне везе између конфликта међу родитељима, грубог и

непоследног дисциплиновања, слабе укључености родитеља, конфликта родитељ–дете и испољавања проблема у прилагођавању (Buehler & Gerard, 2002).

Резултати истраживачких студија сведоче о доприносу конфликта на нивоу родитељ–дете у објашњењу везе конфликта међу родитељима и испољавања екстернализованих проблема. На узорку од 457 деце и адолесцената узраста 18 месеци до 23 године у пенсилванијској лонгитудиналној студији утврђено је да директна (злостављање од родитеља) и индиректна (посматрајући насиље међу родитељима) виктимизација деце предвиђа екстернализоване проблеме (Moynan et al., 2010). Наиме, понашања којим се крше правила предвиђају и злостављање и занемаривање деце и насиље међу родитељима, као и постојање и једног и другог облика виктимизације, док екстернализоване проблеме и агресивно понашање предвиђа и сваки од облика појединачно. Међутим, кад се у анализу укључе пол и други ризици којима су деца изложена у породици и заједници, само директна и индиректна виктимизираност заједно остварују ефекте на развој екстернализованих проблема (Moynan et al., 2010). У студији у којој је утврђен парцијални медијаторски допринос конфликта родитељ–дете, аутори указују на претерани фокус родитеља на партнерске односе, што даље смањује капацитете за родитељски надзор и укљученост родитеља у живот детета (Bradsford et al., 2008). Родитељи тако пропуштају да одговоре на емоционалне потребе детета, које се упушта у дружење са антисоцијалним вршњацима, те последично и испољава екстернализоване проблеме (Argy, Duncan, Duncan & Hops, 1999; Bradsford et al., 2008).

1.6.2.4. Антисоцијално понашање родитеља

У литератури се налазе снажни докази о преношењу антисоцијалних образаца понашања међу генерацијама (Bailey, Hill, Oesterle & Hawkins, 2009; Kim, Capaldi, Pears, Kerr & Owen, 2009; Raudino, Fergusson, Woodward & Horwood, 2013; Thornberry, Freeman-Gallant, Lizotte, Krohn & Smith, 2003).

Рочестерска развојна студија младих нуди податке о трансгенерацијском преношењу образаца понашања почевши од 1988. године (Thornberry et al., 2003). Налази истраживања сведоче о међугенерацијском континуитету у испољавању

антисоцијалног понашања. Међутим, утврђено је да се антисоцијално понашање учесталије преноси са очева на децу, него са мајки на децу (Thornberry et al., 2003). Истраживање рађено на узорку од 209 родитеља и 331 њиховом биолошком детету, као део шире студије у Крајстчрчу (Christchurch) на Новом Зеланду од преко 1.200 деце која су праћена 30 година почев од 1977. године, дало је занимљиве податке о међугенерациском преношењу антисоцијалног понашања (Raudino et al., 2013). У склопу Орегонске студије младих спроведено је истраживање међугенерациске трансмисије екстернализованих и интернализованих проблема с акцентом на полне разлике, на узорку од 206 младих парова и њихове биолошке деце која су праћена 20 година (Kim et al., 2009). Налази истраживања упућују на континуитет у испољавању интернализованих проблема код мајке у три генерације, и то независно од пола детета. И интернализовани и екстернализовани проблеми мајке предвиђају екстернализоване проблеме код дечака у другој генерацији. Интернализовани и екстернализовани проблеми код девојчица дали су се предвидети на основу комплементарних понашања очева, што није пронађено код дечака. Када је у питању испољавање екстернализованих проблема код мајки, није препознат утицај на понашање девојчица, иако су интернализовани проблеми мајке генерално предвиђали и интернализоване и екстернализоване проблеме (Kim et al., 2009). Међутим, питање је колико се међугенерациско преношење екстернализованих и интернализованих проблема може разумети без испитивања међусобног односа других фактора ризика који делују у породици, школи и заједници.

У истраживању у коме је учествовало око 1.395 питсбуршких дечака узраста 8, 11 и 14 година утврђена је повезаност антисоцијалног понашања код три генерације рођака (очеви, мајке, синови, ћерке, ујаци, тетке, деде и бабе) (Farrington, Jolliffe, Loeber, Stouthamer-Loeber & Kalb, 2001). Наиме, утврђено је да постоји велика заступљеност преступника у појединим породицама, при чему уколико је један рођак ухапшен, велика је вероватноћа да ће и други бити. Према исказима дечака, оценама родитеља или наставника, подацима о хапшењу или судском процесуирању, хапшења рођака у све три генерације предиковала су делинквенцију дечака. Најснажнија предикторска варијабла било је антисоцијално понашање очева, и то независно од осталих варијабли. Аутори су утврдили да је та

веза још значајнија уколико су дечаци имали младе мајке, живели у лошем крају и имали низак ниво осећања кривице. Присутна је велика концентрација криминалног ангажовања у мањем броју породица. Прецизније, у 8% породица било је укупно 43% ухапшених особа, што би просечно било око пет ухапшених особа по породици (Farrington et al., 2001).

На основу кембрицке студије о развоју делинквенције, након разматрања података прикупљених од 411 лондонских дечака из 397 породица који су праћени од 8. до 32. године, при чему су подаци прикупљани путем интервјуа, а од 10. до 40. године путем криминалне евиденције, утврђено је да је 601 од 2.203 чланова породице било осуђено (Farrington, Barnes & Lambert, 1996). Чак 61% породица имало је бар једног осуђеног члана, док је половина осуђених потицала из 6% породица. Три четвртине осуђених очева и мајки имали су бар једно осуђено дете. Затим, три четвртине породица које су имале осуђену ћерку, имале су и осуђеног сина. Утврђено је да је хијерархијско преношење преступничког понашања међу генерацијама заступљеније код чланова породице мушког пола (Farrington et al., 1996). Истраживачи су у поменутој студији утврдили да је одсуство родитеља због одслужења казне затвора у потпуности објашњавало касније испољавање тежих облика антисоцијалног понашања синова (Murray & Farrington, 2005). Подаци указују на то да осуђеност родитеља утиче и на школски неуспех, злоупотребу дроге, а касније и на незапосленост (Murray & Farrington, 2005). Резултати кембрицке студије указују на то да родитељи почињу са преступничким понашањем релативно касно. На пример, очеви око 27, а мајке око 33. године. Једна четвртина осуђених очева није престала са преступничким понашањем ни после 45. године, а мајки ни после 48. године. Просечна дужина криминалне историје очева је 16, а мајки 15 година (Farrington, Lambert & West, 1998). Последњи подаци кембрицке студије показују да је 43% синова којима су очеви били осуђени, такође било осуђено због неког кривичног дела, за разлику од 18% осуђених синова очева који нису били осуђени (Farrington, Ttofi & Grogo, 2017). Преношење антисоцијалног понашања се показало као најизраженије за неовлашћено ношење оружја, разбојништво, претње, крађу аутомобила и друго (Farrington et al., 2017).

Иако се у наведеним резултатима неретко разматрају тежи облици антисоцијалног понашања који настају у вези са преступничким понашањем

родитеља, резултати истраживања указују на то да су предиктивни фактори агресивног и неагресивног понашања код деце, адолесцената и одраслих, без обзира на тежину антисоцијалног понашања, исти или врло слични (Farrington, 1989).

Истраживања међугенерациског преношења нуде различите механизме који објашњавају транзицију антисоцијалних проблема: низак социоекономски статус, слаб родитељски надзор, слаба укљученост родитеља, сепарација деце од очева, грубо и недоследно дисциплиновање, претерана реактивност родитеља, младе мајке, живот у великим породицама, генетски фактори, фактори социјалне стигматизације и друго (Bailey et al., 2009; Farrington et al., 2017; Farrington et al., 2001; Farrington & Welsh, 2008; Raudino et al., 2013; Simons, Simons & Hancock, 2012; Thornberry et al., 2003).

Аутори нуде шест могућих објашњења преношења криминалног понашања међу генерацијама (Farrington et al., 2001).

Прво, указује се на могућност међугенерациског континуитета у изложености вишеструким факторима ризика (на пример, сиромаштво, малолетничка трудноћа, низак социоекономски статус) (Farrington et al., 2001). Дато објашњење поткрепљују закључци прегледа кључних истраживачких студија које указују на то да чланови исте породице из генерације у генерацију могу бити изложени комбинацији фактора ризика попут сиромаштва, малолетничких трудноћа, примене физичког кажњавања и слично (Farrington & Welsh, 2008). Резултати десетогодишњег праћења лондонских дечака који су искусили сепарацију у првих 10 година живота указују на то да је траума деце услед одсутности родитеља због одслужења казне затвора много значајнији предиктивни фактор, и то свих 14 облика антисоцијалног и делинквентног понашања у односу на друге врсте сепарација (због болести, смрти и слично), и то невезано за то да ли је пре започињања одслужења казне затвора дете већ било рођено (Murray & Farrington, 2005).

Друго објашњење подразумева два процеса: социјалну хомогамију и фенотипско спаривање. Социјална хомогамија претпоставља спаривање антисоцијалних партнера тако што живе у истом крају, иду у исте школе, кафиће и друго. Фенотипско спаривање претпоставља да се избор антисоцијалних партнера

врши тако што се спарују особе које су сличне по индивидуалним карактеристикама које представљају комбинацију фактора наслеђа и средине (Farrington et al., 2001). Ово објашњење је свакако примереније за унутаргенерацијско преношење антисоцијалног понашања.

Треће објашњење базира се на теорији социјалног учења, где антисоцијално понашање деце бива подстакнуто антисоцијалним понашањем очева, које представља предмет имитације по себи. Међутим, аутори исказују сумње у релевантност овог објашњења услед недостатка истраживачких доказа (Farrington et al., 1996). Слично претходном, и ово објашњење је примереније за објашњења преношења антисоцијалног понашања међу сиблинзима или вршњацима (Dishion, Spracklen, Andrews & Patterson, 1996).

У склопу четвртог објашњења аутори указују на важност фактора средине (на пример, слаб родитељски надзор) као механизма преношења међугенерацијског криминалног понашања. Сугерише се да је родитељски стил много потентнији медијатор при испољавању антисоцијалног понашања код очева него код мајки (Thornberry et al., 2003). Утврђено је да је родитељски стил који одликује топлина и конзистенција у вези са ређим испољавањем антисоцијалног понашања. Наиме, укљученост једне генерације у антисоцијално понашање остварује директне и индиректне везе (преко стила родитељства) са антисоцијалним понашањем наредне генерације. Међутим, трансгенерацијско преношење стилова родитељства утврђено је само код мајки. Посредничка улога ниског социоекономског статуса посебно место налази код мајки, које су најчешће примарни старатељ детета. Родитељски стил и антисоцијално понашање у вези је са испољавањем антисоцијалног понашања у наредној генерацији, али само код адолесцената мушког пола (Bailey et al., 2009; Raudino et al., 2013; Thornberry et al., 2003). Као део студије социјалног развоја у Сијетлу и међугенерацијског пројекта спроведено је истраживање међугенерацијске трансмисије екстернализованих проблема и с тим у вези испитан је утицај кључних родитељских карактеристика (родитељски надзор и грубо и недоследно дисциплиновање) (Bailey et al., 2009). Резултати истраживања указују на то да грубо и недоследно дисциплиновање и родитељски надзор остварују међугенерацијски континуитет. Континуитет у испољавању екстернализованих проблема утврђен је посматрајући адолесценте и њихове

родитеље. Екстернализовани проблеми које су родитељи пријављивали у адолесценцији били су у вези са злоупотребом психоактивних супстанци у одраслом добу, што је утицало на испољавање екстернализованих проблема код адолесцената. Међутим, испоставило се да континуитет у родитељским поступцима не објашњава континуитет у испољавању екстернализованих проблема. Уочен је мали ефекат индиректне везе грубог и недоследног дисциплиновања у примарним породицама родитеља на испољавање екстернализованих проблема код деце, али не и родитељског надзора. Није уочен медијаторски допринос конфликта међу родитељима ни социодемографских фактора. Изостајање медијаторског доприноса родитељског надзора може се објаснити узрасном структуром узорка, јер родитељски надзор има значајнији утицај у касном детињству и адолесценцији (Bailey et al., 2009). Утврђено је да је међугенерациско преношење антисоцијалног понашања делимично посредовано и путем претеране реактивности родитеља, која се огледа у претераном изражавању љутње, изиритираности и псовању (Raudino et al., 2013). Према резултатима кембрицке студије осуђеност очева се значајно смањује са контролом наведених медијатора: изнајмљивање стана, слаб родитељски надзор, физичко кажњавање деце и сепарација од очева (Farrington et al., 2017).

Пето објашњење претпоставља посредовање генетских фактора при објашњењу утицаја антисоцијалног понашања родитеља на антисоцијално понашање деце (Farrington et al., 2001). У литератури се често постављају питања да ли је утицај породице на антисоцијално понашање у ствари генетски (Simon et al., 2012). У позадини оваквих размишљања стоје разматрања о повезаности између генетских и утицаја средине у објашњењу антисоцијалног понашања деце (пасивно, реактивно или активно). Наведено објашњење преношења антисоцијалног понашања родитеља претпоставља пасивну везу између гена и средине, при чему се свака повезаност између антисоцијалног понашања родитеља и деце губи уколико контролишемо генетске факторе (Farrington et al., 2001). Облици антисоцијалног понашања су у различитој мери одређени наслеђем. На пример, налази истраживања указују на то да су за агресивно понашање код деце претежно одговорни гени, док је понашање којим се крше правила одређено како генетским, тако и утицајем средине (Burt, 2009; Eley et al., 2003).

У склопу шестог објашњења скреће се пажња на фактор стигматизације породица у којима један од родитеља испољава криминално понашање. Аутори истичу да криминална (судска и полицијска) и друга евиденција (на пример, евиденција социјалних служби) може бити разлог учесталијег препознавања делинквената који потичу из породица са криминалном историјом. Осим тога, аутори препознају да се деца чији родитељи извршавају кривична дела чешће препознају као делинквенти и од вршњака, наставника, а и чешће се о томе сами изјашњавају (Farrington et al., 2001).

Резултати истраживања указују да постоји континуитет у испољавању антисоцијалног понашања и то независно од других породичних и родитељских варијабли (Bailey et al., 2009; Murray & Farrington 2005; Raudino et al., 2013; Thornberry et al., 2003). На пример, фактор трансгенерацијског преношења антисоцијалног понашања остаје значајан чак и после контроле других фактора ризика који су деловали у породици (Beaver, 2013; Murray & Farrington 2005). С тим у вези, може се претпоставити да би утицаји генетских или фактора средине који нису укључени у анализу медијације трансгенерацијске трансмисије објаснили наведене резултате.

1.6.2.5. Антисоцијално понашање сиблинга

Иако су у односу на проучавање утицаја које на испољавање екстернализованих проблема у понашању код адолесцената имају интеракције са антисоцијалним родитељима или вршњацима односи међу сиблинзима запостављени, налази истраживања указују на њихову неспорно важну улогу (Bullock & Dishion, 2002; Buist, 2010; Defoe et al., 2013; Snyder, Bank & Burraston, 2005).

У истраживању у коме су учествовале 52 мултиетничке градске породице, од којих је половина имала дете које је од истраживача одређено као ризично, утврђено је да је удруживање сиблинга у виду коалиције ради промоције девијантних образаца понашања и негативних ставова према родитељима у детињству позитивно предвиђало испољавање екстернализованих проблема у адолесценцији (Bullock & Dishion, 2002). Та веза је остала стабилна чак и када је

контролисано дружење са антисоцијалним вршњацима (Bullock & Dishion, 2002). Аустралијска лонгитудинална студија рађена на узорку од 374 пара сиблинга (истополних и разнополних) указује на то да постоји снажна повезаност понашања којим се крше правила код сиблинга (на основу самоисказа и извештавања мајки). Веза не губи на значају уколико се контролише агресивност и неповољни фактори средине (Fagan & Najman, 2003).

Рани конфликт међу сиблинзима и изложеност антисоцијалном понашању старијег брата у детињству, те заједничко учествовање у антисоцијалним активностима, повећава ризик од испољавања екстернализованих проблема код млађег брата у адолесценцији. Тај утицај је већи уколико је разлика у годинама мања. Претпоставља се да сиблинзи у том случају више времена проводе заједно, те учествују у антисоцијалним активностима. Проблеми у прилагођавању су присутнији код млађег сиблинга мушког него женског пола (Defoe et al., 2013; Fagan & Najman, 2003; Snyder et al., 2005). Снага утицаја понашања којим се крше правила сиблинга зависи од тога да ли су истополни (снажнија код дечака) и да ли се родитељи антисоцијално понашају (Fagan & Najman, 2003). Лонгитудинална студија која је рађена на узорку од 497 холандских адолесцената оба пола у четири таласа, потврђује претпоставке о утицају екстернализованих проблема старијег сиблинга на развој екстернализованих проблема код млађег сиблинга оба пола (Defoe et al., 2013), што се може сматрати типичним правцем деловања будући да и други истраживачи потврђују овај налаз (Buist, 2010). Како је потврђено у другим студијама (Snyder et al., 2005; Bullock & Dishion, 2002), утицај екстернализованих проблема сиблинга остаје независтан у односу на негативне интеракције с родитељима и дружење с вршњацима који испољавају екстернализоване проблеме у понашању (Defoe et al., 2013). Према томе, утицај екстернализованих проблема сиблинга на развој екстернализованих проблема показао се стабилним и бидирекционим (Defoe et al., 2013).

Механизми преношења екстернализованих проблема сиблинга претежно се базирају на теорији социјалног учења (Bandura, 1977).

Теорија тренинга девијантности, иако настала у жељи истраживача да објасне преношење антисоцијалног понашања у дијадним вршњачким односима, неретко се користи за објашњење развоја екстернализованих проблема код млађег сиблинга

(Dishion et al., 1996). Аутори су истраживали процес комуникације између адолесцената узраста 13–14 година, и то да ли има садржаја у вези са кршењем правила и какав је квалитет комуникације (да ли се смеју, реагују позитивним емоцијама на причу о понашањима којима се крше правила). Дошло се до сазнања да су се путем тренинга девијантности након двогодишњег праћења екстернализовани проблеми развијали независно од тога да ли је претходно измерено антисоцијално понашање у дијадној вези (Dishion et al., 1996). С тим у вези, на пољу вршњачких односа – према резултатима америчке студије у којој је учествовало 96 дечака, 48 парова најбољих другова (24 агресивних и 24 неагресивних парова), просечног узраста 11,6 година – утврђено је да агресивни дечаци и њихови пријатељи чешће испољавају понашање којим се крше правила него неагресивни, уз међусобно подстицање (Bagwell & Coie, 2003).

С друге стране, односи са сиблинзима се могу показати као поље које је згодно за увежбавање негативних интеракција које у духу теорије коерзије дете остварује са родитељима (Patterson, 1984). Налази истраживања указују на то да су сиблинзи учествовали у 59% коерзивних интеракција детета које је процењено као агресивно. Напади су наступали најчешће у неутралним ситуацијама, када је сиблинг гледао телевизијски програм или имао неку активност. Оно по чему се породице са коерзивним интеракцијама и нормативне породице разликују јесте неадекватна реакција на агресивно понашање, које служи само као повод за покретање коерзивних интеракција читавог породичног система (Patterson, 1984). Резултати истраживања, иако подвлаче лонгитудиналну везу између екстернализованих проблема сиблинга и каснијих екстернализованих проблема у адолесценцији и хоризонталну везу између негативних интеракција међу сиблинзима и екстернализованих проблема адолесцената, негирају лонгитудиналну везу између негативних интеракција међу сиблинзима и каснијим екстернализованим проблемима адолесцената (Defoe et al., 2013). Претпоставка о развоју делинквентног понашања млађег сиблинга с погоршањем квалитета међусобног односа сиблинга није потврђена у трогодишњој лонгитудиналној студији у којој је учествовало 249 парова холандских адолесцената узраста 11–15 година (Buist, 2010). У истраживању у коме је учествовао по један млађи брат или сестра са најмањом разликом у годинама у односу на брата који се антисоцијално

понаша из 105 породица, утврђено је да неефективно родитељство не остварује директан негативан утицај на прилагођавање млађих сиблинга, већ је он посредован антисоцијалним понашањем старијег брата, као и дружењем са антисоцијалним вршњацима (Snyder et al., 2005).

1.6.3. Вршњачки фактори

Прегледом литературе у вези са вршњачким факторима испољавања екстернализованих проблема у понашању издвајају се дружење с вршњацима са екстернализованим проблемима у понашању и одбацивање од вршњака, с тим што се уочава да се неретко јављају истовремено. На основу истраживања одбацивања од вршњака у предшколској и школској средини, аутори су издвојили 32 облика одбацивања, које су груписали у шест категорија. Одбацивање вршњака креће се од прикривених форми, попут искључивања из социјалних интеракција и њиховог прекидања, ускраћивања приступа вршњачким мрежама, до откривених, попут директне агресије према детету, моралног дискредитовања детета, ширења прича које повређују одбачено дете пред другом децом и одбаченим дететом (Asher, Rose & Gabriel, 2001). Према орегонској студији на узорку од 206 дечака, одбацивање од вршњака на узрасту од 9–10 година предикovalo је антисоцијално понашање на узрасту од 23–24 године. Веза између вршњачког одбацивања и каснијег антисоцијалног понашања остаје стабилна и након контролисања фактора попут ране иницијације поремећаја понашања и школског успеха (Nelson & Dishion, 2004). Истраживања указују да одбачена деца погрешно тумаче информације које добијају из социјалних интеракција, при чему сваку нејасну ситуацију погрешно процесуирају тумачећи је као непријатељску и последично испољавају екстернализоване проблеме. Наиме, налази истраживања указују да начин на који деца процесуирају информације из социјалних интеракција на млађем узрасту делимично посредује у објашњењу каснијег утицаја одбацивања од вршњака на испољавање екстернализованих проблема (Dodge et al., 2003).

Одбацивање од вршњака у тесној је вези са дружењем са вршњацима који испољавају екстернализоване проблеме и испољавањем екстернализованих проблема. У лонгитудиналној студији која је рађена на узорку од око 400 деце и

адолесцената са циљем испитивања повезаности између одбацивања од вршњака у средњем детињству и дружења са вршњацима који испољавају екстернализоване проблеме у раној адолесценцији у контексту развоја екстернализованих проблема, утврђено је да што је одбацивање од вршњака било учесталије, то су екстернализовани проблеми били заступљенији (Laird, Jordan, Dodge, Pettit & Bates, 2001). Прве две путање чине они који су имали висок степен заступљености екстернализованих проблема у детињству. Више о половине деце која су испољавала висок степен екстернализованих проблема у детињству остало је у категорији оних који имају екстернализоване проблеме у раној адолесценцији. Око две трећине оних који су испољавали екстернализоване проблеме у детињству и раној адолесценцији пријавило је одбацивање од вршњака, док се једна трећина у раној адолесценцији дружила са антисоцијалним вршњацима. Аутори сматрају да дружење са антисоцијалним вршњацима у великој мери опредељује да ли ће дете у адолесценцији наставити да испољава екстернализоване проблеме. Истраживање које је део Орегонске студије, рађено на узорку од 206 деце и адолесцената узраста од 10–18 година, показало је да дружење са антисоцијалним вршњацима у 14. години у 72% варијансе објашњава тренинг девијантности (појам обједињује ниво спремности за девијантно понашање, време проведено са девијантним вршњацима и ниво девијантности припадајуће вршњачке мреже) четири године касније, што у 53% варијансе предвиђа упуштање у злоупотребу психоактивних супстанци, ризично сексуално понашање и хапшење (Patterson, Dishion & Yoerger, 2000). Другу путању чине они који су испољавали екстернализоване проблеме у детињству, док се у раној адолесценцији бележи редуковање екстернализованих проблема, као и одбацивање вршњака и дружења са антисоцијалним вршњацима у односу на претходно анализирану групу. Трећу путању чине они чији су екстернализовани проблеми били заступљенији у раној адолесценцији у односу на детињство, с тим што су одбацивање вршњака и дружење са вршњацима који се антисоцијално понашају мање заступљени у односу на оне код којих постоји стабилност у испољавању екстернализованих проблема. Наиме, утврђено је да је код трећине за ескалацију проблема као окидач послужило одбацивање од вршњака, док је код половине изазвана дружењем са антисоцијалним вршњацима. Последњу групу чине они који нису пријавили одбацивање од вршњака ни дружење са

антисоцијалним вршњацима, али су спорадично испољавали екстернализоване проблеме у понашању. Према томе, поменути налази указују пресудан утицај искуства са вршњацима у развоју екстернализованих проблема (Laird et al., 2001). Одбацивање од вршњака и дружење са вршњацима који се антисоцијално понашају представљају главне станице на путу хроничног испољавања антисоцијалног понашања од детињства до адолесценције (Patterson, Debaryshe & Ransey, 1990). Резултати истраживања указују на то да неефективно родитељство претежно одређује развој антисоцијалног понашања у детињству, при чему последично долази до опадања школског успеха и одбацивања од вршњака, дружења са вршњацима који се антисоцијално понашају у касном детињству и раној адолесценцији, што представља круну на структурирању антисоцијалног понашања (Patterson et al., 1990).

1.6.4. Школски фактори

На основу прегледа истраживачких студија, аутори уочавају да је у одређеним средњим школама учесталије испољавање екстернализованих проблема (Gottfredson, Gottfredson, Payne & Gottfredson, 2005; Rutter, 1982). Поставља се питање по чему су оне другачије од школа са нижом стопом преступништва. Аутори издвајају следеће карактеристике: већи степен неповерења између ученика и наставника, слаба посвећеност школи, нејасна и неконзистентна школска правила и друге разлике у вези са организацијом рада школе и школском климом (Farrington & Welsh, 2008). У студији која је рађена на узорку од 12 средњих школа, откривено је да су школе са вишом стопом делинквенције биле карактеристичне по: већем броју неоправданих изостанака, ниском социоекономском статусу породица, при чему је код мајки била учесталије евидентирана психијатријска дијагноза, а код очева испољавање антисоцијалног понашања и друго (Rutter, 1982). Контролисањем социоекономског статуса и кључних аспеката интелигенције, утврђено је да још неки школски фактори (попут велике заступљености кажњавања и слабе заступљености похвала и награђивања) одређују школу као погодну средину за већу стопу екстернализованих проблема код ученика (Rutter, 1982). Истраживањем које је рађено на репрезентативном националном узорку у 254

америчке средње школе са циљем испитивања повезаности организационих аспеката школа и школским криминалом и нередом, дошло се до података да је у школама у којима су правила праведнија и јаснија мање испољавање делинквентног понашања и виктимизација студената, али не и витимизација наставника. С друге стране, у школама у којима влада позитивна школска клима и мања виктимизација наставника, али не и ученика, делинквентно понашање није мање заступљено (Gottfredson et al., 2005). Такође, уочава се да је сиромаштво као карактеристика социјалне средине у којој се школа налази у корелацији са виктимизацијом наставника у школи, као и са самоизвештавањем ученика о испољавању делинквентног понашања и виктимизацији (Gottfredson et al., 2005).

Уочава се да поједини аспекти школске климе могу послужити као модератор утицаја негативних индивидуалних фактора при испољавању екстернализованих проблема средњошколаца (Kupermine, Leadbeater & Blatt, 2001; Loukas & Murphy, 2007). У лонгитудиналној студији на узорку од око 500 њујоршких средњошколаца оба пола са уједначеним структуралним карактеристикама, позитивна школска клима препозната је као модератор негативне самокритичности ученика при испољавању екстернализованих и интернализованих проблема (Kupermine et al., 2001). Осим јасних школских правила и осећања да се према свим ученицима поступа на исти начин, као индикатор позитивне школске климе узет је и однос између ученика и наставника и међусобан однос ученика (Kupermine et al., 2001). У лонгитудиналној студији на узорку од 488 америчких средњошколаца испитивана је модерација појединих аспеката школске климе (кохезија, такмичарски дух, задовољство одељењем и подељеност ученика) при разматрању утицаја ниске вољне контроле и поремећаја понашања (Loukas & Murphy, 2007). Утврђено је да виђење школске кохезије као добре модерира утицај ниске вољне контроле при испољавању поремећаја понашања код ученика оба пола, а задовољство одељењем модерира ризик од ниске вољне контроле, али само код девојчица (Loukas & Murphy, 2007).

1.6.5. Суседство

Полазећи од Паретовог принципа, познатог као правило 80 : 20, које је настало у економији, настојала се утврдити законитост у концентрацији криминала на одређеном подручју (Pareto, 1909 према Weisburd, 2015:148). Наиме, суштина законитости концентрације криминала састоји се у томе да веома мали број људи изврши највећи број кривичних дела, односно да се највећи број кривичних дела изврши на ограниченом простору. Криминал не мора бити концентрисан у једном граду или суседству, већ, како примећује аутор, варира од улице до улице, при чему у добром крају може бити заступљено подручје које се сматра жариштем криминала, и обрнуто, у суседству које је познато по високој стопи делинквенције може постојати део у коме се готово уопште не врше кривична дела. На основу прегледа великог броја студија аутор закључује да концентрација криминала током времена бележи стабилност, што се објашњава стабилношћу социјалних услова који су заступљени у одређеној средини (Weisburd, 2015). Према подацима који су дати у Питсбурдшкој студији, криминално понашање адолесцената у контексту подручја на којем се врши не одступа од оног у вези са осталим узрасним групама, уз приметну стабилност чак и када су у питању врло мала подручја (Wikström, Oberwittler, Treiber & Hardie, 2012). Адолесценти су вршили кривична дела у градским центрима и суседствима са ниском колективном ефикасношћу. Колективна ефикасност је, пре свега, морални израз који је одређен као спремност станара да спроводе колективна правила понашања (Wikström et al., 2012). На пример, брига станара о зеленим и другим јавним површинама представља пример добре колективне ефикасности. Осим суседства, пријемчиви за кривична дела младих су простори за рекреацију и забаву, где флукуира велики број људи који се међусобно не познају, правила понашања нису јасна, те је неформална контрола веома ниска. На основу полицијских извештаја и самоизвештавања адолесцената аутори су утврдили да млади најчешће извршавају кривична дела у крају у ком станују, односно близу куће, с тим да се одређен број кривичних дела изврши и у градским центрима (Wikström et al., 2012). Поред слабе неформалне социјалне контроле, на основу прегледа 40 студија објављених у десетогодишњем периоду аутори издвајају и слабу доступност институционалних ресурса и процедура, нарушено поверење, делинквенцију која се врши у вршњачкој групи и перцепцију социјалног нереда (Sampson, Morenoff & Gannon-Rowley, 2002). Неповољности с

аспекта заједнице разматрају се не само у контексту делинквенције већ и других фактора, попут малолетничке трудноће, бежања из школе, злостављања деце и друго (Sampson et al., 2002). У контексту еколошког приступа, разматрајући факторе заједнице који утичу на делинквенцију, поред структуралних фактора попут сиромаштва, незапослености, једнородитељских породица чији је утицај најчешће директан, аутор на основу прегледа истраживачких студија препознаје расне и религиозне карактеристике аспеката који могу утицати на квалитет неформалне социјалне контроле, а посредно и везу са делинквенцијом (Kubrin, 2012). Како би испитали утицај ниског социоекономског статуса у заједници и индивидуалних карактеристика на преваленцију и развој малолетничког преступништва, аутори су утврдили директне и индиректне везе (Wikström & Loeber, 2000). Наиме, низак социоекономски статус у заједници има директне везе са делинквентним понашањем само код оних који су са преступничким понашањем започели у адолесенцији и код којих је измерена већа заступљеност протективних фактора или балансираног присуства ризичних и протективних фактора. За оне код којих су фактори ризика заступљени у великој мери, не бележи се директна веза између ниског социоекономског статуса и делинквенције (Wikström & Loeber, 2000).

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У научној и стручној јавности постоје дилеме око тога шта заправо подразумевају екстернализовани проблеми. У складу са коришћеним инструментаријумом у докторској студији, у оквиру екстернализованих проблема препозната су два синдрома: агресивно понашање и понашање којим се крше правила. Наведена класификација проблема у понашању назива се и бихевиоралном, а сматра се супериорнијом у односу на узрастну. Наиме, значајнији предиктивни фактор антисоцијалног понашања у одраслом добу у односу на време када су се јавили први проблеми јесте то да ли је идентификовано агресивно понашање или није. С тим у вези, присуство/одсуство безобзирно-безосећајног интерперсоналног и афективног стила, без обзира на време када су се проблеми јавили, праћено је агресивним понашањем. Новија сазнања да се проблеми започети у адолесценцији могу продужити и у одраслом добу, као и да се на ниском

нивоу они могу манифестовати од детињства до одраслог доба, иду у прилог доминацији бихевиоралне класификације проблема у понашању. Узрост када су се проблеми јавили посебно је значајан код идентификовања симптома понашања којим се крше правила. На пример, бежање из школе у раној адолесценцији индикативније је од оног у каснијем узрасту, за разлику од крађе, где је ситуација обрнута.

Адолесценти који испољавају екстернализоване проблеме изложени су различитим индивидуалним и ризичним факторима средине. Уочене су разлике у етиологији у односу на агресивно понашање и понашање којим се крше правила. Агресивно понашање претежно је одређено индивидуалним, а понашања којим се крше правила факторима средине. На пример, утицај индивидуалних фактора на испољавање агресивног понашања расте с годинама, док утицај средине опада. Утицај средине код понашања којим се крше правила остаје стабилан са узрастом, док утицај индивидуалних фактора опада. Неповољне индивидуалне околности генерално појачавају утицај фактора средине, при чему оне могу бити замаскиране утицајима средине посебно уколико се они јаве на млађем узрасту.

У склопу породичних фактора ризика највећа пажња посвећена је процесним факторима, посебно онима који упућују на однос родитељ–дете, о чему ће се посебно дискутовати у наредним поглављима. Разлози због којих су они посебно издвојени су: истраживачки докази о снажним директним и реципрочним везама са екстернализованим проблемима; докази о варијаблама родитељ–дете као кључним посредничким варијаблама при тумачењу везе статичних и других процесних породичних и других фактора са екстернализованим проблемима; снажнији утицај на испољавање екстернализованих проблема у адолесценцији него у детињству, у односу на друге породичне факторе и друго.

2. РОДИТЕЉСКИ НАДЗОР

2.1. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ РОДИТЕЉСКОГ НАДЗОРА

На основу прегледа литературе издвајају се две најутицајније дефиниције родитељског надзора.

Дефиницију која је настала као израз првих теоријских и практичних настојања у проучавању родитељског надзора осмислили су истраживачи орегонске студије о делинквентном понашању младих. Ради се о једној од најексплоатисанијих дефиниција у досадашњим истраживањима родитељског надзора, која почива на социјално интеракционистичкој перспективи. Према њој, родитељски надзор се изражава као сет међусобно повезаних активности родитеља, које укључују посматрање и праћење где и на који начин дете проводи слободно време и његову прилагођеност (Dishion & McMahon, 1998:61). Аутори препознају родитељски надзор као једну од три динамички повезане димензије родитељства (мотивација, родитељски надзор и бихевиоралне интервенције), које заједнички репрезентују квалитет односа између детета и родитеља. Добар однос родитељ–дете утиче на мотивацију родитеља за надзор, уз коришћење здравих образаца поступања родитеља. Мотивација претпоставља систем вредности родитеља, бихевиоралне интервенције, на пример позитивно поткрепљење или решавање проблема, док родитељски надзор представља праћење и структурирање активности детета (Dishion & McMahon, 1998:64).

Друга дефиниција родитељског надзора настала је крајем 20. и почетком 21. века на темељу тумачења надзора као знања родитеља о томе где, са ким и на који начин деца и адолесценти проводе време ван супервизије родитеља. Ради се о дефиницији скандинавских аутора, која је у савременој литератури у учесталој употреби. Према њој, родитељски надзор представља знање родитеља о активностима деце и адолесцената ван куће, које делимично зависи од напора родитеља (распитивање родитеља и родитељска контрола) да открију где и на који начин њихова деца проводе слободно време, а делимично од воље деце да им то спонтано саопштавају (самоизвештавање) (Stattin & Kerr, 2000). Hayes (2004)

примећује да се она сматра ужом у односу на претходну дефиницију орегонских истраживача, наводећи као аргумент да изостаје проучавање понашања родитеља у правцу вршења надзора. Међутим, аутори дефиниције признају да самоизвештавање представља резултат много већих напора родитеља у погледу неговања квалитета односа родитељ–дете него што би се то на први поглед могло уочити (Kerr & Stattin, 2000).

У складу са претходно наведеним дефиницијама, родитељски надзор представља појам који обједињује поступања родитеља или старатеља ради адекватнијег увида у социјално функционисање деце и адолесцената у породици, школи и заједници, с тим да поступања родитеља треба тумачити у ширем смислу, у контексту адекватне интеракције родитељ–дете.

2.2. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА РОДИТЕЉСКОГ НАДЗОРА

Израз надзор (енгл. *monitoring*) по себи има активну компоненту и упућује на „посматрање, праћење, проверавање са одређеном сврхом” (Merriam-Webster's online dictionary, 2014), што имплицира да би у контексту родитељског надзора, родитељ требало да посматра, прати и проверава кретања и активности своје деце. Концептуализација родитељског надзора је на почетку пратила значење термина, који се у највећој мери сводио на директну супервизију и родитељску контролу.

На основу прегледа литературе уочавају се три доминантне концептуализације родитељског надзора – посматрање родитељског надзора као родитељског менаџмента; као родитељског знања о кретањима, активностима и пријатељима адолесцената и као процеса који обухвата сложени систем интеракција на нивоу родитељ–дете. Међутим, уколико се упустимо у анализу емпиријске заснованости теоријских поставки, наилазимо на приличну конфузију у вези са операционализацијом родитељског надзора.

2.2.1. Родитељски надзор као поступање родитеља

Родитељски надзор је први пут препознат као кључни аспект родитељства (у односу на дисциплиновање, решавање проблема и успостављање правила) у развоју делинквентног понашања у раду објављеном у часопису *Child Development* (Patterson & Stouthamer-Loeber, 1984). Аутори су родитељски надзор одредили као „надзор над кретањем и активностима деце” (Patterson & Stouthamer-Loeber, 1984).

Иако би се могло рећи да је у њему родитељски надзор операционализован као родитељска контрола (Soenens, Vansteenkiste, Luysckx & Goossens, 2006), уколико се ближе погледа, уочава се да активности родитеља у том светлу обухватају само део предвиђених ајтема. Прецизније, четири ајтема су се односила на извештавање деце о томе колико информишу родитеље о својим кретањима, два на извештавање родитеља о значају супервизије, посебно после школе, уз квалитативну процену колико су родитељи обавештени о кретањима и активностима своје деце и какав утисак она имају о спровођењу супервизије (Patterson & Stouthamer-Loeber, 1984). Према томе, уочава се дискрепанција између концептуализације и операционализације родитељског надзора. Орегонска студија о делинквентном понашању младих (*Oregon Youth Study*), коју је водила Deborah Capaldi са сарадницима, генерално је дала велики допринос у проучавању родитељског надзора (OSLC, 2014). Детаљније објашњење како је родитељски надзор операционализован налази се у публикацији у којој су описани инструменти који су коришћени у овој студији, коју су објавили Capaldi и Patterson (1989). У поглављу које је посвећено родитељском надзору истиче се да су мерена два аспекта родитељског надзора: прво, мрежа правила и очекивања родитеља у погледу врсте и количине информација о томе где се деца налазе и шта раде и други аспект, који се односи на количину времена које родитељи проводе са својом децом. На основу извештавања родитеља добијала се информација о томе колико времена проводе са децом. Међутим, провођење времена са децом не може се сматрати индикатором родитељског надзора који подразумева праћење активности адолесцената и њихових пријатеља у периоду када се налазе ван куће, већ супервизије која подразумева директан контакт (Hayes, 2004; Kerr, Stattin & Burk, 2010). Извештавање деце је било извор информација о првом аспекту родитељског

надзора, односно о очекивањима родитеља у погледу обавештавања о томе где се деца крећу и које активности упражњавају. Поред тога, у процену надзора Capaldi и Patterson (1989) био је укључен општи утисак особља које је спроводило истраживање о вршењу родитељског надзора, без посебно утврђених индикатора. Испоставило се, с обзиром на то да је извештавање родитеља претежно било оријентисано на информацију о томе колико времена проводе са дететом, да се највише информација добијало од деце, односно о томе колико информишу родитеље о својим кретањима и активностима. Без обзира на проблеме у операционализацији, истраживачи орегонске студије под надзором претпостављају пре свега активност родитеља, односно низ правила и очекивања према деци и одређену количину самоизвештавања, укључујући и дужину времена које проводе с њима (Dishion & McMahon, 1998).

У каснијим студијама, које су за циљ имале проучавање родитељског надзора и делинквенције, такође се могао уочити јаз између дефиниције, односно концептуализације појма и његове операционализације. На пример, аутори су предвидели родитељски надзор као део позитивне родитељске контроле, која поред надзора укључује и дисциплину и контролу, те обухвата поступке родитеља који су директно усмерени према деци захтевајући њима прихватљиво понашање (Barnes, Hoffman, Welte, Farrell & Dintcheff, 2006). Међутим, појам родитељског надзора је операционализован у првом и другом циклусу истраживања путем ајтема који заправо представљају извештавање адолесцената о томе да ли обавештавају родитеље о својим кретањима после школе и у вечерњим изласцима, док је у трећем циклусу укључено још неколико ајтема који се односе на знање родитеља о томе где и с ким проводе време (Barnes et al., 2006).

На основу кратке анализе релевантних студија које су у први план истицале активне напоре родитеља у правцу вршења надзора, уочава се да се родитељски надзор заправо изражава посредством знања родитеља о томе где им се и са ким деца налазе и које активности упражњавају, те се поставља питање да ли родитељски надзор у највећој мери представља знање родитеља или не и на који се начин такво знање стиче. Аутори истичу да родитељи могу питати своју децу или сиблинге, пријатеље или родитеље њихових пријатеља, пратити садржај

комуникације, претресати им собу, или им и деца и адолесценти могу спонтано и слободно саопштити детаље изласка (Smetana & Metzger, 2008).

2.2.2. Родитељски надзор као знање родитеља

Kerr и Stattin (2000) и Stattin и Kerr (2000) поставили су питање да ли знање родитеља о томе где им се и са ким деца налазе и које активности упражњавају претежно зависи или не зависи од родитељских активности, у складу са тим како је надзор дефинисан, али не и најадекватније операционализован у претходним студијама. Они су конципирали и операционализовали три основна извора информација: самоизвештавање адолесцената (слободно саопштавање), распитивање родитеља (подстакнуто саопштавање) и родитељску контролу (правила, постављање ограничења). Родитељске активности које доприносе знању конципиране су кроз механизме распитивања родитеља и родитељске контроле. Распитивање родитеља је операционализовано посредством варијабли које се односе на то да ли су родитељи иницирали разговор о кретањима и пријатељима деце, да ли су покретали разговор са њиховим пријатељима, родитељима њихових пријатеља и друго. Родитељска контрола је операционализована кроз ајтеме који упућују на мрежу правила које су деца дужна да поштују, укључивање родитеља у планирање слободног времена и друго. Самоизвештавање представља извор информација које нам пружају деца и мерено је кроз варијабле које упућују на то да ли деца спонтано саопштавају родитељима информације о томе како је било у школи, у изласцима или на неким другим местима где проводе слободно време (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000).

Резултати истраживања су показали да постоји повезаност између распитивања родитеља и родитељске контроле, с једне и знања родитеља о кретањима, активностима и пријатељима адолесцената, с друге стране, али не у довољној мери да се стави знак једнакости између знања родитеља и родитељске активности. Самоизвештавање адолесцената је било у најчвршћој вези са знањем родитеља о кретањима, пријатељима и активностима. Након укључивања варијабли које упућују на проблеме у прилагођавању адолесцената, различите интернализоване и екстернализоване проблеме, потврђен је већи значај

самоизвештавања у односу на распитивање родитеља и родитељску контролу и у погледу снаге и смера повезаности (негативан) (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). У двогодишњој лонгитудиналној студији коју су аутори спровели деценију касније, потврђени су налази о важности самоизвештавања адолесцената, које је заправо препознато као предиктивни фактор знања родитеља о њиховим кретањима, активностима и пријатељима и делинквенције (Kerr, Stattin & Burk, 2010). Истраживања указују на то да се родитељској контроли не може приписати улога подстицања самоизвештавања, невезано за пол адолесцената и квалитет њиховог односа са родитељима. Самоизвештавање је предиковало повећање распитивања родитеља у појединим моделима студије, док је временом самоизвештавање предиковало повећавање знања, и обрнуто, повећање знања предиковало је повећање самоизвештавања, што аутори сматрају податком који се не може интерпретирати (Kerr et al., 2010). Ови налази могу имати објашњење уколико се узме у обзир целокупност односа родитељ–дете, односно међусобна повезаност различитих извора стицања знања, посебно самоизвештавања и распитивања родитеља. Према томе, наредне студије требало би да дају одговор на питање колико су та два појма независна у контексту проучавања родитељског надзора.

Оно што се замера концепцији родитељског надзора као знања родитеља о кретањима, активностима и пријатељима адолесцената јесте то да не укључује понашања која су неизбежна у интеракцијама родитељ–дете, већ се чини се да се према овој концепцији истраживање родитељског надзора свело на истраживање фактора који утичу на самоизвештавање (Hayes, Hudson & Matthews, 2007). Међутим, поставља се питање да ли постоје још неки извори знања о кретањима, активностима и пријатељима деце и адолесцената. У лонгитудиналном истраживању са сличном концептуализацијом родитељског надзора потврђена је важност самоизвештавања за знање родитеља и квалитет прилагођавања адолесцената генерално. Од извора знања који су претходно били занемарени, искристалисали су се релациони аспекти. На пример, очеви су преко супруга или других сазнавали о кретањима, активностима и пријатељима деце, док су мајке више тражиле информације од деце и преко других лица. Резултати истраживања су показали да извор знања предикuje ниво знања, годину дана касније и ризично

понашање, с тим да је већа стабилност примећена код очева него код мајки (Crouter, Vampus, Davis & Mc Hale, 2005). Према томе, осим самоизвештавања, распитивања родитеља и родитељске контроле и супервизије, запажено је ослањање на супруга, сиблинга или трећу особу ван породице (Crouter et al., 2005). Поједини истраживачи самоизвештавање сматрају пасивном методом стицања знања и дају поделу на пасивни–адолесцент, пасивни–супруга и пасивни – други метод, у зависности од извора (Waizenhofer, Buchanan & Jackson-Newsom, 2004). Међутим, аутори (Kerr et al., 2010) сматрају да се с обзиром на то да је у један родитељ већ имао информацију о активностима детета (на пример, супруга), то не може сматрати стратегијом родитељског надзора, као ни провођење времена са својом децом, што потпада под супервизију, при чему се оставља могућност за додатно истраживање потенцијала распитивања родитеља код комшија, наставника или неког другог лица.

2.2.2.1. Самоизвештавање адолесцената

Самоизвештавање представља слободно откривање садржаја из социјалног живота деце и адолесцената у разговору са родитељима. Аутори сматрају да ако адолесценти нису вољни да са родитељима поделе информације, сви њихови напори су унапред изгубљени (Kerr, Stattin & Trost, 1999; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Последњи налази истраживања потврђују важност самоизвештавања адолесцената као главног извора знања родитеља о њиховим кретањима и активностима и у превенцији екстернализованих проблема у понашању (Darling, Cumsille, Caldwell & Dowdy, 2006; Frijns, Keijsers, Branje & Meeus, 2010; Keijsers, 2010; Kerr et al., 1999; Kerr & Stattin, 2000; Laird & Marrero, 2010; Stattin & Kerr, 2000). Мишљење аутора је да углавном нема разлика у самоизвештавању према полу и, посебно, када се у анализу укључе и варијабле прилагођавања (Keijsers, Branje, WanderValk & Meeus, 2010; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Истраживачке студије бележе опадање самоизвештавања у периоду средње адолесценције (Finkenauer, Engels & Meeus, 2002; Hayes, 2004; Keijsers, Frijns, Branje & Meeus, 2009; Keijsers, 2010), али налази указују да самоизвештавање расте у периоду касне адолесценције, што се може објаснити тиме да су афективно везивање за вршњаке и конформистичко понашање с тим у вези на врхунцу у

периоду средње адолесценције (Smetana, 2011; Smetana, Matzger, Gettman & Campione-Bar, 2006). Истраживања указују на повратни утицај знања родитеља о кретањима, активностима и пријатељима адолесцената на пораст самоизвештавања адолесцената (Kerr et al., 2010).

Истраживачи су сагласни да су мајке те којима се чешће извештава о свакодневним дешавањима (посебно о личним стварима) него очеви (Keijsers et al., 2010; Smetana & Metzger, 2008; Smetana, 2011). Аутори сматрају да разлог томе може бити то што су мајке укљученије у васпитавање деце и имају бољу комуникацију са њима (Keijsers et al., 2010). Адолесценти су слободнији у извештавању мајкама и о својим активностима на интернету (Liau, Khoo & Ang, 2008). Родитељи готово двоструко више пријављују самоизвештавање деце о активностима на интернету него што то они заправо чине (Eastin, Greenberg & Hofschire, 2006). То упућује на претпоставку да родитељи знају много мање него што мисле. Налази истраживања указују да адолесценти више извештавају родитеље који негују ауторитативни стил родитељства (Darling et al., 2006). Такође, истраживања указују да је група очева који знање о искуствима адолесцената претежно стичу тако што им их они сами саопштавају образованија и боље зарађује од других очева (Crouter et al., 2005). Резултати истраживања указују да су очеви технолошки образованији од мајки, те да они генерално више времена проводе са адолесценткињама на интернету (Wang, Bianchi & Raley, 2005). Међутим, мајке више знају о активностима које деца обављају на интернету, јер им адолесценти више самоизвештавају, с тим да оне могу предвидети понашање деце на интернету оба пола, а очеви понашање девојчица (Liau et al., 2008).

У новијим радовима у вези са самоизвештавањем проучавају се квалитативне разлике у размени информација између родитеља и деце, односно анализирају околности у којима се оно одвија. На пример, Smetana (2011) указује на неколико разлика у несаопштавању адолесцената. Адолесценти могу из приче једноставно изоставити неке детаље за које мисле да би их компромитовали код родитеља, повукли неку санкцију и слично. Могу скренути са теме или пружити парцијалну информацију, како би избегли осетљиве делове разговора. На пример, адолесценткиња може рећи да је преспавала код другарице, али заборавити да спомене да јој родитељи нису били код куће. Или да су сви на журци пили алкохол,

али да изостави информацију да је она пила алкохол. Дешавања у школи и академско постигнуће најчешће представљају неутралну тему за саопштавање, за разлику од љубавних веза или ризичних активности са вршњацима (Smetana et al., 2006). Резултати квалитативне студије указују на различите рационализације изостављања обавештавања родитеља о дружењу са њима непознатим вршњацима (Tilton-Weaver & Marshal, 2008). На пример, адолесценти сматрају да ту информацију не морају поделити са родитељима јер родитељи имају поверења у њих, да је то непотребно с обзиром на то да их виђјуа само у школи или другој средини у којој се одрасли не крећу. И избегавање саопштавања и парцијално извештавање заправо су начини да се информација прикрије од родитеља, али будући да не захтевају фабриковање информација не могу се окарактерисати као лагање. Несаопштавање може бити само један од путева за развој аутономије адолесцената (Finkenauer et al., 2002; Smetana, 2011). Како примећује Smetana (2011), то може бити само један од начина да адолесценти избегну конфликт са родитељима и остваре оно што желе. Према томе, у складу са налазима истраживања, скривање информација од родитеља и несаопштавање представљају два независна појма (Finkenauer et al., 2002).

Информације се прећуткују и заобилазе јер адолесценти мисле да то спада у домен њихове приватности или због тога што не желе да се осрамоте. С обзиром на опадање саопштавања у средњој адолесценцији, опада и фреквенција конфликта између родитеља и адолесцената. Истраживања показују да адолесценти ретко саопштавају о догађајима и доживљајима за које знају да се родитељима неће допасти (Darling et al., 2006). Аутори наводе да адолесценти при доношењу одлуке о саопштавању разматрају: контекст ситуације, однос са својим родитељима и представу о границама у комуникацији са родитељима на основу историје родитељског понашања (Tilton-Weaver & Marshal, 2008). Адолесценти који су ипак саопштавали информације за које су знали да се родитељима неће допасти, то су чинили јер су осећали обавезу да то учине или због тога што су мислили да ће родитељи променити мишљење. Чак и ако мисле да у пуној мери извештавају родитеље, из квалитативних студија се може видети да то и није баш тако (Bakken & Brown, 2010). Налази истраживања указују на то да очекивања родитеља о самоизвештавању временом опадају, уз препознат снажан допринос поверења које

деца имају у родитеље (Smetana & Metzger, 2008). У зависности од уверења деце да су у обавези и родитељског ауторитета, адолесценти су доносили одлуку о саопштавању (Smetana & Metzger, 2008). Истраживања показују да већина адолесцената изоставља информације осетљиве природе, при чему се по сваку цену труде да избегну лагање (Bakken & Brown, 2010). Према томе, постоје назнаке да активна улога родитеља у постављању питања, односно тражењу информација, може утицати на пораст самоизвештавања код адолесцената.

2.2.2.2. Распитивање родитеља

Распитивање родитеља у функцији подстицања самоизвештавања обједињује активности родитеља које су усмерене ка откривању садржаја путем иницираног разговора са својом децом, њиховим пријатељима или њиховим родитељима (Kerr & Stattin, 2000). Аутори распитивање родитеља код адолесцената, супруга, наставника, као и директно учешће у заједничким активностима са адолесцентима, сврставају у активне методе стицања знања, док самоизвештавање адолесцената, наставника, супруга и познавање рутинских активности адолесцената спада у пасивне методе (Waizenhofer et al., 2004). Оправдање аутора за овакву класификацију извора знања представља признавање неких извора знања који излазе из оквира микросистема породице.

На основу претходне интерпретације родитељског надзора стиче се утисак да родитељи не могу много учинити ни по питању превенције екстернализованих проблема, ни онда када они већ наступе. Аутори сматрају да се распитивање родитеља неоправдано сматра врстом „родитељског” надзора (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000), да постоји реципроцитет са појавом самоизвештавања и да компоненте надзора треба изучавати у контексту узајамне комуникације родитеља и адолесцената (Keijsers et al., 2010; Keijsers, 2010). У прилог томе иду и спорадични налази о вези самоизвештавања и распитивања родитеља (Kerr et al., 2010; Keijsers, 2010; Stattin & Kerr, 2000). Аутори истичу да самоизвештавање адолесцената о својим активностима у кретањима може бити резултат прошлих напора родитеља у виду распитивања, што код деце потенцијално ствара навику саопштавања (Kerr & Stattin, 2000). Према томе, сазнања да самоизвештавање адолесцената и није тако

„спонтано”, већ вешто подстицано од родитеља, са предусловом добре комуникације и међусобним поверењем, може бити драгоцено за унапређивање вештина родитељства и превенције екстернализованих проблема.

Већина истраживања родитељског надзора указује на повезаност између знања родитеља и распитивања родитеља, с тим што су корелације најчешће ниског нивоа, знатно слабије од самоизвештавања, а снажније од везе знања родитеља и родитељске контроле (Keijsers et al., 2010; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Резултати истраживања углавном показују да распитивање родитеља при саопштавању адолесцената није предиковало знање родитеља о кретањима, активностима и пријатељима адолесцената, док при саопштавању јесте (Stattin & Kerr, 2000). Међутим, постоје и налази који сведоче да распитивање родитеља представља главни извор знања родитеља, односно мајки у породицама где оба родитеља раде и главни извор знања очева, невезано за запослење родитеља (Waizenhofer et al., 2004). Питање односа пола родитеља и капацитета за вршење родитељског надзора у популацији адолесцената представљало је предмет истраживања у малом броју студија. Проблем стицања знања мајки и очева о искуствима своје деце окупирао је пажњу истраживача (Crouter et al., 2005; Waizenhofer et al., 2004). Резултати истраживања које је имало за циљ да утврди разлике у погледу стратегија стицања знања очева и мајки адолесцената узраста 10–17 година, указују да су се мајке претежно ослањале на самоизвештавање адолесцената и распитивање, док су се очеви претежно ослањали на информације које добијају од мајки (Waizenhofer et al., 2004). Лонгитудинална студија која је за циљ имала проучавање стратегија родитељског надзора из 179 породица у четворогодишњем периоду у односу на пол родитеља и контекстуалне карактеристике, указала је на издвајање неколико доминантних стратегија надзора својствених мајкама и очевима. Резултати истраживања указују да су се очеви претежно ослањали на супруге, што је праћено тражењем информација, док су се мајке највише ослањале на распитивање родитеља и самоизвештавање адолесцената (Crouter et al., 2005). Прва група очева је информације о искуствима адолесцената сазнавала посредством њиховог самоизвештавања, посматрањем и слушањем путем директне супервизије и распитивањем родитеља. Адолесценти из тих породица су оцењени као веома отворени за комуникацију са очевима. Друга

група очева, претежно запослених очева који имају ћерке, ослањала се на супруге. Код треће групе родитеља која је информације добијала од других особа, укључујући и сиблинге, деца и очеви су се међусобно оценили као мање отворени за комуникацију и били су присутни учестали конфликти са децом. Највећа група мајки је сазнавала информације од своје деце тако што би им их они саопштили, те посматрањем и слушањем, а своју децу оцењују као погодну за вршење надзора. Друга група мајки, које деца доживљавају као врло отворене за комуникацију, највише информација добија путем постављања питања. Последња група мајки информације добија од других особа у породици и ван ње, а децу сматра непогодном за вршење надзора (Crouter et al., 2005). Образованије мајке информације претежно добијају тако што их траже од адолесцената (Crouter et al., 2005). Резултате истраживања о распитивању родитеља као извору знања у извештавању адолесцената треба тумачити опрезно, с обзиром на налазе истраживања о већем распитивању родитеља у извештајима родитеља него адолесцената (Keijsers et al., 2010; Smetana & Metzger, 2008), чему разлог може бити то да адолесценти често и нису свесни питања које им родитељи постављају уколико начин није превише интрузиван. Према томе, распитивање родитеља се не може сматрати пасивним извором информација, како је окарактерисано од неких истраживача (Crouter et al., 2005; Waizenhofer et al., 2004). Стручњаци сматрају да је овај начин добијања информација за адолесценте мање захтеван него родитељска контрола, јер се надзор врши без нарушавања демократске климе у породици (Keijsers et al., 2009). Резултати истраживања указују да су родитељи склонији да траже информације од адолесцената онда када верују да су у обавези да им их саопште (Smetana & Metzger, 2008). Такође, по истраживањима мајке су склоније да траже информације од адолесцената него очеви (Crouter et al., 2005; Smetana & Metzger, 2008; Waizenhofer et al., 2004). Распитивање мајки опада са узрастом адолесцената, осим када се ради о ризичним понашањима. Мајке су више питања постављале у вези са приватним стварима и ризичним понашањима, бунтовничким, непристојним понашањем, лагањем и друго. Девојчице су се чешће изјашњавале да су им мајке постављале питања о стварима које оне сматрају приватним. Родитељи чешће постављају питања у вези са односом са вршњацима, него што то чине у вези са ризичним понашањем адолесцената. Веровање адолесцената да су у обавези да

извештавају родитеље у великој мери је објашњавало распитивање родитеља које су родитељи и пријавили (Smetana & Metzger, 2008).

Постоје докази о међусобној повезаности самоизвештавања и распитивања родитеља (Hayes, Hudson & Matthews, 2003; Keijsers et al., 2010; Kerr et al., 2010; Waizenhofer et al., 2004). Иако резултати истраживања указују на то да распитивање родитеља не представља важан предиктивни фактор знања родитеља, постоје докази о повезаности са самоизвештавањем адолесцената. Резултати студије о реципрочним ефектима распитивања родитеља, родитељске контроле, самоизвештавања родитеља и делинквенције, на узорку од око 300 холандских четрнаестогодишњака и њихових мајки и очева, показали су да је распитивање мајки предиковало веће самоизвештавање годину дана касније, као и да је самоизвештавање адолесцената предиковало веће распитивање очева (Keijsers et al., 2010). Према томе, промене у самоизвештавању носе промене и у распитивању родитеља, и обрнуто, те их треба сматрати делом једне реципрочне везе, односа родитељ–дете. Керг и сарадници (2010) су на независним узорцима адолесцената и родитеља открили да веће самоизвештавање предикuje веће распитивање родитеља, што иде у прилог идеји о повећању родитељских напора услед веће отворености адолесцената у контексту родитељског надзора. У истраживању које је укључило већи број извора знања утврђена је повезаност распитивања родитеља и самоизвештавања, с тим да при контролисању других извора знања самоизвештавање није предиковало веће знање родитеља (Waizenhofer et al., 2004). Тражењем информација у вези са понашањем деце и адолесцената на интернету, родитељи могу посредовати у смањењу ризика са којима се деца могу суочити и генерално компетентном коришћењу интернета (Helsper, Kalmus, Hasebrink, Sagvari & de Naan, 2013; Dürager & Livingstone, 2012).

На крају, у складу са препоруком аутора, родитељи би требало да успоставе баланс између потребе да буду информисани о кретањима, активностима и пријатељима адолесцената и потребе адолесцената да очувају своју приватност, аутономију, личну слободу (Smetana & Metzger, 2008).

2.2.2.3. Родитељска контрола

Родитељска контрола се манифестује ограничавањем слободе путем успостављања правила и забрана где адолесценти могу да оду, колико могу да остану, које активности да упражњавају и друго (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Оно што се сматра кључном разликом у односу на друге аспекте родитељског надзора, заправо представља једносмерност комуникације родитељ–дете. Наиме, детету се не пружа могућност да учествује у успостављању правила, дефинисању прихватљивог понашања и начина на који ће се надзор вршити (Stanton, 2010, према Gullamo-Ramos, Jaccard & Dittus, 2010). Истраживачи који се баве родитељским надзором увиђају значај успостављања правила, посебно у адолесценцији, где супервизија због повећавања утицаја вршњака губи на значају. Може се очекивати да ће јасна правила, која одражавају директну последицу за њихово кршење и прецизно спровођење последице од стране родитеља, утицати на боље прилагођавање адолесцената (Hayes et al., 2007). О важности успостављања правила у адолесценцији и родитељске контроле с тим у вези, сведоче и резултати десетогодишњих лонгитудиналних студија где успостављање реда и прецизно структурирање времена представљају предиктивни фактор каснијих проблема у понашању, за разлику од социоекономског статуса, стилова родитељства, супервизије, кажњавања и афективног везивања (Dubas & Gerris, 2002). Према томе, оно што се у овом тумачењу родитељске контроле увиђа као проблематично јесте то што адолесценти не учествују у дефинисању правила и ограничења с тим у вези. Контрола понашања која је по својој природи наметнута и у институционалним условима тумачи се као развојно неприкладна (Пић, 2000).

У првим студијама у којима је реинтерпретиран родитељски надзор и родитељска контрола с тим у вези, потврђено је да је знање родитеља о активностима, кретањима и пријатељима адолесцената најслабије повезано са родитељском контролом у односу на остала два извора знања – самоизвештавање и распитивање родитеља. Ипак родитељска контрола предиковала је знање родитеља (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000), за разлику од налаза добијених у лонгитудиналној студији новијег датума где се, осим самоизвештавања, ниједан други извор није показао релевантним (Kerr et al., 2010). Чак се налази да распитивање родитеља и родитељска контрола не остварују утицај на самоизвештавање (Kerr et al., 2010; Stattin, Kerr & Tilton-Weaver, 2010). Међутим,

директне везе родитељске контроле и знања родитеља утврђене су у америчкој двогодишњој лонгитудиналној студији о предикцији екстернализованих проблема уз медијацију знања родитеља, у којој је учествовало 2.568 адолесцената од 14 до 18 година (Fletcher, Steinberg & Williams-Wheeler, 2004). Родитељска контрола у раду Fletcher и сарадника (2004) испитивана је ајтемима који су слични онима које су дали Kerr & Stattin (2000) и Stattin & Kerr (2000), с том разликом што се потенцира процес доношења одлука у вези са различитим подручјима живота адолесцената у сврху процене колика је њихова аутономија при одлучивању у односу на родитеље (Fletcher et al., 2004).

Појам бихевиоралне контроле, поред успостављања правила и граница у односу родитељ–дете, за разлику од концепта родитељске контроле који су дали Kerr & Stattin (2000) и Stattin & Kerr (2000), укључује и супервизију адолесцената (Barber, 1996). Бихевиорална контрола и директно и индиректно (посредством самоизвештавања) остварује утицај на знање родитеља (Soenens et al., 2006). Резултати истраживања указују да већи степен самоизвештавања имају адолесценти чији су родитељи респонзивнији, ослањају се на мање интрузивне начине родитељске контроле, који примењују бихевиоралну контролу, а најмање психолошку контролу (Soenens et al., 2006). Наиме, утврђене су и директне и индиректне везе (посредством самоизвештавања) родитељства са знањем родитеља о кретањима, активностима, пријатељима адолесцената њихове деце. У односу на бихевиоралну и психолошку контролу, трећи испитивани аспект родитељства – родитељска респонзивност показао се као два пута већи предиктивни фактор самоизвештавања (Soenens et al., 2006). С обзиром на директне везе родитељске респонзивности и бихевиоралне контроле са знањем родитеља, потврђено је да родитељи остварују знање и на друге начине (на пример, распитивање, укљученост родитеља). Према томе, бихевиорална контрола (Barber, 1996) и слаб родитељски надзор/супервизија (Frick, 1991) представљају различите изразе за исти појам.

Anderson и Branstetter (2012), проучавајући литературу из области родитељског надзора, издвојили су четири важна појма која се изучавају тим путем: родитељски надзор (поступци родитеља), психолошка контрола родитеља, однос родитељ–дете, комуникација родитељ–дете, који су сви директно, индиректно или директно и индиректно повезани са знањем родитеља о кретањима, активностима

и пријатељима адолесцената. Потврде о значају родитељских поступака у погледу већег самоизвештавања адолесцената указују на одбацивање тумачења појединих аутора који самоизвештавање сматрају пасивном методом добијања информација од адолесцената, на коју родитељи немају утицај (Waizenhofer et al., 2004). Очигледна је разлика у концептуализацији родитељске контроле у виђењу групе аутора Kerr & Stattin (2000) и Stattin & Kerr (2000) и бихевиоралне, односно родитељске контроле из претходно разматраних истраживања. Наиме, Soenens је са групом аутора (2006) користио инструмент за мерење бихевиоралне контроле који, између осталих, обухвата и ајтеме који се односе на напоре родитеља да буду упознати са начином на који адолесценти проводе слободно време. Аутори су у даљим студијама извлачили поменуте ајтеме у засебан концепт, чије се релације са знањем родитеља и самоизвештавањем разликују од родитељске контроле (Stattin et al., 2010). Међутим, оно што чини кључну разлику у односу на родитељску контролу Kerr & Stattin (2000) и Stattin & Kerr (2000), јесте мерење очекивања родитеља у односу на понашање адолесцената, што аутори сматрају либералнијим концептом контроле, при чему нема опасности од тумачења контроле као презаштићивања (Soenens et al., 2006). С тим у вези, постоји неслагање око тога шта би концепт родитељске контроле требало да садржи, при чему се примећује да израз родитељска контрола суштински има различита значења. Dishion (2010, према Gullamo-Ramos et al., 2010:208) предлаже да би прикладније било користити израз „усмеравање од одраслих” (енг. *adult leadership*), управо јер постоји много активности и догађаја у животу адолесцената које родитељи не могу да контролишу.

Истраживања показују да су родитељи ангажованији у контроли адолесценткиња него адолесцената (Keijsers & Poulin, 2013; Svensson, 2003; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Аутори примећују да иако су дечази изложенији негативним утицајима средине, вршњака и злоупотреби психоактивних супстанци, родитељи више контролишу девојчице (Svensson, 2003). Утисак о ригорознијој контроли из перспективе адолесценткиња може се различито протумачити. Имајући у виду веће самоизвештавање адолесценткиња, о чему је већ било речи, могуће је да родитељи раније постану свесни потенцијалних проблема, односно ризичних ситуација, те тако појачавају контролу (Racz & McMahon, 2011). Налази

истраживања подржавају ову тезу аутора, при чему се као резултат петогодишње лонгитудиналне студије показало да, према извештавању родитеља, самоизвештавање адолесцената предиктује родитељску контролу (Stattin et al., 2010). Аутори сугеришу да се потенцијалне проблеме у прилагођавању адолесцената мушког пола родитељи неретко могу схватити као део нормативног развоја (Hinshaw & Lee, 2003, према Racz & McMahon, 2011). Затим, аутори указују на разлике у погледу очекивања од адолесцената различитог пола. На пример, од адолесценткиња се може очекивати очување части и угледа пре удаје, док су од адолесцената очекивања знатно већа, посебно у источњачким културама (Shek, 2007). Даље, истраживања указују да су адолесценткиње чији су родитељи вршили слаб надзор и контролу биле подложније негативном утицају вршњака (Svensson, 2003).

Полне разлике су присутне и код родитеља који врше контролу. Наиме, на узорку од око 3.000 кинеских адолесцената у два мерења од годину дана утврђено је да су мајке чешће вршиле контролу него очеви (и бихевиоралну и психолошку) (Shek, 2007). То се може приписати традиционалним улогама које жене имају у вези са васпитавањем деце, а тичу се веће укључености и учесталије комуникације са децом (Essau, Sasagawa & Frick, 2006; Keijsers et al., 2010). Међутим, истраживања сведоче о томе да мајке више контролишу адолесценткиње, а очеви адолесценте (Vieno, Nation, Pastore & Santinello, 2009). Истраживања указују на опадање родитељске контроле са узрастом адолесцената (Keijsers & Poulin, 2013; Keijsers et al., 2009; Shek, 2007; Soenens et al., 2006). Резултати лонгитудиналне четворогодишње студије показали су опадање родитељске контроле код адолесцената оба пола с узрастом, и то независно од информаната (мајке, очеви и адолесценти) (Keijsers et al., 2009). Примећују се и полне разлике у опадању родитељске контроле, при чему је то упечатљиво за очеве, док код мајки ниво контроле остаје стабилан (Soenens et al., 2006). Налази истраживања упућују на опадање родитељске контроле код адолесцената оба пола узраста од 14 до 19 година (Keijsers & Poulin, 2013).

Може се закључити да родитељи могу спроводити надзор с намером контроле (успостављање правила, ограничења) или без намера контроле (самоизвештавање, распитивање родитеља). Знање родитеља које произилази из самоизвештавања и

распитивања родитеља може и не мора послужити за адекватнију контролу у будућности. Међутим, треба уважити чињеницу да се тим путем могу нарушити односи родитељ–дете и редуковати будуће знање родитеља. При тумачењу истраживачких налаза о надзору и контроли неопходно је извршити детаљнију анализу инструмената који су тим путем коришћени, како се не би ширилатерминолошка и појмовна конфузија.

2.2.3. Родитељски надзор као процес

Услед потребе конципирања смерница за унапређивање родитељског надзора, у пракси развија се интеракционистички модел тумачења родитељског надзора као процеса. Суштина модела је да родитељски надзор представља сложену интеракцију између родитеља, деце и њихове средине. Заснован је на принципима социјалног учења и бихевиоралној анализи интеракција надзора.

Процена родитељског надзора укључује: процену понашања родитеља и адолесцената; постављање хипотеза о функционисању идентификованих образаца понашања родитеља и адолесцената у циклусима; евалуацију родитељских карактеристика које доприносе интеракцијама родитељ–дете; евалуацију карактеристика детета које доприносе интеракцијама родитељ–дете и разматрање међусобне повезаности породичног контекста, вршњака, школе и заједнице (Hayes et al., 2003). За разумевање родитељског надзора, осим односа родитељ–дете, пре свега су значајне карактеристике детета (питања аутономије, независности, комуникације, конфликта, отворености, поверења), карактеристике родитеља (вештине, мотивација, стресори), затим вршњаци, сиблинзи, породица, школа, суседство, заједница, социоекономске прилике, утицај медија (Hayes, 2004).

Издвајају се две фазе родитељског надзора, у којима се смењују понашање родитеља и адолесцената – пре него што се адолесцент упусти у провођење времена ван супервизије родитеља и након што се врати у породицу (Hayes et al., 2003; Hayes, 2004). Прво, пре него што адолесценти искористе слободно време које је предмет надзора, родитељи могу стећи увид о томе где су планирали да иду, са ким и на који начин да проведу време, дати им допуштење, ограничити време и садржај изласка. Време које адолесценти проводе без надзора може бити под супервизијом

других одраслих (на пример, родитеља њихових пријатеља). Наредна фаза надзора наступа када се адолесцент врати у породицу. Родитељима су на располагању два начина на које могу сазнати како је проведено слободно време; путем самоизвештавања адолесцента и тражењем информација. Самоизвештавање се сматра кључним аспектом родитељског надзора (Kerr et al., 1999; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Не треба занемарити аспекте невербалног понашања адолесцента. Истраживања показују да адолесценти процењују шта ће и колико открити родитељима у зависности од историје претходних интеракција, као и процене социјалне добити, односно губитка (на пример, време проведено са вршњацима) (Tilton-Weaver & Marshal, 2008). Аутори препознају разлике између несаопштавања, скривања информација и лагања адолесцената, који су различито повезани са потенцијалним бихевиоралним проблемима (Frijns et al., 2010; Kerr, Stattin & Engels, 2008). Затим наступа реакција родитеља на различите садржаје саопштавања, и то од изражавања свог мишљења, предочавања логичних последица, па до викања и моралисања, са реакцијом адолесцента у виду ћутања или одбране. Сматра се да у фазама које претпостављају успостављање и контролу правила од стране родитеља доминира родитељска контрола, уз препознавање међусобне испреплетености са другим аспектима надзора (Laird, 2010, према Gullamo-Ramos et al., 2010). Негативна реакција родитеља на предмет саопштавања (напади беса, хладноћа, резервисаност, критичност) код адолесцената изазива осећај претеране контроле, док позитивна (топлина, разумевање) изазива осећај афективног везивања за родитеље (Tilton-Weaver, Burk, Kerr & Stattin, 2013).

Може се очекивати да ће позитивна понашања попут самоизвештавања и комуникације поткрепити квалитет родитељског надзора, док ће избегавање комуникације или провоцирање сукоба утицати на слабо вршење родитељског надзора (Hayes et al., 2003). Међутим, као што се учестали конфликти у оквиру интеракција надзора сматрају потенцијално клинички индикативним, исто је и са породицама у којима се бележи потпуни изостанак конфликта (Hayes et al., 2003). У истраживачкој студији која је имала за циљ испитивање повезаности између емоционалне варијабилности у конфликтним интеракцијама мајка–дете у раној адолесценцији са компонентама родитељског надзора самоизвештавања и мајчинске контроле у средњој и касној адолесценцији, утврђена је повезаност

између високе емоционалне варијабилности и самоизвештавања адолесцената у раној адолесценцији, док је мајчинска контрола опадала од ране до касне адолесценције (van der Giessen et al., 2014). Емоционална варијабилност у интеракцијама родитељ–дете претпоставља спремност промене емоција од позитивних до негативних и обрнуто, што од адолесцената може бити протумачено као спремност за отворену комуникацију и основ за унапређивање односа. Податак о повећању самоизвештавања може бити објашњен уверавањем адолесцената да ће родитељи тако лакше прихватати њихове позитивне и негативне емоције. Однос се тим путем развија на хоризонталној основи, при чему се мајке временом опредељују да смање контролу и допусте адолесцентима да се упусте у доношење одлука а да их претходно нису консултовали. Висок ниво родитељске контроле може се сматрати стандардом у раној адолесценцији. Резултат да висок ниво емоционалне варијабилности не утиче на повећавање самоизвештавања у касној адолесценцији може бити објашњен тиме да је отворена комуникација мајка–дете утицала на стабилно извештавање током адолесценције (van der Giessen et al., 2014). И друге истраживачке студије упућују на то да концепт родитељског надзора представља неодвојиви део односа родитељ–дете, део породичног система, подразумева добру комуникацију између родитеља, која је неопходна за међусобну размену информација о деци (Crouter et al., 2005). Према томе, родитељи који су успели да остваре добар однос са децом у адолесценцији претежно се ослањају на саопштавање као извор информација, док се они који то нису ослањају на друге изворе (сиблинзи, супруга, трећа особа). Практичне импликације динамичког приступа у тумачењу родитељског надзора произлазе из уважавања односа родитељ–дете, при чему препоруке за унапређивање родитељског надзора не би биле суштинске уколико не обухвате унапређивање њиховог међусобног односа, без обзира на ниво знања родитеља које би се тим путем унапредило. Неизоставно је притом едуковати родитеље о вештинама успостављања правила и граница.

Будући да ће се о афективном везивању у детињству и адолесценцији говорити у посебном поглављу, указаће се на васпитне поступке родитеља који представљају неодвојиви део процеса родитељског надзора. Досадашња истраживања указују да позитивно родитељство и укљученост родитеља које је дефинисао Frick (1991) упућују на заједнички израз под називом позитивни

васпитни поступци родитеља, док неконзистентно родитељство, физичко кажњавање и слаб надзор/супервизија представљају негативне васпитне поступке родитеља (Barry, Frick & Grafeman, 2008; Frick, Christian & Wootton, 1999; Shelton, Frick & Wootton, 1996). Будући да се о слабом родитељском надзору/супервизији већ говорило у претходном поглављу у склопу родитељске контроле, указаће се на значај два позитивна (позитивно родитељство и укљученост родитеља) и два негативна (неконзистентно дисциплиновање и физичко кажњавање) васпитна поступка.

2.2.3.1. Позитивни васпитни поступци родитеља

Подршка родитеља одражава се кроз генералну подршку (хваљење, одобравање, охрабривање), физичку афективну везу (додиривање, седење у крилу, узимање у наручје, грљење, љубљење) и провођење времена са адолесцентима кроз учешће у позитивним активностима (Barber & Thomas, 1986). Тим путем деци се шаље порука да су прихваћена, да се верује у његове способности, те се остварује блиска веза родитељ–дете (Peterson, 2005). Истраживања указују да у адолесценцији опада понашање које упућује на физичку афективну везу, а други мерени аспекти породичне подршке бележе стабилност јер је социјализацијом грљење и љубљење резервисано за млађу децу (Barber, Maughan & Olsen, 2005). Истраживања су потврдила претпоставку да подржавајући стил којим се уважава аутономија детета утиче на квалитет интернализације вредности на највишем нивоу (Vansteenkiste, Soenens, Van Petegem & Duriez, 2014). Према томе, једини начин да деца вољно прихвате вредности и норме које им родитељи нуде је подстицањем пуног разумевања потенцијалних забрана. Чак и када интернализација датих правила није на највишем нивоу, уочава се да она ипак препознају и уважавају труд и време које су родитељи уложили у том правцу и понашају се у складу са тим (Vansteenkiste et al., 2014).

Према теорији учења социјалних интеракција (енг. *Social Interaction Learning Theory* – SIL), кључни позитивни родитељски поступци су: позитивна укљученост родитеља, родитељски надзор, ефективно дисциплиновање, решавање проблема и подстицање усвајања вештина (Forgatch, Bullock, Patterson & Steiner, 2004). Пет

наведених позитивних родитељских поступака су међусобно повезани, при чему су вештине потребне за изградњу једног, истовремено важне и за изградњу других поступака (Donovick & Rodriguez, 2008). У складу са теоријом самоодређења (Deci & Ryan, 2000), квалитет прихватања правила и норми које намећу родитељи управо зависи од стила и нивоа подстицаја и забрана које са друге стране успостављају родитељи (Vansteenkiste et al., 2014).

Позитивна укљученост родитеља представља провођење заједничког времена у пријатним породичним активностима, уз пружање позитивне пажње (Donovick & Rodriguez, 2008; Forgatch & deGarmo, 1999). Шире посматрано, укљученост родитеља, поред учешћа у заједничким активностима, подразумева и интимну комуникацију и поверавање родитељима, те тражење помоћи, што добрим делом представља саставни део појма афективног везивања за родитеље (Loeber & Stouthamer-Loeber, 1986). У литератури се могу наћи многа значења укључености родитеља, као на пример провођење времена са породицом, обезбеђивање сигурног и подстицајног окружења, интелектуална стимулација, добра комуникација и однос између родитеља и деце, добра сарадња родитеља са школом, како учешћем у раду школе, тако и учешћем у управљању школом и друго (Desforges & Abouchaar, 2003). Укљученост родитеља у образовање деце претпоставља шест области: 1. родитељство: базичне обавезе породице (исхрана, одевање, здравствени статус, супервизија родитеља и друго); 2. комуникација: базичне обавезе школе (контактирање родитеља путем писама, телефонских позива, позива на родитељске састанке, позива на дан отворених врата и друго); 3. волонтирање: подршка за школу и студенте; 4. учење код куће: учешће у активностима и одлукама у вези са наставним планом (надзор, помоћ и интеракција родитеља са децом); 5. доношење одлука (учешће у доношењу одлука, управљању школом и заступању школе) и 6. колаборација са заједницом: укљученост у правцу идентификовања, употребе и унапређивања програма који се примењују у заједници (Epstein & Sanders, 2002).

На основу прегледа великог броја студија о укључености родитеља, аутори издвајају неколико најугицајнијих фактора: социјални статус родитеља, образовање (посебно мајке), здравствени статус, етничка припадност, самохрано родитељство (Desforges & Abouchaar, 2003). Прегледом истраживања о укључености родитеља уочава се да недостају студије рађене на средњошколској

популацији. Иако неки аспекти укључености родитеља са узрастом очекивано опадају, као на пример укљученост родитеља у образовање, неоправдано је код деце у средњошколском узрасту занемарити остале аспекте. На основу прегледа и анализе педесет радова о родитељској укључености и постигнућу средњошколаца дошло се до података о позитивној повезаности, осим у случају укључености родитеља у вези са израдом домаћих задатака (Hill & Tuson, 2009). Ученици могу имати отпор према помагању родитеља при изради домаћих задатака због нарушавања аутономије. Међутим, аутори примећују да је вероватније тумачење да родитељи започињу са помагањем у изради домаћих задатака онда када је лоше постигнуће већ примећено (Hill & Tuson, 2009). Резултати истраживања генерално указују да су очеви укљученији у васпитавање дечака, а мајке девојчица (Essau et al., 2006). С друге стране, девојчице су чешће пријављивале позитивно родитељство (и очева и мајки) него дечаци (Essau et al., 2006). У истраживању у коме је испитиван медијаторски допринос темперамента детета при објашњењу повезаности особина личности родитеља и родитељских поступака, утврђено је да су низак неуротицизам код мајки и висока екстраверзија код очева предиковали већу примену позитивног родитељства неvezано за темперамент детета (Koenig, Barry & Kochanska, 2010).

2.2.3.2. Негативни васпитни поступци родитеља

Тумачење негативних васпитних поступака, посебно неконзистентног дисциплиновања, налази упориште у коерзивној теорији и теорији очекиваног понашања (Dwairy, 2010; Gardner, 1989). Издвајају се три врсте неконзистенције: временска (темпорална), ситуациона и неконзистентност између родитеља (отац–мајка). Временска неконзистентност подразумева неконзистенцију у поступању родитеља у истој ситуацији у различитим тренуцима, док ситуациона претпоставља различите реакције родитеља од једне до друге прилике, а неконзистенција између родитеља подразумева различито поступање оца и мајке у истој ситуацији (Dwairy, 2010).

Аутор издваја три фактора којима се може објаснити негативан утицај неконзистенције у родитељству: амбиваленција, очекивано понашање и неправда

(Dwairy, 2010). Прво, деца могу осећати амбиваленцију према себи и према родитељима. На пример, када су родитељи пуни топлине и разумевања дете развија позитивна осећања, а контроле и критизерства – негативна. Према теорији очекиваног понашања, непредвидиво понашање родитеља деца доживљавају као аверзивни стимуланс, што повређује њихова осећања и негативно утиче на однос са родитељима (Wahler & Dumas, 1986). Наиме, аверзивно понашање дете испољава у правцу редуковања непредвидивог понашања родитеља, без обзира да ли је оно аверзивно (Wahler & Dumas, 1986). Уколико дете добија различит третман од оца и од мајке, или у породици и у школи, осећаће да је жртва неправде, што ће негативно утицати на процес афективног везивања и идентификације и развити јак отпор према строжем родитељу/амбијенту (Dwairy, 2010). Неконзистенција може постојати и између доминантног васпитног стила у породици, на пример ауторитарног и елементарног ширег система, на пример особина западне културе. С тим у вези, ауторитаран васпитни стил би се сасвим уклапао у културу и доминантан систем вредности који влада у арапским државама (Dwairy et al., 2006). Издвојени фактори неконзистенције интерагују са врстама неконзистенције родитеља. Временска неконзистенција издваја се у односу на остале по непредвидивости, што повлачи осећај рањивости и беспомоћности, амбиваленцију и осећај неправде (Dwairy, 2010). Резултати истраживања указују да, у односу на мајке, очеви испољавају већу неконзистенцију у дисциплиновању (Dwairy, 2010).

На основу резултата истраживања, неконзистенција у дисциплиновању уочљивија је према девојчицама (Essau et al., 2006). Затим, мајке које су у повољнијој економској ситуацији испољавају мање неконзистенције у дисциплиновању (Dwairy, 2010). Ауторка је утврдила да је за породице где је код родитеља уочена неконзистенција у дисциплиновању карактеристичан висок ниво породичних конфликта (Gardner, 1989). Уочава се теоријски модел систематске контроле, којим се може објаснити повезаност неконзистентног дисциплиновања са екстернализованим проблемима (Bell, 1971, према Bell & Chapman, 1986).

За физичко кажњавање се може рећи да представља најдрастичнији негативан васпитни поступак родитеља. Аутори праве разлику у односу на физичко насиље над децом у породици где такође постоји намера да се дете повреди, али и да се нанесе теже повреде, те је степен повређивања већи (Gershoff, 2002a). На пример,

плескање или шамарање спада у физичко кажњавање, а ударање, шутирање и наношење опекотина физичко насиље над децом (Gershoff, 2002a). Једна од најзаступљенијих дефиниција физичког кажњавања у литератури је: „Употреба физичке силе са намером наношења телесног бола, али не и повређивања, са сврхом поправљања или контроле понашања детета” (Straus, 2001, према Straus, 2010). Понуђени су примери телесног кажњавања: плескање, шамарање, одгуривање, грубо хватање и стезање, увртање ушију, штипање и стављање љутог соса или сапуна под језик.

Родитељи могу практиковати физичко кажњавање различите учесталости и тежине. Међутим, метааналитичка студија је показала да истраживачи углавном мере само учесталост физичког кажњавања (Gershoff, 2002b). Увидом у истраживачке студије препознају се два типа физичког кажњавања – инструментално и импулсивно (Gershoff, 2002b; Holden, Miller & Harris, 1999; Straus & Mouradian, 1998). Инструментално физичко кажњавање назива се још и физичко кажњавање по себи (Straus & Mouradian, 1998). Оно претпоставља контролисано и планирано понашање које није праћено јаким емоцијама од стране родитеља, док с друге стране импулсивно кажњавање прати моментална реакција, осећај беса и одсуства контроле. За разлику од инструменталног физичког кажњавања, где оно представља део репертоара дисциплинских санкција (Holden et al., 1999), импулсивно најчешће примењују родитељи који су иначе против употребе овакве врсте кажњавања, с тим што је поражавајући податак да је импулсивно кажњавање учесталије од инструменталног (Straus & Mouradian, 1998). Веровања, односно очекивања родитеља у односу на физичко кажњавање као дисциплински поступак, како примењују аутори, у вези су са применом много више него стил родитељства који негују (Baumrind, 1973, према Holden et al., 1999). Импулсивно физичко кажњавање деца доживљавају као последицу особина родитеља, а не нечега што су они урадили (Straus & Mouradian, 1998). Како аутори примењују, импулсивно физичко кажњавање заправо представља манифестацију неконзистентног дисциплиновања (Straus & Mouradian, 1998). С тим у вези, истраживања показују да мајке које повремено физички кажњавају своју децу осећају више кривице у односу на оне којима је то део редовног репертоара (Holden et al., 1999). Такође, физичко кажњавање најчешће је праћено вербалном агресијом

родитеља, са многобројним негативним последицама по прилагођавање адолесената (Baumrind, 2001), те је оправдан апел за истраживањима која би се бавила међусобним односом поменутих варијабли (Gershoff, 2002a).

Преваленција физичког кажњавања је већа у детињству него у адолесценцији. Резултати истраживања указују на то да је 84% деце до 3. године у САД физички кажњавано (плескање); генерална учесталост кажњавања је 3–4 пута недељно; једна четвртина деце била је сурово физички кажњавана (на пример, ударана каишем, гајтаном и слично); трајање физичког кажњавања је за једну трећину деце 13 година, а за 15% деце 17 година (Straus, 2010). Истраживања упућују на то да заступљеност физичког кажњавања у највећој мери зависи од ефекта друштва, односно од заступљености ризичних фактора с тим у вези. На пример, Кина (74%), Мексико (65,7%), Сингапур (65,4%) су друштва у којима је преваленција физичког кажњавања висока, а Холандија (14,6%), Шведска (17%), Бразил (19,4%) друштва у којима је она ниска (Straus, 2010). У литератури се најчешће наводи случај Шведске, где је захваљујући променама у легислативи и едукацији родитеља у последњих педесетак година физичко кажњавање у највећој мери редуковано (Annerback, Wingren, Svedin & Gustafsson, 2010; Straus, 2010).

Резултати истраживања указују да очеви чешће физички кажњавају своју децу, док је код психичког кажњавања приметна је уједначеност по полу (Essau et al., 2006; Lansford et al., 2010; McKee et al., 2007; Straus, 2010). Нису ретки ни супротстављени налази о мајкама као онима које чешће кажњавају своју децу (Lansford et al., 2010; Stattin, Janson, Klackenber-Larsson & Magnusson, 1995). Аутори сматрају да физичко кажњавање мајки на неки начин може бити и у име очева. Наиме, висока је корелација између физичког кажњавања очева и мајки, а треба имати у виду да мајке највише времена проводе са децом. С тим у вези, резултати истраживања на узорку од 1.219 немачких адолесцената узраста 10–14 година сведоче о позитивној повезаности физичког кажњавања и укључености мајки (Essau et al., 2006). С незнатном разликом у процентима, више се физички кажњавају дечаци, него девојчице (Straus, 2010). Према томе, очеви нешто више физички кажњавају дечаке, док девојчице подједнако кажњавају и очеви и мајке (McKee et al., 2007). Истраживања указују да се учесталост и тежина, односно суровост физичког кажњавања, смањују са узрастом, ка и са годинама родитеља

(Gershoff, 2002b; Straus, 2010). Аутори сугеришу да је присуство физичког кажњавања у адолесентском узрасту сигуран симптом нагомиланих патолошких процеса у породици (Frick et al., 1999). Истраживања указују да управо примена физичког кажњавања у старијем узрасту оставља трајније негативне последице по развој (Gunnoe & Mariner, 1997). Историја физичког кажњавања код мајки показала се пресудном у погледу физичког кажњавања девојчица, али не и дечака, где се недостатак толеранције показао најснажнијим предиктивним фактором (Stattin et al., 1995).

Аутори који су реинтерпретирали налазе метааналитичке студије које је дала Gershoff (2002a) истичу да јасна подела није направљена у анализираним судијама између физичког кажњавања као дисциплинског поступка и физичког злостављања, те између грубог и суровог физичког кажњавања које не испуњава законске критеријуме за квалификацију физичког злостављања и благог и одмереног физичког кажњавања (нормативног физичког кажњавања) којим се не ремети однос родитељ–дете, па се не могу донети прецизни закључци у погледу негативних последица физичког кажњавања (Baumrind, Larzelere & Cowan, 2002). С друге стране, ауторка у одговору на примедбе поставља питање зашто би било дозвољено туђи рањиву и незаштићену децу, ако није дозвољено туђи одрасле, осуђенике или животиње (Gershoff, 2002a). Она каже да и сама тешкоћа у постављању границе између физичког кажњавања и физичког злостављања говори у прилог питању зашто примењивати физичко кажњавање и доводити се у опасност од злостављања, када има толико других дисциплинских поступака на располагању (Gershoff, 2002a). Аутори истичу недостатак доказа, али изражавају сумњу у негативност ефеката физичког кажњавања које је благо или умереног интензитета, а састоји се у ударању по задњици или екстремитетима деце у узрасту од 18 месеци до адолесценције (Baumrind et al., 2002). Даље, препоручују да би родитељи требало да се уздрже од физичког кажњавања уколико имају мању толеранцију на фрустрације, историју насилничког понашања, имају потребу да контролишу друге, импулсивни су, нарцисоидни су и незрели (Baumrind et al., 2002).

2.3. РОДИТЕЉСКИ НАДЗОР И ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ

2.3.1. Теоријска основа

Први пут је на важност родитељског надзора, односно недостатак супервизије родитеља у контексту испољавања антисоцијалног понашања, указано у раду Glueck & Glueck (1950), да би Hirschi (1969) указао на важност афективног везивања за родитеље као начина интернализације конвенционалних друштвених норми, индиректне родитељске контроле и пут просоцијалног понашања, о чему ће више бити речи у наредном поглављу. Осамдесетих година уследило је велико интересовање аутора за проучавање родитељског надзора. Резултати истраживања су показали да се недостатак супервизије сматра једним од најзначајнијих фактора ризика, који је снажнији од криминалног понашања родитеља, одсуства родитеља или недостатка дисциплине, док су се породичне стратегије попут вештина решавања проблема, позитивног поткрепљења показале ирелевантним (Loeber & Stouthamer-Loeber, 1986; Patterson & Stouthamer-Loeber, 1984). Веза неадекватног родитељског надзора и делинквенције потврђивана је и у наредној деценији (Sampson & Laub, 1994; Weintraub & Gold, 1991).

На почетку утицај родитељског надзора на испољавање екстернализованих проблема тумачен је уважавајући искључиво утицај родитеља на дете, док шездесетих година настају теорије које су базиране на бидирекционом утицају родитељ–дете. На основу модела систематске контроле истиче се важност двосмерних интеракција родитељ–дете, где када родитељ или дете пређе границу очекиваног понашања (изнад или испод) други учесник у интеракцији реагује како би се понашање вратило на адекватан ниво (Bell, 1971, према Bell & Charman, 1986). Контрола се успоставља тако што се понашање редукује или преусмерава уколико је прешло границу или стимулише уколико је испод границе толеранције. И деца и одрасли имају хијерархијски организован репертоар понашања који се примењује у односу на међусобна очекивања. Свако од њих има доњу и горњу границу толерације за интензитет, учесталост и ситуациону прикладност одређеног понашања које други манифестују, а засновано на претходним интеракцијама (Bell & Charman, 1986). Дестабилизацију у очекивањима могу донети различите развојне промене код деце, биле оне нормативне или не, чак и филмови, књиге, коментари које чују од својих пријатеља или, на пример, посматрање деце у другим

породицама (Bell & Chapman, 1986). Bell (1981, према Pardini, 2008) истиче да је тумачење односа родитељ–дете у једном смеру (од родитеља према деци) нелогично јер занемарује чињеницу да и деца представљају део непосредне средине родитеља. Седамдесетих и осамдесетих година уследиле су студије које су настојале да објасне које то карактеристике детета посредују у објашњењу односа родитељ–дете, с тим да је утврђено да тај утицај од детињства до адолесценције све више добија на значају. С друге стране, истраживачи су заступали становишта да карактеристике детета не могу много утицати на родитељску праксу уколико родитељи немају великих срединских стресора (Belsky, 1984). Међутим, на основу анализе више лонгитудиналних студија које су изучавале бидирекциону природу односа родитељ–дете и испољавање проблема у понашању с тим у вези, поштујући строге методолошке захтеве који су у прошлости неретко заобилажени, закључује се да је утицај понашања детета на понашање родитеља ако не већи, сигурно бар подједнак као и утицај родитеља на дете (Pardini, 2008).

Теорија учења социјалних интеракција (енг. *Social Interaction Learning Theory – SIL*), позната још и као коерзивна теорија, представља спој теорије социјалне интеракције и теорије социјалног учења, а састоји се у тумачењу негативних интеракција родитељ–дете које доводе до испољавања екстернализованих проблема у понашању код деце и адолесцената (Forgatch et al., 2004). Компонента социјалне интеракције објашњава успостављање, а социјалног учења одржавање коерзивних интеракција између родитеља и деце. Теорија укључује и тумачење индиректног утицаја контекста у коме породични систем функционише. На пример, губитак посла може утицати стресно на родитеље, што се последично негативно одражава на родитељство, односно избор неадекватних дисциплинских поступака. Коерзивна теорија везује се за групу орегонских истраживача предвођених Патерсоном (Patterson, 1982, према O'Reilly, 2005), који су директно посматрали социјалне интеракције у породицама које су биле укључене у третман поремећаја понашања код деце. Као реакција на аверзивно понашање неког од чланова породице испољава се коерзивно понашање детета, и то нешто присутније у клиничком (32%) него у неклиничком (25%) узорку (Patterson, 1982, према O'Reilly, 2005). Као елементи коерзивне праксе издвајају се негативан реципроцитет, ескалација и појачавање и стабилизација негативних интеракција

(Forgatch et al., 2004). Наиме, када родитељи толеришу и поткрепљују одређене обрасце социјалних интеракција више него друге, ствара се основа за увежбавање понашања. Пропуштањем родитеља да реагују у правцу дисциплиновања, деца уче да тако могу добити оно шта желе без обзира на првобитно противљење родитеља. Ако на аверзивни захтев родитеља, на пример да очисти своју собу, дете одговори коерзивно непослушношћу и протестовањем, а родитељ затим одустане од захтева, изабрана је краткорочна добит и дугорочна штета, јер је извесно да ће дете бити непослушно, а родитељ попустљив и у будућим интеракцијама (Patterson, 1982, према O'Reilly, 2005). Међутим, уколико родитељ на напад детета одговори противнападом, краткорочна добит за родитеља такође бива замењена дуготрајном штетом. У ситуацији када родитељи на неприкладно понашање детета одговарају љутњом, грдњом, виком, дете наставља да се понаша на неприхватљив начин и још појачава агресију. Такву ситуацију аутори препознају као парадокс кажњавања (Patterson, 1976, према O'Reilly, 2005:59). Противнапад родитеља последично служи као модел за будуће коерзивно понашање детета (Forehand & McMahon 1981, према O'Reilly, 2005). Негативно поткрепљење доводи до одржавања коерзивног понашања детета. Понављањем и појачавањем негативних интеракција на релацији родитељ–дете практично долази до њихове аутоматизације. Тако коерзивни процеси доводе до аутоматског понашања, са мало или нимало когнитивне свести (Patterson, 1982 према Forgatch et al., 2004). Коерзивни процеси са релација родитељ–дете, родитељ–родитељ и дете–дете, пресликавају се и на односе изван породице (са наставницима у школи, вршњацима, колегама) (Forgatch et al., 2004). Један од недостатака коерзивне теорије је да не интегрише нормативне промене у објашњењу развоја екстернализованих проблема у понашању, са изузетком промена у пубертету, које се препознају као стресне за родитеље у дефициту родитељских вештина (Shaw & Bell, 1993). Затим, коерзивној теорији замера се да не објашњава потенцијалан утицај неконфликтних интеракција родитељ–дете на проблеме у понашању (Gardner, 1987). Наиме, ауторка је уочила да се у клиничким узорцима уочава не само већа коерзивност у интеракцијама родитељ–дете у односу на нормативну популацију, него и упечатљив недостатак позитивних активности које би потенцијално спречиле конфликтне интеракције (Gardner, 1987). Patterson (Patterson, DeBaryshe & Ramsey, 1993) је понудио модел развоја антисоцијалног

понашања, где се започиње са слабом родитељском дисциплином и надзором у раном детињству, праћено одбацивањем од вршњака и школским неуспехом у средњем детињству, што води прикључивању делинквентној групи и делинквенцији у касном детињству и адолесценцији. Аутори запажају разлике у развоју антисоцијалног понашања код оних код којих проблеми у понашању почињу у детињству и код оних код којих почињу у адолесценцији. Наиме, деца која са антисоцијалним понашањем почињу у адолесценцији у породици најчешће нису прошла девијантни тренинг, нити доживела одбацивање од вршњака и школски неуспех, те имају много више капацитета за просоцијално понашање у одраслом добу.

2.3.2. Повезаност родитељског надзора и екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којима се крше правила

Досадашња истраживања родитељског надзора претежно су имала за циљ објашњења везе са екстернализованим и интернализованим проблемима у прилагођавању деце и адолесцената. Иако поједини налази упућују на испољавање интернализованих проблема (депресивни симптоми, анксиозност, ниско самопоуздање) (Garner, Findlay & Kohen, 2010; Hamza & Willoughby, 2011; Jacobson & Crockett, 2000) услед неадекватног родитељског надзора, снажнија веза уочена је при испољавању екстернализованих проблема (бежање из школе и од куће, вандализам, агресивно понашање, дружење са делинквентним вршњацима, злоупотреба психоактивних супстанци, ризично сексуално понашање) (Ary et al., 1999; Beyers, Bates, Pettit & Dodge, 2003; Borawski, Levers-Landis, Lovegreen & Trampe, 2003; Radulović, 2014; Reitz, Deković & Maijer, 2006; Stattin & Kerr, 2000; Whitbeck, Hoyt & Ackley, 1997). То може бити из разлога што су екстернализовани проблеми видљивији у односу на интернализоване, те је реакција родитеља у контексту вршења надзора уочљивија (Reitz et al, 2006). Друго објашњење тиче се разлика у етиологији, где су фактори средине наспрам генетских заступљенији у објашњењу екстернализованих у односу на интернализоване проблеме (Haberstick, Schmitz, Yang & Hewitt, 2005).

На основу прегледа литературе уочава се да је највише истраживачких радова о повезаности родитељског надзора (претежно конципираних као знања родитеља) са понашањима којим се крше правила, затим са екстернализованим проблемима и агресивним понашањем на крају. У односу на типове екстернализованих проблема, истраживачки налази иду у прилог повезаности родитељског надзора и физичке агресије (Carlo et al., 1999), опозиционог понашања (Burke, Pardini & Loeber, 2008), статусних престапа (Chen, Greenberg, Lester, Dong & Guo, 1998; Findlay, Garner & Kohen, 2013) и имовинских престапа (Findlay et al., 2013). Примећује се да се агресивно понашање (физичка агресија и опозиционо понашање) најмање повезују са родитељским надзором. За то може бити више разлога. На пример, истраживачи се ограничавају на проучавање повезаности родитељског надзора са екстернализованим проблемима, јер с обзиром на то да су подаци о екстернализованим проблемима прикупљани од наставника не постоји добра емпиријска подршка за одвојено разматрање агресивног понашања и понашања којим се крше правила (Beyers et al., 2003). Разлике у повезаности родитељског надзора и агресивног понашања и понашања којим се крше правила у зависности од извора информација (адолесценти или родитељи) потврђују и други истраживачи (Richards, Miller, O'Donnell, Wasserman & Colder, 2004). Затим, аутори сведоче о доминацији једног смера везе, на пример опозиционо понашање – родитељски надзор (Burke et al., 2008). Разлози се могу тицати разлика у етиологији. Наиме, о вези агресивног понашања са родитељским надзором нема довољно емпиријских података у односу на понашања којим се крше правила, као последица тога што је агресивно понашање претежно генетски условљено, уз мању улогу фактора средине, посебно после периода детињства (Burt, 2009).

У наредним поглављима ће се, у складу са тумачењима родитељског надзора као знања родитеља (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000) и као процеса (Hayes et al., 2003), посебна пажња обратити на однос екстернализованих проблема прво са знањем родитеља, а затим са васпитним поступцима родитеља.

2.3.2.1. Знање родитеља и екстернализовани проблеми, агресивно понашање и понашање којим се крше правила

Резултати истраживања указују да знање родитеља остварује негативне статистички значајне везе са екстернализованим проблемима, невезано за узраст (Pettit, Bates, Dodge & Meece, 1999). С једне стране, снажнији утицај остварује се на девојчице при испољавању екстернализованих проблема (Webb, Bray, Getz & Adams, 2002), док с друге, утицај родитељског надзора на испољавање појединих симптома екстернализованих проблема бележи се само код дечака (Borawski et al., 2003). Такође, знање родитеља остварује негативне везе са агресивним понашањем и код дечака и код девојчица (Finkenauer, Engels & Baumeister, 2005). У истраживању у ком је испитиван медијаторски утицај родитељског надзора при испитивању повезаности пола и узраста и агресивног понашања код адолесцената, утврђене су директне негативне везе између знања родитеља (и према извештавању родитеља и адолесцената) и агресивног понашања (према извештавању родитеља) (Richards et al., 2004). Родитељски надзор генерално (и према извештавању родитеља и према извештавању адолесцената) остварује претпостављен посреднички ефекат пола на испољављање агресивног понашања (према извештавању родитеља), с тим да се, уколико се у модел укључи само родитељски надзор, према извештавању адолесцената не остварује се медијаторски допринос (Richards et al., 2004). У литератури се могу наћи и истраживања која указују на предикцију агресивног понашања посредством знања родитеља у мушкој популацији америчких адолесцената од 10 до 17 година. Наиме, реч је о истраживању о повезаности родитељских варијабли и екстернализованих проблема, у коме је родитељски надзор мерен на основу скале која упућује на знање родитеља, а екстернализовани проблеми на основу скале чији ајтеми упућују на агресивно понашање адолесцената (Coohey, Renner & Sabri, 2013). У лонгитудиналној студији у САД утврђено је да се развој екстернализованих проблема код адолесцената који су се дружили са делинквентним вршњацима заустављао порастом контроле родитеља (Galambos, Barker & Almeida, 2003).

Истраживања указују на повезаност знања родитеља и понашања којима се крше правила (Bean, Barber & Crane, 2006; Laird, Pettit, Butes & Dodge, 2003b; Laird & LaFleur, 2016; Laird & Marrero, 2010; Pettit et al., 2001; Stattin & Kerr, 2000). Од извора знања родитеља, а у контексту испољавања понашања којим се крше правила, најснажније корелације остварују се самоизвештавањем адолесцената,

иако су утврђене негативне статистички значајне везе и са распитивањем родитеља и са родитељском контролом, и то искључиво према извештавању адолесцената (Laird & LaFleur, 2016). Према извештавању мајки, нису утврђене везе понашања којим се крше правила ни са једним извором знања (Laird & LaFleur, 2016). Резултати истраживања упућују на позитивну статистички значајну повезаност распитивања родитеља са понашањем којим се крше правила и привођењем од полиције (Stattin & Kerr, 2000). Иако је према извештавању адолесцената више родитељске контроле доприносило мањем кршењу правила, према извештајима родитеља то није био случај, док је распитивање родитеља недвосмислено подстицало кршење правила (Stattin & Kerr, 2000). Позитивна веза између распитивања родитеља и понашања којим се крше правила може бити објашњена интензивирањем распитивања родитеља након што је већ дошло до уочавања проблема. Аутори наслућују да то може бити извеснији сценарио од ситуације када се деца последично укључе у ризичне активности услед рестриција у виду „забрањеног воћа” (Kirwil, 2012). Међутим, указано је на то да опадањем поверења које родитељи имају у адолесценте, родитељи постају мање мотивисани за вршење контроле, што повратно утиче на време које адолесценти користе ван породице и без супервизије (Borawski et al., 2003). Наиме, родитељска контрола опада са структурирањем проблема (Fite, Colder, Lochman & Wells, 2006; Kerr, Stattin & Rakalnskiene, 2008). Према резултатима петогодишње лонгитудиналне студије уочен је ефекат опадања родитељског надзора с успостављањем понашања којим се крше правила, упоредо са погоршањем односа родитељ–дете и слабљењем уверења да родитељи треба да имају знања о кретањима, пријатељима и активностима адолесцената (Laird et al., 2003b). Налази су поновљени у студији неколико година касније, где с појавом проблема у понашању адолесцената долази до опадања знања родитеља, делом услед негативног утицаја на однос родитељ–дете, а делом услед слабљења уверења адолесцената да родитељи треба да имају знање о њиховим кретањима, пријатељима и активностима (Laird & Marrero, 2010). Резултати истраживања указују да разлике у реципроцитету везе знања родитеља и понашања којим се крше правила можемо пронаћи и према извору информација. Наиме, када су адолесценти пријављивали опадање родитељског надзора, родитељи су чешће извештавали о порасту понашања којим се крше правила, с тим

да се тенденција опадања није могла уочити при извештавању адолесцената о понашањима којима се крше правила (Lairdet et al., 2003b). Једно од објашњења за то тиче се родитељске стратегије да адолесцентима пруже више слободе, јер су проблеми у прилагођавању схваћени као одговор на притисак родитеља и средине. Тенденција пораста понашања којим се крше правила при опадању знања родитеља била је карактеристичнија за дечаке него за девојчице (Lairdet et al., 2003b). Студија која је имала за циљ испитивање медијаторског доприноса родитељског надзора при објашњењу везе пола и понашања којим се крше правила указује на закључак аутора да када би се дечаци надзирали колико и девојчице, не би толико учестало кршили правила (Richards et al., 2004).

Једно од објашњења повезаности знања родитеља и екстернализованих проблема укључује посредовање самоизвештавања адолесцената. Ефекат самоизвештавања најчешће је објашњаван квалитетом односа родитељ–дете, с тим да је самоизвештавање утицало на прилагођавање и независно (Kerr & Stattin, 2000). С тим у вези, поставља се питање да ли је за то заправо заслужан фактор скривања информација, који се сматра прецизнијим изразом у односу на несаопштавање адолесцената. У холандској лонгитудиналној студији доказане су претпоставке о квалитативним разликама између самоизвештавања и скривања информација, а у вези са проблемима у прилагођавању (Frijns et al., 2010). Факторском анализом је потврђено да би самоизвештавање и скривање информација требало посматрати као два одвојена појма. Према резултатима истраживања, само скривање информација представља предиктивни фактор интернализованих и екстернализованих проблема. У анализи у којој су заједнички укључена оба фактора, само скривање информација показало се предиктивним за екстернализоване и интернализоване проблеме адолесцената. Само екстернализовани проблеми повратно су се показали значајним предиктивним фактором скривања информација у адолесценцији (Frijns et al., 2010). Снажнији ефекат прикривања информација у односу на несаопштавање, као предиктивног фактора екстернализованих и интернализованих проблема, може бити објашњен тиме да је потребан огроман психички напор да се информације крију од родитеља, те се то последично одражава на психосоцијално функционисање (Frijns et al., 2010). Даље, веза самоизвештавања и екстернализованих проблема може се

објаснити добрим односом родитељ–дете. Истраживања показују да родитељи који проводе више времена са својом децом, имају са њима бољу комуникацију, деца им лакше самоизвештавају и о већем опсегу тема (Keijsers, 2010). У америчком истраживању откривен је значајан утицај варијабли односа родитељ–дете (поверење, комуникација, прихватање родитеља и конфликти) као медијатора између аспеката родитељског надзора и екстернализованих проблема (Laird, Marrero & Sherwood, 2010). Интервјуишући неколико најзначајнијих аутора како би издвојили три кључна фактора који, према њиховом истраживачком искуству, утичу на квалитет родитељског надзора, аутори запажају да се једини фактори који се понављају тичу односа родитељ–дете (посебно комуникације) и самоефикасности родитеља при вршењу надзора (Guilamo-Ramos et al., 2010). Питање односа родитељ–дете је додатно важно јер, како кажу аутори, готово по дефиницији присутна је појава да уколико деца имају осећај да контрола родитеља угрожава њихов лични осећај контроле, онда ће свака корист, попут превенције екстернализованих проблема, бити анулирана израженим интернализованим проблемима, на пример депресијом, ниским самопоуздањем и самоефикасношћу (Kerr & Stattin, 2000). Међутим, при интерпретацији података треба водити рачуна о извору информација. На пример, истраживачи су очекивали да ће са већим самоизвештавањем расти и сагласност изјава мајки и адолесцената о понашањима којим се крше правила (Laird & LaFleur, 2016). Напротив, што су мајке више извештавале о примени распитивања родитеља и родитељске контроле, то је извештавање о понашањима којим се крше правила између мајки и адолесцената било сагласније. Мајке о понашањима којим се крше правила сазнају на друге начине, попут распитивања родитеља и родитељске контроле. Мања сагласност уочена је када су адолесценти извештавали о распитивању родитеља и родитељској контроли њихових мајки. Аутори сматрају да је могуће да када родитељи не добијају информације самоизвештавањем, постају активнији за примену других извора знања. С друге стране, адолесценти могу настојати да погрешно информишу родитеље када осете да су родитељи превише интрузивни.

Налази истраживања о повезаности знања родитеља и делинквенције у највећој мери прате трендове резервисане за однос родитељски надзор – понашања којим се крше правила. На пример, знање родитеља о кретањима, пријатељима и

активностима адолесцената и самоизвештавање адолесцената остварују негативне статистички значајне везе са делинквенцијом код адолесцената, док знање али не и самоизвештавање остварује негативне статистички значајне везе са дружењем са делинквентним вршњацима (Soenens et al., 2006). У шведској студији је утврђено да је самоизвештавање, осим што представља најснажнији извор знања родитеља, и негативни предиктивни фактор делинквенције (Kerr & Stattin, 2000). Откривена је и позитивна повезаност распитивања родитеља са делинквенцијом код адолесцената мушког пола, док код адолесценткиња везе нису биле статистички значајне (Kerr & Stattin, 2000). Иако постоје неки показатељи да адолесценткиње чешће самоизвештавају родитељима у односу на адолесценте, док им родитељи чешће траже информације и контролишу их, разлике се не сматрају значајним када је у питању веза са делинквенцијом (Keijsers, 2010; Kerr & Stattin, 2000). Холандска лонгитудинална двогодишња студија је показала да самоизвештавање адолесцената, за разлику од распитивања родитеља и родитељске контроле, негативно предиктује делинквенцију, док су примећене и повратне везе делинквенције са мање самоизвештавања (Keijsers et al., 2010). Бидирекциону природу везе између знања родитеља и делинквенције аутори објашњавају тиме да се са уочавањем првих симптома родитељи понашају тако што више брину, губе поверење у адолесценте, али и смањују напоре у правцу вршења родитељског надзора (Kerr et al., 2008b). Адолесценти тако, из страха да буду критиковани, избегавају самоизвештавање родитељима те пропуштају прилику да им се пружи евентуална подршка у превазилажењу проблема (Keijsers et al., 2010; Kerr et al., 1999; Tilton-Weaver & Marshal, 2008). У лонгитудиналном истраживању у САД родитељски надзор се показао значајним предиктивним фактором делинквенције и злоупотребе алкохола, при чему уз дружење са делинквентним вршњацима производи развојну трајекторију делинквенције са најтежом прогнозом (Barnes et al., 2006). Висок ниво родитељског надзора предиктује и мању злоупотребу алкохола (Borawski et al, 2003; Webb, Bray, Getz, & Adams, 2002) и сексуално одговорно понашање код ученика мушког пола (Borawski et al, 2003).

2.3.2.2. Васпитни поступци родитеља, екстернализовани проблеми, агресивно понашање и понашање којим се крше правила

Утицај родитељског надзора претежно се мери у контексту испитивања утицаја породичних структуралних и процесних варијабли на екстернализоване проблеме у адолесценцији (Beyers et al., 2003; Donovanick & Rodriguez, 2008; Reitz et al, 2006; Whitbeck et al., 1997). Родитељски надзор се најчешће истражује уз укљученост родитеља и супервизију родитеља (Beyers et al, 2003), позитивно родитељство и укљученост родитеља (Donovanick & Rodriguez, 2008), респонзивност родитеља и варијабле односа родитељ–дете (Reitz et al, 2006), родитељску топлину и подршку и одбацавање родитеља (Whitbeck et al., 1997) и друго.

Резултати истраживања указују на то да неадекватан родитељски надзор утиче на пораст екстернализованих проблема, слабију укљученост и супервизију родитеља (Beyers et al, 2003). Слични резултати добијени су и у студији у којој су адолесценти извештавали о екстернализованим проблемима и карактеристикама родитељства и породице. Резултати истраживања о повезаности неколико родитељских предикторских варијабли и екстернализованих проблема у раној адолесценцији упућују на то да родитељски надзор са варијаблама односа родитељ–дете и респонзивношћу родитеља представљају јединствен фактор укључености родитеља (Reitz et al, 2006). Укљученост родитеља, према томе, негативно утиче на испољавање екстернализованих проблема, који повратно утичу на смањење укључености родитеља на старијем узрасту (Reitz et al, 2006). Без обзира на опадање укључености родитеља са узрастом, уочава се да је повезаност укључености родитеља са поремећајима понашања најснажнија управо у адолесценцији од 13–17 година (Frick et al., 1999). Аутори примећују да да родитељи у извесној мери ипак треба да буду укључени у живот адолесцената, да проводе заједничко време у активностима које их испуњавају (Frick et al., 1999). У метатаналитичкој стидији о повезаности родитељских поступака и екстернализованих проблема адолесцената утврђена је негативна веза варијабли које упућују на прихватање – респонзивност (одобравање, охрабривање, вођење, подржавање, кооперативност, неаверзивност, некоерзивност, позитивна контрола) и екстернализованих проблема адолесцената (Rothbaum & Weisz, 1994). У истраживању у којем су разматране одвојене везе агресивног понашања и понашања којим се крше правила са родитељским поступцима који одражавају

родитељску топлину и укљученост, утврђено је да виши ниво реактивности у циљу дисциплиновања и нижи ниво родитељске топлине утиче на испољавање агресивног, али не и понашања којим се крше правила на старијем узрасту (de Naan, Prinzie & Deković, 2012). И обрнуто, агресивно понашање адолесцената, али и понашање којим се крше правила, утицали су на снижавање родитељске топлине. Налази истраживања указују на то да је родитељска топлина више примењивана према девојчицама, што је у адолесценцији опадало, с тим да се код мајки бележило веће опадање топлине према дечама у адолесценцији, док код очева није било разлика у односу на пол детета (de Naan et al., 2012). Истраживања показују да позитиван родитељски стил, оличен пре свега у укључености родитеља и доброј комуникацији родитељ–дете, представља прекурсор адекватног родитељског надзора у адолесценцији (Pettit et al., 2001). Мање родитељског надзора и више одбацивања од родитеља регистровано је у истраживању заступљености различитих породичних карактеристика и екстернализованих проблема код адолесцената који су бежали од куће и живели на улици (Whitbeck et al., 1997). Адолесценти су трпели више физичког и сексуалног насиља у односу на оне који нису бежали од куће. О екстернализованим проблемима и родитељским карактеристикама извештавали су и родитељи и адолесценти, при чему, без обзира на то што су се и екстернализовани проблеми и проблеми у породици показали као заступљенији у извештавању адолесцената, разлике нису биле значајне (Whitbeck et al., 1997). Позитивни васпитни поступци, конкретно укљученост родитеља и позитивно родитељство, и поред слабог родитељског надзора и код мајки и код очева показали су се као значајни предиктивни фактори екстернализованих проблема у узорку шпанске деце (Donovick & Rodriguez, 2008). Аутори указују на то да је проучавање позитивних интеракција родитељ–дете у односу на оне негативне, а у контексту испољавања екстернализованих проблема, запостављено (Gardner, 1994). Међутим, посматрајући клинички и нормативни узорак предшколаца и њихових мајки, ауторка је уочила да су мајке из клиничког узорка мање започињале активности са децом, учествовале у њиховом одржавању и мање подржавале активности које су деца самостално започињала (Gardner, 1994). Истраживања указују на то да слаб родитељски надзор и други негативни и позитивни родитељски васпитни поступци не утичу на испољавање

екстернализованих проблема у адолесценцији. Наиме, екстернализовани проблеми утичу на слаб надзор и неконзистентно родитељство, док се не остварује утицај ни на један аспект позитивног родитељства (Fite et al., 2006). Забележени су и налази који указују да породична подршка нема утицаја на развој екстернализованих и интернализованих проблема у понашању (Galambos et al., 2003).

Резултати истраживања, с једне стране, упућују на то да физичко кажњавање није повезано са родитељским надзором и другим позитивним и негативним васпитним поступцима родитеља (Stanger, Dumenci, Kemon & Burstein, 2004), а с друге, сведоче о негативној статистички значајној вези са родитељским надзором, породичном подршком и позитивним стратегијама дисциплиновања, попут резоновања и код очева и код мајки (Simons, Wu, Lin, Gordon & Congers, 2000). У контексту испољавања антисоцијалног понашања, физичко кажњавање има већу снагу у односу на друге родитељске поступке (Frick et al., 1999). Према теорији социјалне контроле, физичко кажњавање, као и строго кажњавање, генерално омета интернализацију вредности које намећу родитељи и друштво, што последично доводи до ниске самоконтроле адолесцената, потребе за моменталним задовољењем и испољавања агресивног и делинквентног понашања (Hirschi, 1969; Sampson & Laub, 1994). Међутим, у истраживању где је испитиван појединачни однос родитељских васпитних поступака и са агресивним понашањем и са понашањем којим се крше правила, утврђено је да за разлику од неконзистентног дисциплиновања, које је у вези и са агресивним понашањем и са понашањем којим се крше правила, родитељским надзором који је у вези само са понашањем којим се крше правила, физичко кажњавање не остварује статистички значајну повезаност ни са агресивним понашањем, ни са понашањем којим се крше правила (Stanger et al., 2004). У лонгитудиналној студији у којој је испитиван утицај физичког кажњавања на испољавање агресивног понашања у осам земаља света (Кина, САД, Италија, Колумбија, Тајланд, Филипини, Јордан и Кенија), дошло се до података о негативној повезаности (Lansford et al., 2014). Екстернализовани проблеми, али само према извештавању родитеља, били су у негативној статистички значајној вези са физичким кажњавањем у детињству и адолесценцији (Lansford, Deater-Deckard, Dodge, Bates & Pettit, 2004). Посебно, импулсивно физичко кажњавање родитеља снажно је повезано са антисоцијалним понашањем

и импулсивношћу с тим у вези, неvezано за узраст (Straus & Mouradian, 1998). Механизам деловања физичког кажњавања на екстернализоване проблеме одвија се индиректно, ремећењем когнитивних и емоционалних процеса код детета, осим у случају физичког злостављања од истог родитеља, где је та веза директна (Gershoff, 2002a).

Повезаност неадекватног родитељског надзора и других негативних родитељских поступака, позитивног родитељства и укључености родитеља (према извештавању родитеља и деце) потврђивана је и у контексту испољавања поремећаја понашања и делинквенције (Barry et al., 2008). Резултати истраживања указују да утицај на злоупотребу ПАС и делинквентно понашање најбоље објашњава модел деловања родитељског надзора, родитељске контроле и топлине посредством знања родитеља о томе где им се деца и са ким налазе и које активности упражњавају (Fletcher et al., 2004). Из структуралног модела предикције злоупотребе ПАС, уочава се да родитељска контрола и родитељски надзор, поред индиректног, остварују и директан утицај. Међутим, при објашњењу делинквенције региструју се индиректни утицаји родитељске контроле, топлине и родитељског надзора на испољавање делинквенције посредством знања родитеља. Родитељска контрола, поред индиректног, остварује директан утицај на испољавање делинквентног понашања у наредној години. Подаци ће се боље разумети уколико се има у виду да је родитељски надзор мерен путем скале (Streinberg, 1994, према Fletcher et al., 2004) чији су ајтеми слични онима који репрезентују Подскалу распитивања родитеља према Kerr & Stattin (2000) и Stattin & Kerr (2000) (Fletcher et al., 2004). Аутори су препознали да је Fletcher са групом аутора (2004) за мерење родитељског надзора употребио инструмент који садржи ајтеме који упућују на то колико се родитељи труде да знају ко су им пријатељи, на која места излазе и слично (Stattin et al., 2010). У холандској студији дошло се до сазнања да снажно опадање самоизвештавања, према адолесцентима и њиховим мајкама, и нешто ниже саопштавање у процени оца, доводи до пораста делинквенције посредовано породичном подршком (Keijsers et al., 2009). Наиме, у породицама у којима је породична подршка ниска, пад родитељске контроле повезан је са порастом делинквенције. Насупрот томе, опадање родитељске

контроле у породицама у којима је она високо заступљена, доприноси опадању делинквенције (Keijsers et al., 2009).

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

На основу претходних разматрања теоријских и емпиријских претпоставки родитељског надзора уочавају се различити проблеми у концептуализацији и операционализацији родитељског надзора. Без обзира на то како је у претходним деценијама био одређен, запажа се да је под родитељским надзором претежно подразумевано знање родитеља о томе где се адолесценти налазе, са ким и како проводе време без супервизије родитеља. Уважавајући сложене процесе развоја аутономије и независности у адолесценцији, родитељска супервизија уступа место родитељском надзору, те регулација понашања од стране родитеља у детињству прелази у саморегулацију у адолесценцији. Према томе, родитељи о активностима адолесцената претежно знају само уколико су они вољни да их о томе и извести. Погрешно се сматра да су односи са родитељима у адолесценцији запостављени на рачун динамике вршњачких односа. Наиме, истраживања су показала да је самоизвештавање адолесцената највише у касној адолесценцији, за разлику од средње адолесценције, која је резервисана за велику приврженост вршњацима. Без обзира на критике да родитељ мало тога може да уради у оквиру датог тумачења родитељског надзора, све већи број истраживачких доказа, а у складу са динамичким виђењем родитељског надзора као процеса, указује на важност позитивних родитељских поступака и афективног везивања за родитеље који утичу на процес самоизвештавања адолесцената. Према томе, саморегулација и самоизвештавање родитеља с тим у вези су успешнији уколико је однос родитељ–дете бољи. Без обзира на ниво знања родитеља, које се са повећањем супервизије родитеља потенцијално унапређује, поправљањем њиховог међусобног односа постижу се дугорочније позитивне промене. Родитељска контрола неретко има негативну конотацију јер претпоставља однос успостављања правила у једном смеру – од родитеља према адолесцентима. Сагласна сам да је прикладније користити израз „усмеравање од родитеља”, јер многе ствари родитељи у савременим условима не могу да контролишу. Међутим, родитељска контрола,

распитивање родитеља и неки други механизми који претпостављају релационе аспекте са актерима из социјалне мреже адолесцента преостају као какви–такви извори знања за родитеље који током адолесценције нису успели да остваре добре односе са адолесцентима и који су неговали неадекватне родитељске стилове.

Основа повезаности родитељског надзора и екстернализованих проблема у тесној је вези са теоријама за које постоје емпиријски докази да је њихова примена у адолесценцији адекватна (Pardini, 2008; Shaw & Bell, 1993), међу којима су: коерзивна теорија (Patterson et al., 1993) и теорија социјалног везивања (Hirschi, 1969). Коерзивна теорија је реципрочног и трансакционог карактера, где се претпоставља да комбинација проблематично дете и ефективно родитељство и „добро” дете не мора да води развоју антисоцијалног понашања (Reid & Patterson, 1991). Будући да теорија социјалног везивања није бидирекциона, и налази примену и у објашњењима утицаја афективног везивања на антисоцијално понашање, биће детаљније разматрана у оквиру наредног поглавља. Највише емпиријских података доступно је о вези родитељског надзора са понашањем којим се крше правила, затим са екстернализованим проблемима и, на крају, са агресивним понашањем. Разлози могу бити у етиологији, будући да су утицаји средине примереније објашњење за понашања којим се крше правила у односу на агресивно понашање, или у врсти информаната о екстернализованим проблемима. Од извора знања родитеља које је у основи родитељског надзора, самоизвештавање је најчвршће повезано са екстернализованим проблемима. Сматра се да два разлога могу бити прикладно објашњење за то. Један је у недовољно прецизираној разлици са скривањем информација од родитеља, које када се убаци у анализу са самоизвештавањем једино предвиђа екстернализоване проблеме. Други је у варијаблама односа родитељ–дете, пре свега поверења и комуникације са адолесцентима. Позитивна веза других извора знања, на пример распитивања родитеља, са екстернализованим проблемима може бити објашњена активирањем родитеља тек када проблеми настану. Истовремено, слаби однос родитељ–дете и уверење адолесцената да треба да информишу родитеље о својим активностима. Иако постоје претпоставке да када би родитељи надзирали дечаке исто као и девојчице, екстернализовани проблеми би се драстично смањили, налази истраживања указују на то да када се укључи критеријум екстернализованих

проблема разлике према полу се губе. Позитивни родитељски поступци представљају основни предуслов адекватног родитељског надзора. На пример, иако укљученост родитеља генерално опада у адолесценцији, када се укључи критеријум екстернализованих проблема та веза је најјача у адолесценцији. С друге стране, негативни родитељски поступци, попут физичког кажњавања, директно или индиректно доприносе испољавању екстернализованих проблема. Екстернализовани проблеми се не развијају опадањем родитељског надзора по себи, већ то искључиво зависи од васпитног и афективног стила родитеља.

3. АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ

3.1. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ АФЕКТИВНОГ ВЕЗИВАЊА

У домаћој литератури присутне су несугласице аутора око употребе израза „афективно везивање” (Нанак и Dimitrijević, 2007; Mirić и Dimitrijević, 2006; Stefanović-Stanojević, 2005), „приврженост” и „осећајно везивање” (Polovina, 2007). Аутори примећују да ниједан израз не представља директан и једнозначан превод енглеског термина „attachment” и да би најтачнији превод представљао израз „везаност”, али се због асоцијације на физичко везивање створила потреба да се израз додатно спецификује и назове „афективно везивање”, што је тренутно најчешће употребљаван израз. Сматра се да израз „приврженост” носи позитивну конотацију и одликује га немогућност творбе глаголских облика (на пример, „приврз(а)ла”), те да, као и „осећајно везивање”, превише упућује на емоционалне аспекте везаности. Осим тога, у свакодневној употреби је тумачење израза „осећајан” као „сентименталан”, што упућује на његову додатну неадекватност (Нанак и Dimitrijević, 2007).

Концептуалне разлике око тумачења значења израза афективно везивање присутне су при разграничавању са појмовима „зависност” и „сексуалност”. Bowlby (1969) се супротставио мишљењу психоаналитичара да су афективно везивање и зависност синоними, јер оно произилази из задовољавања физиолошких потреба детета, истичући да је дете у раним месецима потпуно зависно, али не и афективно везано за мајку, док је после треће године снажно везано, а да више није зависно од мајке. Даље, израз зависност упућује на егзистенцијално ослањање на другу особу, док афективно везивање упућује на један систем понашања (Bowlby, 1969). Зависност на старијим узрастима неминовно има негативну вредносну конотацију, за разлику од афективног везивања. Зависност упућује на беспомоћност и незрело понашање (Ainsworth, 1969). Сексуалност и афективно везивање су два различита система понашања, који немају исто порекло ни развој (Bowlby, 1969). Афективно везивање сазрева раније и одмах је активно у пуној мери, с тим да је у одраслом добу на нижем нивоу интензитета, док је код сексуалности управо обрнуто. Систем афективног везивања траје релативно трајно,

а сексуалности повремено. Класе објеката према којима су ти системи усмерени могу бити сасвим различите. На пример, животиње се везују за људе, док своју сексуалну активност усмеравају према својој врсти. Трећи разлог је што су сензитивни периоди у развоју за та два система одвојени (Bowlby, 1969).

Осим у односу на зависност и сексуалност, неопходно је направити разлику у односу на израз везаност, у значењу блискости (*bonding*). Први пут је израз везаност употребљен у контексту физичког контакта кожа на кожу, који родитељи (најчешће мајка) остварују с децом након рођења (Klaus & Kennell, 1976, према Benoit, 2004). Иако део лаичке и стручне јавности афективно везивање и везаност мајке (или другог родитеља/старатеља) за бебу неретко сматра синонимима, то су појмови који се у великој мери разликују. Наиме, та сличност је само лингвистичка (Brockington, 2004). Најчешће асоцијације на афективно везивање, попут мајке која доји бебу или оца који проводи време у игри или некој другој активности са својим дететом, могу се сматрати потпуно погрешним (Benoit, 2004). Израз афективно везивање користи се за релацију коју дете има у односу на родитеља/старатеља или вршњака или одраслу особу у односу на одређене аспекте свог окружења, док се везаност мајке (или другог родитеља/старатеља) за бебу користи за опис релације коју мајка (или други родитељ/старатељ) има у односу на бебу. Према томе, под везаношћу се сматра процес који укључује емоционалне везе мајке према беби у првих недељу до годину дана (Kinsey & Nursey, 2013). Још једна од суштинских разлика између афективног везивања и везаности је у негативним развојним последицама. Наиме, проблеми у афективном везивању, за разлику од проблема везаности, могу да произведу врло озбиљне последице по развој детета, интернализоване и екстернализоване симптоме (Kinsey & Nursey, 2013).

Афективно везивање представља трајну емоционалну повезаност детета са старатељем, чији је задатак да дете учини безбедним, сигурним и заштићеним (Bowlby, 1969). Афективно везивање не мора нужно да упућује на реципрочан однос. Укључује понашања деце попут тражења близине са објектом везаности у тренуцима када су угрожена или узнемирена (Bowlby, 1969). Аутори наглашавају да афективна веза детета у односу на родитеља траје до краја живота (Prior & Glasser, 2006).

3.2. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА АФЕКТИВНОГ ВЕЗИВАЊА

Концепт афективног везивања везује се за психоаналитичара John-а Bowlby-ја, који је на темељу психоанализе, теорије социјалног учења и етолошке теорије поставио његове основе. Након Другог светског рата он је ангажован од Светске здравствене организације да би истражио прилагођавање деце која су остала без родитеља (Simons, Simons & Hancock, 2012). У првом тому трилогије под називом „Везаност”, он указује на природу и развој афективне везе. Везаност тако представља посебан систем понашања који се дефинише као тражење и одржавање близине са другом јединком. У тај систем су укључена најснажнија осећања, а сачињавају га пет главних компоненти: плач, осмех, ненутритивно сисање, привијање, праћење, уз дозивање, које се јавља касније. Плач, осмех и дозивање су сигнали и служе да мајку доведу детету, а сисање, привијање и праћење представљају понашања приступања и служе да доведу дете мајци. Крајем прве године дете успоставља везаност за једну или мали број особа, током друге и треће године не мењају се интензитет везаности и учесталост јављања њених компонента, док после треће године интензитет везаности почиње да опада (Bowlby, 1969). Болби издваја четири фазе развоја везивања: оријентација и сигнали без дискриминације особе, оријентација и сигнали усмерени ка једној (или више) дискриминисаних особа, одржавање близине са дискриминисаном особом путем локомоције и сигнала и успостављање циљем коригованог партнерства, односно фазе успостављања реципрочног односа (Ainsworth, 1969). Прва фаза траје од осам до дванаест недеља, при чему беба не разликује особе изузев аудитивним стимулусима или путем чула мириса. Беба примењује понашања која повећавају вероватноћу да ће се одрасла особа задржати у њиховој близини (осмехивање, хватање, гукање). Друга фаза почиње од шестог месеца, с тим што се облици понашања типични за прву фазу изразитије усмеравају према мајци. Почетак треће фазе је до треће године, при чему дете користи пузање и ходање у праћењу мајчиног кретања. Јавља се опрезност према непознатима, која може прећи у страх. Комуникација између детета и мајке се у четвртој фази усложњава, јер дете постаје свесно мајчиних мотива и осећања (Bowlby, 1969). Функцију везаности Болби види у заштити од предатора, уз запажање да је за целовито објашњење потребно узети

у обзир и развојну димензију везивања. Неопходно је узети у обзир четири система понашања: детета према мајци; детета према вршњацима у игри и истраживању околине; мајке према детету и мајке према другим члановима породице и пословима (Bowlby, 1969). Врло рано, већ у првој години живота, дете ствара унутрашње моделе онога што се збива током успостављања и одржавања везаности. Болби је менталне представе које деца и адолесценти развијају назвао радним моделима, које деца првобитно успостављају са својим родитељима, а затим се њима служе при креирању будућих односа са другим људима. Унутрашњи радни модели које дете гради у првих неколико година састоје се из три компоненте: модел друге особе (најчешће родитеља), модел себе (слика о себи) и модел односа родитељ–дете. На дететов модел селфа снажан утицај има то како га родитељи виде и како поступају са њим, односно све оно што они не успеју да препознају у детету, неће ни оно у себи. Сматра се да су понашања која произилазе из везаности за родитеље претежно ситуационог карактера, док веза коју је дете изградило са родитељима опстаје као константа за цео живот, чиме се може објаснити утицај афективног везивања у детињству на понашања у адолесценцији и код одраслих (Bolbi, 2011). Према томе, дете своје уверење о доступности мајке преноси из ситуације у ситуацију, те се његова понашања у будућим ситуацијама тако могу предвидети (Ainsworth, 1985a).

Ainsworth (1967, према Mirić и Dimitrijević, 2006; Ainsworth & Bell, 1970) са сарадницима је даље разрадила теорију афективног везивања, спровodeћи низ експерименталних процедура са децом оба пола пред крај прве године живота у Уганди и Балтимору. Експерименталне ситуације су назване „страна ситуација”, а састојале су се од осам унапред припремљених епизода које су биле дизајниране да прате раст узнемирености детета у одсуству мајке. Груписањем понашања деце идентификована су три статуса везаности: образац сигурне везаности, образац несигурно-избегавајуће везаности и образац несигурно-амбивалентне (несигурне, али не искључиво избегавајуће) везаности. Дете са установљеним обрасцем сигурне везаности жели близину и контакт са мајком, нарочито при поновном сусрету. Кад успостави контакт, тежи да га одржи и опире се одвајању. Иако може испољити пријатељско понашање према странцу, увек је више заинтересовано за интеракцију са мајком. Може бити узнемирено када је без мајке, не зато што је

само, већ јер мајка није с њим. По повратку мајке и времена проведеног у контакту, окреће се играчкама. Према томе, овај образац се одликује сигурношћу да ће родитељ бити доступан и од помоћи при суочавању са непознатим и непријатним ситуацијама. Образац несигурно-избегавајуће везаности идентификован је код деце која су игнорисала мајку када се врати у просторију са играчкама, уз окретање главе или погледа. Овакво понашање деактивације везаности детета за мајку може се сматрати одбрамбеним маневром. Странца избегава чак и мање него мајку. Ако заплаче, то је зато што је само, а не јер му мајка није ту, па га чак и улазак странца може умирити. Према томе, несигурно-избегавајући стил везаности упућује на одбацивање, неосетљивост, интрузивност родитеља, површност комуникације родитељ–дете без емотивне размене. Образац несигурно-амбивалентне везаности примећен је код деце која су с једне стране показивала опирање контакту и интеракцији са мајком, али је не игноришу при поновном сусрету, не окрећу поглед или главу. Са странцем се могу понашати неприлагођено, више бесно него друга деца или упадљиво пасивно. Дете није уверено у мајчину доступност нити респонзивност на њихове захтеве. Оно услед низа фрустрирајућих ситуација појачава своје захтеве, изражавајући љутњу. Према томе, образац амбивалентне везаности упућује на несигурност детета да ли ће добити помоћ ако се обрати родитељу или не, што је подстицано од родитеља. Иако је у већини случајева присутна стабилност када је у питању испољавање образаца везивања кроз време и узрасте, то не мора увек бити случај (Volbi, 2011). Истраживања указују на то да се стабилност обрасца везивања креће између 53–96% (Ainsworth, 1985a). Такође, дете са једним родитељем може успоставити један образац везивања, са другим други, а са васпитачицом у вртићу трећи.

Сматра се да се дијагностиковање поремећаја афективног везивања не може извршити на основу несигурних (избегавајућих и амбивалентних) образаца везивања. Међутим, несигурни обрасци афективног везивања могу се сматрати факторима ризика у даљем развоју детета, посебно при суочавању са стресорима (Briš, 2006). Дијагностичка класификација која се може примењивати на новорођенчад, децу и адолесценте препознаје: одсуство знакова афективног везивања, недиференцирано афективно везивање, претерано афективно везивање, инхибирано афективно везивање, агресивно афективно везивање, афективно

везивање са замењеним улогама и психосоматске симптоме (Brisch, Buchheim & Kächale, 1999, према Briš, 2006). Одсуство знакова везивања подразумева да се не испољава никакво афективно везивање, чак ни у очигледно опасним ситуацијама, што је најчешће заступљено код деце која су често мењала старатеље, живела у институцијама или хранитељским породицама. Деца која су недиференцирано афективно везана понашају се пријатељски према свима, без прављења разлике између оних који су им непознати и оних које дуго познају, уз недостатак стидљивости и резервисаности према непознатима. Такво понашање се назива друштвена промискуитетност. Један од модалитета овог поремећаја је и дисфобија, која представља склоност излагању опасности и повређивању. Претерано везана деца су спокојна само у ситуацији када им је објекат везивања у непосредној близини, при чему на одвајање реагују претераним испољавањем емоција. Овај поремећај афективног везивања јавља се код деце чије мајке пате од превеликог страха од губитка, те су им деца неопходна за успостављање психолошке равнотеже. Насупрот претераној везаности је инхибирано везивање, при чему деца на одвајање реагују или без отпора или са врло благим отпором. Ова деца су неретко трпела физичко злостављање. Агресивно везивање испољавају деца која своје односе са другима заснивају на физичкој и/или вербалној агресији, при чему агресивно понашање представља израз жеље за остваривањем блискости. У литератури се може пронаћи став да испољавање агресивног понашања представља израз афективне везаности по себи. На пример, деца и адолесценти на тај начин призивају родитеље у помоћ (Allen et al., 1998, према Allen & Land, 1999). Афективно везивање са замењеним улогама претпоставља параидентификацију, при чему дете преузима одговорност за објекат везивања, превише је пажљиво према њему, уз ограничавање сопственог истраживања околине. Када је објекат афективног везивања у великој мери дистанциран од детета или га избегава, телесни развој упркос физичкој нези може бити успорен (Briš, 2006).

3.3. СТАБИЛНОСТ АФЕКТИВНОГ ВЕЗИВАЊА

При конституисању појма сигурна база Ainsworth (1985b) напомиње да ако се родитељ показао приступачним и реагује када се то од њега тражи, дете ће се

осећати довољно сигурним да истражује околину, при чему ће истраживања у адолесценцији достизати недеље и месеце, док ће сигурна база ипак остати неопходна за функционисање. Међутим, будући да у адолесценцији деца достижу одређене промене у когнитивним капацитетима, развија се операционално мишљење, логика, апстраховање, те нужно долази до одређених трансформација у односу према родитељима (Allen & Land, 1999). Адолесцент почиње да диференцира себе у односу на друге, опада зависност од родитеља, с тим да се у стресним ситуацијама она активира, посебно у раној и средњој адолесценцији (Allen & Land, 1999). Аутори се слажу да се у основи афективно везивање у детињству и адолесценцији не разликује од оног које је достигнуто у последњој фази његовог развоја (до треће године), коју карактерише партнерство са родитељима, као последица разумевања да за родитеље постоје циљеви који су независни од детета (Prior & Glasser, 2006). Међутим, у адолесценцији афективно везивање према родитељима бива супримирано афективним везивањем према вршњацима. У одраслој фази афективна пажња је усмерена на одрасле и блиске људе, док у старости достиже пун круг и усмерена је од родитеља према деци (Prior & Glasser, 2006). Метаналитичком студијом која је рађена на узорку од 127 лонгитудиналних студија које су истраживале стабилност образаца афективног везивања на узорку испитаника узраста од одојчета до ране младости, измерена је њихова умерена стабилност (Pinquart, Feußner & Ahnert, 2013). Утврђено је да су коефицијенти већи уколико је разлика између интервала мерења мања од 2 године, док знатно опада при разлици интервала мерења већој од 5 година, а статистичка значајност се губи при разликама већим од 15 година. Стабилност сигурних образаца афективног везивања губи се под утицајем социјалних ризика, док под утицајем биолошких ризика опстаје (болест). Међутим, будући да није било довољно студија које су у контексту стабилности афективног везивања разматрале социјалне ризике, нису могли бити утврђени ни ефекти појединачних ризика, попут развода родитеља, злостављања деце и слично (Pinquart et al., 2013). Афективно везивање за родитеље, иако снажан предиктивни фактор делинквенције у адолесценцији, у младости није од значаја (Hoeve et al., 2007). На пример, у лонгитудиналној студији на узорку делинквената и неделинквената од детињства

до 32. године утврђено је да у одраслом добу везаност за партнера/супружника и посао у великој мери инхибирају криминално понашање (Sampson & Laub, 1990).

Поставља се питање који су то индикатори путем којих се сазнаје о унутрашњем радном моделу одрасле особе. Аутори углавном за индикаторе узимају успомене из детињства, ставове према везивању, циљеве и потребе у односу на везу и стратегије деловања у афективној вези. На пример, на сигурну везаност указују топли и осећајни родитељи у детињству, висок ниво свести о сопственој вредности, потреба за интимним везама и тенденција превладавања негативних ефеката на конструктиван начин. Избегавајуће везани као успомену из детињства носе хладне и одбојне мајке, сталне сумње да се другима не може веровати, високо вредновање материјалног постигнућа и очување дистанце у афективним везама, уз изостајање поверавања. Амбивалентно везани су најчешће искусили неправду од очева у детињству, с тим да ставови који доминирају одражавају перципирање других као тешких и компликованих, доминира потреба за екстремном интимношћу и стратегија наглашеног испољавања узнемирености и беса (Collins & Read, 1999, према Stefanović-Stanojević, 2006). На основу истраживања међугенерациског преношења образаца афективног везивања код нас (Stanojević, 2000) утврђена је повезаност васпитних ставова мајки и квалитета афективне базе детета. Ауторка је на узорку од 90 нишких породица у све три генерације утврдила да за формирање афективне базе детета баке имају много већи утицај од очева. Такође, утврђено је да су прворођена деца чешћа у групи деце са маладаптивном базом (Stanojević, 2000).

У складу са претходно описаном теоријом (Ainsworth, 1985b; Bolbi, 2011), афективно везивање за родитеље представља снажан предиктивни фактор квалитета социјалних односа са вршњацима. Међутим, резултати метааналитичких студија указују на то да је повезаност афективног везивања за родитеље и вршњаке релативно скромна; да адолесценткиње негују веће афективно везивање за вршњаке него за родитеље у односу на узорак адолесцената; да се ниво афективног везивања за вршњаке не разликује према узрасту и друго (Gorrese & Ruggieri, 2012). То може бити услед разлика у природи односа, те би се могло говорити о хоризонталном (афективно везивање за вршњаке) и вертикалном (афективно везивање за родитеље) афективном везивању. Резултати истраживања указују на то

да адолесценти који нису довољно афективно везани за родитеље и вршњаке имају повећан ризик од виктимизације вршњачким насиљем и друго (Nikiforou, Georgiou & Stavrinides, 2013).

Поставља се питање које породичне карактеристике утичу на квалитет афективног везивања за родитеље. Резултати истраживања указују на издвајање индикатора попут психолошких особина родитеља, квалитета партнерских односа, ниског социоекономског статуса, културних специфичности и друго. Према томе, депресивност, неуротицизам, агресивност, анксиозност родитеља, посебно мајки, сматра се препреком сигурног везивања (Coyl, Roggman & Newland, 2002). Партнерско насиље је значајан предиктивни фактор слабог афективног везивања за родитеље, посебно деце која су била непосредне жртве насиља у односу на ону која су била сведоци. Афективно везивање је свакако већа за родитеља који је у насилној констелацији односа жртва (Sternberg, Lamb, Guterman, Abbott & Dawud-Noursi, 2005). Низак социоекономски статус се посредством варијабли попут изложености стресу или смањене осетљивости родитеља негативно одражава на афективно везивање за родитеље (Bakermans-Kranenburg, van Ijzendoorn & Kroonenberg, 2004). Иако крос-културална истраживања потврђују универзалност афективног везивања за родитеље и доминантну заступљеност обрасца сигурне везаности, уочене су извесне разлике. На пример, адолесценти из Порторика су мање афективно везани за родитеље него адолесценти из Индије и САД, док су адолесценти из САД више афективно везани за вршњаке него они из Индије (Pearson & Child, 2007).

3.4. АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ

У складу са теоријским поставкама John-а Bowlby-ја, а у вези са осећањима које су адолесценти испољавали према фигурама према којима имају афективну везу (поверење, разумевање, доступност, респонзивност и предвидивост и конзистентност очекивања у односу према родитељима, с једне, те изолација, анксиозност, бес, анимозитет, с друге стране), аутори су издвојили три појма који рефлектују афективно везивање у адолесценцији: два позитивна – поверење и комуникација и један негативан – отуђеност (Armsden & Greenberd, 1983).

3.4.1. Поверење родитељ–дете

Будући да се модерна породица сматра простором за лични развој како родитеља, тако и деце, предуслов је да сви међусобно верују једни другима. Према томе, комуникација заснована на поверењу је основа здравог развоја деце и адолесцената.

У периоду адолесценције породични систем који је функционисао по принципу интимности, мења квалитет и садржај комуникације (Demant & Ravn, 2013). С друге стране, повећава се размена комуникације и искустава с вршњацима, па се стиче утисак да родитељи и деца не говоре истим језиком. Међутим, увођењем концепта међусобног поверења постиже се боље разумевање деце, односно родитеља, с друге стране. Кроз родитељску подршку настоји се смањити сложеност односа које адолесценти имају са спољашном средином, што се повратно одражава на боље функционисање целокупне породице. Наиме, поверењем се премошћава несигурност родитеља у то где, са ким и на који начин адолесценти проводе своје слободно време (Demant & Ravn, 2013). С једне стране, девојчице статистички значајније него дечаци имају више поверења у родитеље (Raja, McGee & Stanton, 1992). Поменути налази могу бити објашњени разликама у социјализацији, где је девојчицама много важније остваривање блискости, развијања добрих односа и интимности и са родитељима и са вршњацима (Raja et al., 1992). С друге стране, дечаци су генерално процењивани као приврженији родитељима, док су девојчице приврженије вршњацима (Gullone & Robinson, 2005). Налази истраживања указују

да ниво поверења опада са узрастом (Gullone & Robinson, 2005; Nickerson & Nagle, 2005).

Поставља се питање кључних особина које чине основу концепта поверења. Искреност се сматра једним од најзначајнијих квалитета поверења, невезано за то да ли се поверење посматра шире (Rotenberg, 2010), као део интерперсоналних односа или уже (Armsden & Greenberd, 1983; Darling & Dowdy, 2010), у саставу теорије афективног везивања у објашњењу односа родитељ–дете. Под искреношћу се подразумева да се увек говори истина, буде добронамеран и не прибегава манипулацијама. Поред искренности, као саставни део поверења истиче се „емоционално поверење”, које подразумева способност да се саговорник саслуша и разуме, да се уздржи од критичности, повређивања и срамоћења. Осим тога, испуњавање обећања чини основу поверења између појединаца (Rotenberg, 2010). Уже посматрано, поверење које произилази из теорије афективног везивања подразумева прихваћеност од родитеља, поштовање осећања и изражавање генералног поверења према адолесцентима (Armsden & Greenberd, 1987). Резултати истраживања показују да се искреност у дијадном односу адолесцент–родитељ посматра и у вези са лагањем и прећуткивањем информација (Perkins & Turiel, 2007; Smetana et al., 2006). Наиме, адолесценти сматрају да је у реду лагати родитеље у вези са одређеним питањима чак и када њихов однос процењују као добар (Perkins & Turiel, 2007). На пример, спремни су да лажу родитеље у вези са личним стварима, попут тога да се забављају са особом коју родитељи не прихватају, или моралним односима, попут дружења с вршњацима различите етничке припадности и слично. С друге стране, информације о томе да ли пуше, конзумирају алкохол и слично требало би да буду приступачне за родитеље и по мишљењу адолесцената и њихових родитеља (Perkins & Turiel, 2007; Smetana et al., 2006).

Полазећи од концепта поверења као квалитета теорије афективног везивања, истраживачи су утврдили да поверење адолесцената у родитеље, и у мањој мери поверење родитеља у адолесценте, представља кључну тачку при опредељењу адолесцената да родитеље обавештавају о својим активностима (Smetana, 2010). Адолесценти који су према резултатима истраживања имали више поверења у родитеље, више су и извештавали о својим личним стварима, што је са порастом поверења расло, али само код прворођене деце. Једно од објашњења је да су се

касније рођена деца поверавала старијој браћи/сестрама (Smetana, 2010). Резултати истраживања указују на то да и родитељи и адолесценти подједнако извештавају о неискрености адолесцената према родитељима. Међутим, уочено је велико неслагање у погледу садржаја које адолесценти уобичајено саопштавају својим родитељима (Darling & Dowdy, 2010). Адолесценти су неретко лажно оптуживани од родитеља, што само продубљује постојеће неповерење.

Полазећи од Лухманове теорије система и комуникација, поверење се дефинише као слобода друге особе. Према томе, увек укључује ризик и упућује на међусобну зависност међу особама (Demant & Ravn, 2013). Базирано на узорку од 36 фокус група са адолесцентима и шест са родитељима у Данској, утврђено је да родитељи наглашавају значај комуникације засноване на поверењу, док то адолесценти виде као израз неке њихове инструментализоване логике. Наиме, поверење омогућава родитељима да деци обезбеде независност у поступању у ризичним ситуацијама, попут узимања алкохола у поменутом истраживању. Резултати истраживања указују да су своје поверење базирали не на знању о томе где им се деца налазе, са ким и шта раде, већ на основу искуства из претходних прилика. На неки начин генерализују очекивања из неких ранијих ситуација, када су били присутни (Demant & Ravn, 2013). Осим претходних искустава о томе да ли су деца правила дисциплинске преступе у прошлости, аутори налазе још два типа знања родитеља који утичу на поверење према адолесцентима: бриге и осећања адолесцената, које неретко откривају вредносни систем и ставове адолесцената, као и познавање њихове дневне рутине (Kerr et al., 1999). Квалитет поверења које ће деца развити према својим родитељима, сиблинзима и вршњацима претежно зависи од фактора средине. Међутим, увидом у неуробиолошке студије уочава се да нека деца развију мањак поверења и услед ниског окситоцина, социјалне фобије, шизофреније и других поремећаја (Nowakowski, Vaillancourt & Schmidt, 2010). С тим у вези, осим когнитивно-бихевиоралних интервенција према индивидуалним потребама, препоручују се и оне биолошке, ради адекватног психосоцијалног развоја деце и адолесцената према родитељима и околини (Nowakowski et al., 2010).

3.4.2. Комуникација родитељ–дете

У непосредној вези са поверењем је комуникација родитељ–дете, која из перспективе теорије афективног везивања јесте квалитет који бележи стабилност од детињства, до адолесценције и одраслог доба. У својој основи комуникација одражава емотивну подршку родитеља, односно спремност да саслуша проблеме адолесцената, помогне око разумевања, вербализације осећања, али и активно учествује у конверзацији и искаже своје мишљење (Armsden & Greenberd, 1987).

Аутори издвајају два аспекта комуникације родитељ–дете, неvezано за то да ли се она посматра као квалитет афективног везивања или не: *блискост*, која повезује чланове породице без обзира на индивидуалне промене, и *конфликт* (у нивоу несугласица), којим се чланови породице физички и психички удаљавају (Laursen & Collins, 2004). На основу прегледа истраживања уочава се да блискост између родитеља и деце опада у раној адолесценцији, топлина расте у касној адолесценцији, док међусобна зависност опада (Laursen & Collins, 2004). Међутим, аутори истичу да опадају само поједини аспекти блискости. На пример, у адолесценцији деца физички проводе мање времена са родитељима, али је утврђено више времена проводе у конверзацији (Hartup & Laursen, 1991, према Collins & Laursen, 2004).

Метааналитичком студијом којом је анализирано 53 истраживачка рада утврђено је да ниво конфликта од детињства до и током адолесценције опада, с тим што од ране до средње адолесценције расте интензитет афективне реакције у конфликтима родитељ–дете (Laursen, Coy & Collins, 1998). У истраживању у којем је проучаван начин на који мајке и ћерке реагују на конфликт утврђено је да су ћерке које су испољавале више позитивних и мање негативних поступака комуникацију са мајкама доживљавале отворенијом, док су, с друге стране, мајке које су примењивале више позитивних, а мање негативних поступака комуникацију доживљавале као мање отворену. Такође, мајке су доживљавале више критика и доминацију ћерки, док је подршка и доминација мајки опадала од ране до средње адолесценције, што упућује на то да се неусаглашеност у перцепцијама може објаснити процесом достизања независности и аутономије ћерки (Branje, 2008).

Резултати истраживања указују на то да се комуникација између родитеља и деце мења динамиком која зависи како од пола родитеља и детета, тако и од различитих карактеристика породице и средине (структуралних, етничких,

социоекономских и друго) (Branje, Laursen & Collins, 2012). Девојчице више комуницирају са родитељима него дечаци (Raja et al., 1992). Разлози за већу комуникацију са родитељима могу се пронаћи у узрасној структури узорка (3–15). Истраживачи се слажу да с узрастом опада ниво комуникације између адолесцената и родитеља, с тим што адолесценткиње више комуницирају са вршњацима, за разлику од адолесцената мушког пола (Gorrese & Ruggieri, 2012; Gullone & Robinson, 2005; Nickerson & Nagle, 2005; Pace, Martini & Zavattini, 2011; Raja et al., 1992). Такође, сугерише се да комуникацију између родитеља и деце не треба посматрати у вакууму, независно од комплетне социјалне мреже (Branje et al., 2012). Потврда се налази и у истраживањима која упућују на то да адолесценти који имају добру комуникацију са родитељима, имају је и са вршњацима. Према налазима истраживања, ова тенденција је нешто уочљивија у детињству у односу на адолесценцију (Gullone & Robinson, 2005). У вези с прилагођавањем, показало се да су боље прилагођени они адолесценти који имају добру комуникацију и са родитељима и са вршњацима (Laible, Carlo & Raffaelli, 2000). На основу прегледа истраживачких студија о комуникацији између родитеља и деце у адолесценцији аутори истичу да су промене у комуникацији које наступају уласком у адолесценцију пре свега детерминисане њиховим међусобним односом и да, без обзира на промене које неминовно настају, афективни односи одржавају стабилност. Најважнији закључак односи се на то да конфликти најчешће представљају нормативну породичну кризу. Наиме, уколико је очувана блискост и топлина и уколико нису учестали ни интензивни, може се рећи да конфликти у породици делују конструктивно на конкретан породични систем (Branje et al., 2012; Laursen & Collins, 2004).

3.4.3. Отуђеност родитељ–дете

Налази истраживања указују да иако ниво афективног везивања за родитеље у адолесценцији опада (и на скали комуникације и поверења), не уочавају се разлике између деце и адолесцената у погледу отуђености (Gullone & Robinson, 2005; Nickerson & Nagle, 2005). Полне разлике су приметне, при чему су адолесценти мушког пола мање отуђени од родитеља у односу на адолесценткиње (Gorrese & Ruggieri, 2012; Gullone & Robinson, 2005; Pace et al., 2011). Међутим, с друге стране, нема разлика у отуђености међу половима (Raja et al., 1992). Иако отуђеност од једног родитеља најчешће повлачи и отуђеност од другог родитеља (Diener, Isabella, Behunin & Wong, 2008; Duchesne & Larose, 2007), аутори налазе да је око четвртина деце у двородитељским породицама отуђена или од оца или од мајке (Diener et al., 2008). Међутим, живот у једнородитељским породицама, нарочито после развода, повлачи отуђеност деце и адолесцената од родитеља с којим не живе (White, Brinkerhoff & Booth, 1985). Аутори који су се бавили утицајем структуре породице на афективне односе истичу да се код деце која живе у једнородитељским породицама уочавају промене у читавој мрежи афективног везивања (и према вршњацима), с тим да се посебан изазов у контексту прилагођавања намеће пред децом која живе с оцем (Hoeve et al., 2012; White et al., 1985).

У литератури се може пронаћи много разлога за увођење синдрома отуђености од родитеља (Gardner, 1998), односно поремећаја отуђености код деце и адолесцената, као дијагностичке ознаке (Bernet, von Boch-Galhau, Baker & Morrison, 2010). Истраживачи су га препознали и могуће му је израчунати његову преваленцију (1% у САД); шира лаичка, научна и стручна јавност га препознаје и признаје; дијагностички критеријуми би помогли да се смањи број манипулација и олакша рад правосудних органа у поступцима за утврђивање старатељства и друго (Bernet et al., 2010). Аутори сматрају да иако је у суштини проблем релационе природе, отуђеност деце и адолесцената од родитеља може се сматрати и тежим феноменом од физичког или сексуалног злостављања деце од родитеља (Gardner, 1998). Отуђеност од једног родитеља може представљати вид емоционалног злостављања од другог родитеља и неретко траје током целог живота. Примећено

је да деца која су била физички, па и сексуално злостављана, обично одрже неки вид комуникације са родитељем од ког су трпела насиље, за разлику од оне која су отуђена од једног родитеља. Синдром отуђености од родитеља најчешће укључује и емоционално злостављање виктимизираних родитеља (Gardner, 1998). Међутим, без обзира на то што је синдром отуђености од родитеља због недовољне научне утемељености остао непрепознат у медицинским класификацијама, неретко бележи примену у правном систему у Америци и другим земљама света (O'Donohue, Venuto & Bennett, 2016). Истраживачка студија о повезаности родитељских стратегија отуђености усмерених против другог родитеља и отуђености адолесцената од другог родитеља показује занимљиве резултате (Baker & Eichler, 2016). Наиме, утицај напора родитеља у правцу отуђености од другог родитеља, значајнији је од односа који адолесцент остварује са другим родитељем. С тим у вези, питање отуђености у адолесценцији требало би разматрати у оквиру ширег породичног система.

3.5. АФЕКТИВНО ВЕЗИВАЊЕ И ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИ ПРОБЛЕМИ

3.5.1. Теоријска основа

Први пут је на повезаност афективног везивања за родитеље и делинквентног понашања указано у контексту теорије социјалне контроле, којом се претпоставља да оно настаје као последица прекида или слабљења веза између појединаца и друштва (Hirschi, 1969). Наиме, аутор издваја елементе везе појединца за друштво у конвенционалном смислу: афективно везивање, посвећеност, укљученост у конвенционалне друштвене улоге и веровања у конвенционалне моралне вредности друштва. Аутор тако гради теорију која се по систематичности издваја од других теорија социјалне контроле и која је седамдесетих година прошлог века названа теоријом социјалног везивања (Ackers, 1973, према Krohn & Massey, 1980).

Издавају се три појма који заједно одређују квалитет афективних односа са родитељима: афективна идентификација (љубав и поштовање које деца осећају према родитељима), интимност комуникације (упознатост родитеља са бригама и проблемима детета) и супервизија родитеља (психолошка присутност родитеља

када се јави прилика за делинквентно понашање). Што је слабији квалитет афективног везивања, вероватноћа за испољавање делинквентног понашања је већа. Афективно везивање за једног родитеља је подједнако важно као и афективно везивање за другог родитеља (Hirschi, 1969). Наиме, аутори су у истраживањима која су уследила утврдили да афективно везивање за другог родитеља није од значаја за испољавање делинквентног понашања све док је дете сигурно везано за једног родитеља; да живот у једнородитељским породицама сам по себи не доприноси испољавању делинквентног понашања уколико је дете сигурно везано за старатеља; али и да је вероватноћа испољавања делинквенције код деце која су сигурно везана за оба родитеља мања него код деце која су сигурно везана за једног родитеља (Rankin & Kern, 1994). Посвећеност претпоставља други квалитет социјалног везивања, који је заправо рационални принцип анализе цене и добити при тумачењу последица конвенционалне или неконвенционалне активности која се предузима. Наиме, мисли се на време и енергију који су уложени у постизање неке конвенционалне улоге и како се при разматрању упуштања у неке антисоцијалне активности размишља о последицама – у виду губитка статуса и одузимања привилегија. Чак и у посвећености криминалним активностима може се тежити неким конвенционалним принципима, попут искрености и поузданости. Укљученост у конвенционалне друштвене активности и улоге подразумева да што је особа укљученија у просоцијалне активности, мање јој времена остаје за криминалне активности. Према томе, особа која има напоран распоред конвенционалних активности из домена посла и забаве, нема времена ни да помисли да се бави оним неконвенционалним. На крају, веровање у конвенционалне друштвене вредности спречава учешће у неконвенционалним активностима. С друге стране, иако се препознају варијације у веровању у актуелни морални систем вредности у друштву, аутор истиче да то не значи да делинквенти не знају да је упуштање у такву врсту неконвенционалних активности погрешно (Hirschi, 1969). Као посебно значајне комбинације у погледу њиховог међусобног односа препознају се три од могућих шест: афективно везивање и посвећеност конвенционалним активностима; афективно везивање и веровање у конвенционалне друштвене вредности; посвећеност и укљученост у конвенционалне друштвене активности (Hirschi, 1969).

Иако је још половином прошлог века уочена веза између афективног везивања и делинквенције и агресивног понашања, теорија афективног везивања деведесетих година постаје њено много моћније објашњење (Simons et al., 2012). Сматра се да је за то заслужно откриће истраживача о снажном утицају четвртог обрасца везаности, а то је дезорганизована везаност (Main & Solomon, 1990). Аутори на основу прегледа великог броја студија уочавају тенденцију да децу која не спадају ни у један од три претходно препозната обрасца везаности, истраживачи најчешће сврставају у групу деце са дезорганизованим обрасцем везаности. Примећено је да је дезорганизовани образац везаности идентификован и у групи ниско и високо ризичне деце. Главне одлике понашања деце која припадају дезорганизованом обрасцу везаности су: секвенционално или симултано изражавање контрадикторних образаца понашања према родитељима; неусперени, погрешно усмерени, недовршени, прекинути покрети и експресије; понављање бесмислених (повлачење ушију, косе) покрета, асиметрични, неуобичајени покрети (прекривање главе рукама), временски некоординисани покрети (изостају припремне радње); „замрзавање покрета детета” (на више од 25 секунди); укоченост детета (на 35 секунди и више), успореност покрета, директне индикације да се дете осећа узнемирено у вези са родитељима; директне индикације дезорганизованог дезоријентисаног понашања (Main & Solomon, 1990). Пример секвенционалног изражавања контрадикторних образаца понашања подразумева ситуацију када се дете при сусрету са родитељем снажно обрадује пружајући руке да га загрли и онда одједном изрази избегавајуће понашање (окрене се и оде, „заледи” покрет). Пример симултаног изражавања контрадикторних образаца је када дете прилази родитељу спуштене главе или изрази неки други вид одбацујућег понашања, не као у претходном опису већ симултано са прилажењем родитељу. Студије иду у прилог стабилности дезорганизованог обрасца афективног везивања за родитеље (Weinfeld, Whaley & Egeland, 2004). Резултати лонгитудиналне студије рађене на узорку од 125 испитаника који су на рођењу одређени као високоризични према структуралним критеријумима и који су праћени од рођења до касне адолесценције, упућују на то да су они са дезорганизованом афективном везаношћу у касној адолесценцији чешће имали несигуран образац везаности. Наиме, истраживање је указало да су они који су имали сигуран образац везаности

и у детињству и у адолесценцији, мање суочавали са социјалним стресорима и имали знатно боље резултате у погледу породичног функционисања (Weinfield et al., 2004). Истраживачке студије дезорганизовани образац везаности најчешће доводе у везу са делинквенцијом, екстернализованим проблемима, агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила (Fearon et al., 2010; Hovee et al., 2012; Lyons-Ruth, 1996).

3.5.2. Афективно везивање и екстернализовани проблеми, агресивно понашање и понашање којим се крше правила

У савременој литератури о проблемима у прилагођавању адолесцената налазе се бројне студије које упућују на постојање повезаности афективног везивања за родитеље како са депресивном симптоматологијом, анксиозношћу, ниским самопоуздањем адолесцената (Branje, Hale, Frijns & Meeus, 2010; Vivona, 2000; Wilkinson & Walford, 2001), тако и са екстернализованим проблемима, делинквенцијом, понашањем којим се крше правила и агресивним понашањем (Bender et al., 2007; Fearon et al., 2010; Ho Ming Chong, 2007; Hovee et al., 2012; Rušević, 2011). Истраживања указују на то да негативан исход афективног везивања за родитеље могу истовремено представљати и интернализовани и екстернализовани проблеми (Buist, Deković, Meeus & van Aken, 2004; Raudino et al., 2013).

Актуелна концептуализација афективног везивања за родитеље и вршњаке која је заснована на самоизвештавању адолесцената и која претпоставља процену међусобног поверења, комуникације и отуђености, послужила је као добра основа за истраживање повезаности са екстернализованим проблемима у понашању (Bender et al., 2007; Buist et al., 2004; Fearon et al., 2010; Smetana & Metzger, 2008; Tambelli, Lugh, Odorsio & Notari, 2012). Истраживања показују да је поверење које адолесценти имају у родитеље и уверење да су у обавези да извештавају родитеље о својим личним проблемима и односима са вршњацима, снажно повезано са мањим испољавањем екстернализованих проблема у адолесценцији (Smetana & Metzger, 2008). Негативне статистички значајне везе остварене између екстернализованих проблема и поверења су веће него оне које су остварене

самоизвештавањем, док са распитивањем родитеља нису остварене статистички значајне везе. Утврђено је и да адолесценти који више извештавају о својим личним проблемима и проблемима са вршњацима имају више поверења у родитеље. Индикативно је да задржавање приватних информација не утиче на испољавање екстернализованих проблема у понашању (Smetana & Metzger, 2008). У кинеској студији потврђена је повезаност између афективног везивања и екстернализованих проблема у адолесценцији (Ho Ming Chong, 2007). Студија која је такође базирана на процени адолесцената и у којој је квалитет афективног везивања посматран кроз три стила афективног везивања (сигурни, избегавајући и амбивалентни) указује на то да су адолесценти са сигурним стилем афективног везивања испољавали мање екстернализованих проблема (Guarnieri, Ponti & Tani, 2010). У складу са препоруком аутора инструмента (Armsden & Greenberg, 1983) и доказима из истраживања (Vivona, 2000), аутори су низак ниво поверења и комуникације, а бар осредњи ниво отуђености прерачунали као избегавајући стил афективног везивања. Избегавајући стил је дефинисан и у случајевима у којима је забележен осредњи ниво поверења и низак ниво комуникације, уз високу отуђеност. Амбивалентни стил одликују најмање осредњи ниво поверења и комуникације, уз виши скор комуникације од поверења, с тим да скор отуђености није нижи од скора поверења. Иако су и избегавајући и амбивалентни стил афективног везивања били „несигурни”, резултати истраживања упућују на разлике, при чему су амбивалентни пријављивали много више родитељске бриге и животног задовољства него избегавајући (Guarnieri et al., 2010). Налази истраживања указују да отуђеност има много већи значај за везу са екстернализованим проблемима него поверење и комуникација (Lyle & Grotevant, 2011). Наиме, позитивне везе између поверења и комуникације с очевима, с једне и екстернализованих проблема, с друге стране, су врло слабе. Снажније негативне статистички значајне везе, и то према извештавању адолесцената, уочене су између отуђености од оца и отуђености од мајке и екстернализованих проблема код адолесцената (Lyle & Grotevant, 2011). Према истраживачима, поверење и отуђеност од родитеља су пресудни фактори у испољавању екстернализованих проблема код адолесцената оба пола (Tambelli et al., 2012). Наиме, у другом кораку регресионе анализе, након пола и узраста, убачене су димензије афективног

везивања за родитеље које су значајно повећале проценат варијансе у објашњењу екстернализованих проблема (за 21%). С тим у вези, утврђено је и да афективно везивање за вршњаке (укључено у трећем кораку) није учествовало у објашњењу екстернализованих проблема код адолесцената (Tambelli et al., 2012). Налази истраживања указују да поред потврђене везе квалитета афективног везивања са екстернализованим проблемима, са порастом екстернализованих проблема нема промена у афективном везивању (Deković, Buist & Reitz, 2004). Наиме, аутори сматрају да је могуће да породица остварује кључни утицај на екстернализоване проблеме у детињству, док су у адолесценцији за промене у екстернализованим проблемима заслужни неки други фактори (Deković et al., 2004).

Примећује се да нема разлика у повезаности афективног везивања са агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила (Buist et al., 2004; Reitz et al., 2006). Наиме, истраживања су потврдила да су адолесценти који су имали ниже скорове на подскалама поверења и комуникације, а више на подскали отуђености, у наредном мерењу имали више скорове и агресивног понашања и понашања којим се крше правила. Затим, виши скорови на скалама које мере агресивно понашање и понашање којим се крше правила имали су повратан утицај на слабљење афективног везивања у трећој тачки мерења (Buist et al., 2004). И агресивно понашање и понашање којим се крше правила били статистички значајно повезани са квалитетом афективног везивања у првој и у другој тачки мерења. Додатно, квалитет афективног везивања у другој тачки мерења био је у статистички значајној вези и са агресивним понашањем и са понашањем којим се крше правила, с тим да аутори налазе да су везе једносмерне (од екстернализованих проблема према афективном везивању) (Reitz et al., 2006). Аутори истичу да је размак од једне године између два мерења мали како би се адекватно испољиле разлике у екстернализованим проблемима и родитељству.

Истраживачке студије упућују на то да је веза афективног везивања и екстернализованих проблема значајнија код дечака (Fearon et al., 2010). Осим што дечаци учесталије испољавају екстернализоване проблеме, разлог може бити и то што девојчице показују веће афективно везивање према вршњацима, а и заговарају се разлике у етиологији екстернализованих проблема према полу (Fearon et al., 2010). Међутим, у кинеској студији у којој је процена екстернализованих проблема

рађена на основу саопштавања адолесцената нису утврђене разлике по полу (Ho Ming Chong, 2007). Истраживања указују на то да иако разлике у испољавању екстернализованих проблема према полу постоје, када се у анализу укључе варијабле које упућују на квалитет афективног везивања, губе се полне разлике у испољавању екстернализованих проблема (Deković et al., 2004). Разлози за то могу бити исте етиологије у објашњењу екстернализованих проблема за девојчице и дечаке, неvezано за разлике у заступљености (Deković et al., 2004).

Афективно везивање за мајку и генерално афективно везивање за оца и мајку показало се значајним за испољавање екстернализованих проблема код адолесцената, док афективно везивање за оца није било статистички значајно повезано са екстернализованим проблемима (Ho Ming Chong, 2007). И у истраживачким студијама у западним друштвима адолесценти су извештавали да су статистички значајније везани за мајку него за оца, што је у вези са мањом укључености оца у њихово васпитавање (Williams & Kelly, 2005). Међутим, посматрајући везу са екстернализованим проблемима (према извештавању наставника), афективно везивање за очеве и укљученост очева објашњавали су највећи проценат варијансе. Разлози могу бити у извору информација, јер адолесценти много поузданије извештавају о екстернализованим проблемима него њихови наставници. Даље, више од 20% адолесцената у америчкој студији не живи са својим очевима, што за последицу може имати њихову мању укљученост и квалитет афективног везивања (Williams & Kelly, 2005). На узорку шпанских адолесцената утврђено је да слабо афективно везивање за очеве утиче на испољавање агресивног понашања код адолесцената оба пола (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). С друге стране, према извештавању адолесцената, афективно везивање за мајку било је повезано са екстернализованим проблемима у свим узрастним групама (10–12, 13–15, 16–18), док афективно везивање за очеве постаје значајно од 12. године (Bosmans, Breat, Leuween & Beyers, 2006). Према извештавању адолесцената, откривене су једносмерне везе између екстернализованих проблема и афективног везивања за очеве, с једне и афективног везивања за мајке и екстернализованих проблема, с друге стране (Fanti, Henrich, Brookmeyer & Kupermine, 2008).

Према налазима истраживања, афективно везивање за оца и афективно везивање за мајку посредују у објашњењу утицаја негативне контроле родитеља на испољавање екстернализованих проблема у узрасним групама 10–12 и 13–15 година (Bosmans et al., 2006). Посреднички значај афективног везивања губи се у старијем узрасту. Међутим, веза варијабли позитивног и негативног родитељства с афективним везивањем остаје актуелна у свим узрасним групама (Bosmans et al., 2006). С друге стране, проучавајући медијаторски утицај афективног везивања за родитеље при објашњењу везе између позитивних и негативних аспеката родитељства и агресивног понашања у касној адолесценцији, аутори су утврдили да он изостаје (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). Међутим, регистрован је утицај аспеката позитивног и негативног родитељства на афективно везивање за оца и мајку, као и утицај афективног везивања за оца на испољавање агресивног понашања (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). У истраживању које је рађено на основу проучавања 218 дијадних релација између мајки и адолесцената, утврђено је да поверење родитеља у адолесценте (поред веровања адолесцената у ауторитет родитеља), посредује у објашњењу утицаја самоизвештавања, распитивања родитеља, као и различитих стратегија скривања информација с испољавањем понашања којим се крше правила (Laird & Marrero, 2010). Истраживачи поврћују повезаност афективног везивања за родитеље и родитељског надзора и независно од испољавања екстернализованих проблема, при чему је утврђено да сигурни обрасци афективног везивања за родитеље утичу на адекватнији надзор родитеља и веће самоизвештавање деце и адолесцената (Kerns, Aspelmeier, Gentzler & Grabill, 2001; Reese, 2008). Осим утицаја бројних индивидуалних и фактора средине при проучавању међузависности два поменута породична фактора који се сматрају најутицајнијим, треба узети у обзир да се квалитет родитељског надзора и афективног везивања за родитеље мења са узрастом, што заслужује посебну пажњу (Bolbi, 2011; Dishion & McMahon, 1998). Међутим, постоје налази који указују да се и други аспекти родитељства, попут емоционалне топлине, одбацивања, презаштићивања и фаворизовања детета, сматрају важнијим од афективног везивања за испољавање екстернализованих проблема (Muris, Meesters & van den Berg, 2003). Наиме, иако и аспекти афективног везивања и родитељства објашњавају исти проценат варијансе у предвиђању интернализованих проблема,

само наведени аспекти родитељства предвиђају екстернализоване проблеме (Muris et al., 2003).

Афективно везивање за родитеље сматра се важним објашњењем делинквенције и злоупотребе ПАС. Метаанализа којом су обухваћене укупно 74 студије показала је да постоји снажна веза између делинквенције и афективног везивања за родитеље, која је јача код млађе деце, девојчица и мајки, с једне и дечака и очева, с друге стране (Hoeve et al., 2012). Резултати истраживања афективног везивања за родитеље у Хрватској указују на повезаност са испољавањем делинквентног и ризичног понашања, при чему је утврђено да афективно везивање са једним родитељем подједнако инхибира делинквентно понашање, али не и ризично понашање. Уочена веза афективног везивања за родитеље, делинквенције и ризичног понашања снажнија је код адолесцената мушког пола (Ručević, 2011). Разлог може бити и то што је афективна мрежа адолесценткиња садржајнија. На пример, аутори се слажу да су адолесценткиње, за разлику од адолесцената, више везане за вршњаке него за родитеље (Gorrese & Ruggieri, 2012; Gullone & Robinson, 2005; Pace et al., 2011). Америчка истраживачка студија која је рађена на узорку студената прве године факултета показала је да постоји повезаност између сигурне везаности за мајку и мотивисаности за узимање алкохола, узимања алкохола и последица које тиме настају (Labrie & Sessoms, 2012). Додатно, утврђена је и модерација пола, где афективно везивање за мајку само код студената мушког пола остварује утицај на наступање последица конзумирања пића након шестомесечног периода (Labrie & Sessoms, 2012). Међутим, на основу прегледа великог броја релевантних студија утврђено је да је механизам деловања афективног везивања на испољавање делинквенције врло сличан код адолесценткиња и адолесцената (Hoeve et al., 2012). Аутори који су се бавили проучавањем повезаности афективног везивања за родитеље и делинквенције примећују да је та веза много снажнија уколико се афективно везивање комбинује са родитељским надзором, који укључује и директну и индиректну супервизију (Hoeve et al., 2012; Smetana & Metzger, 2008; van der Vorst, Engels, Meeus, Deković & Vermulst, 2006). Резултати истраживања указују да афективно везивање у контексту делинквенције губи на значају са узрастом, за разлику од родитељског надзора, чија веза са делинквенцијом бележи стабилност

(Hoeve et al., 2009; Hoeve et al., 2012). С тим у вези, аутори истичу основну идеју теорије афективног везивања да стил, односно квалитет афективног везивања за родитеље посредује између родитељства и делинквенције (Simons et al., 2012).

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Концепт афективног везивања доноси бројне термилошке и појмовне конфузије, које су разрешене на самом почетку поглавља. На пример, од релевантнијих појмова који се често доводе у везу са афективном везаношћу је везаност. Везаност претпоставља физичку и емоционалну блискост родитеља са децом у првој години живота, док афективно везивање представља трајну емоционалну повезаност детета са родитељем/старатељем, чији је задатак да дете учини безбедним, сигурним и заштићеним (Bowlby, 1969). Реципроцитет не мора да буде саставни део афективног односа. Стабилност образаца афективног везивања од детињства до адолесценције генерално се сматра умереном. На сигурно везивање указују топли и осећајни родитељи у детињству, избегавајуће везани најчешће имају хладне и одбојне мајке, уз сталне сумње да се другима не може веровати, а амбивалентно везани су најчешће искусили неправду од очева у детињству, што утиче на перципирање других као тешких и компликованих. У складу са теоријским поставкама John-а Bowlby-ја, а у вези са осећањима која су адолесценти испољавали према фигурама према којима имају афективну везу, три појма одражавају афективно везивање у адолесценцији, при чему су два позитивна – поверење и комуникација и један негативан – отуђеност (Armsden & Greenberg, 1983). Комуникација заснована на поверењу је основа здравог развоја деце и адолесцената. Поверење адолесцената у родитеље и у мањој мери поверење родитеља у адолесценте опредељују адолесценте да извештавају родитеље о својим активностима.

Теоријску основу за испитивање повезаности афективног везивања за родитеље и екстернализованих проблема представља Хиршијева теорија социјалне контроле – теорија социјалног везивања, којом се издвајају елементи везе појединца и друштва: афективно везивање, посвећеност, укљученост у конвенционалне друштвене улоге и веровања у конвенционалне моралне вредности

друштва (Hirschi, 1969). Квалитет афективних односа са родитељима одређен је помоћу три појма: афективна идентификација (љубав и поштовање које деца осећају према родитељима), интимност комуникације (упознатост родитеља са бригама и проблемима детета) и супервизија родитеља (психолошка присутност родитеља када се јави прилика за делинквентно понашање). На основу детаљнијих описа наведених елемената афективних односа са родитељима, уочава се да су чак два веома важна у савременом проучавању родитељског надзора. Афективна идентификација претпоставља поверење на релацији родитељ–дете; интимност комуникације у највећој мери претпоставља концепт самоизвештавања адолесцената, који је према досадашњим истраживањима најодговорнији за упознатост родитеља са тим где им деца, са ким и на који начин проводе време без њихове супервизије; супервизија родитеља, у најширем смислу речи, претпоставља интернализацију правила успостављених од родитеља и саставни је део динамичког тумачења родитељског надзора као процеса. У доступној литератури највише радова сведочи о повезаности поверења, комуникације и отуђености са екстернализованим проблемима, затим понашањем којим се крше правила и агресивним понашањем, међу којима нису уочене разлике с тим у вези. То може бити због веће повезаности афективног везивања за родитеље са интернализованим, него са екстернализованим проблемима (Muris et al., 2003), који се притом додатно не диференцирају при постављању истраживачког проблема. Затим, у складу са налазима истраживања, афективно везивање не мора утицати на теже облике проблема у понашању, док лакши облици екстернализованих проблема (агресивни и неагресивни) трпе промене због неадекватних афективних односа са родитељима (Ručević, 2011). Када у адолесценцији већ дође до структурирања екстернализованих проблема, промене у афективном везивању за родитеље не одражавају се даље на екстернализоване проблеме, већ обрнуто, проблеми у прилагођавању мењају перцепцију адолесцената о афективним везама са родитељима. Истраживања говоре у прилог повезаности поверења, као најзначајнијег квалитета у афективном везивању, са екстернализованим проблемима, и то на значајнијем нивоу него што је то код самоизвештавања или неких других извора знања о којима је било речи. У односу на афективно везивање за родитеље варијабле родитељских васпитних поступака, укључујући и

родитељски надзор у касној адолесценцији, имају предност у предикцији екстернализованих проблема, с тим да директне везе родитељства и афективних веза остају стабилне. Медијаторски потенцијал афективног везивања при објашњењу утицаја родитељског надзора на екстернализоване проблеме региструје се у већини доступних студија. Снажније везе афективног везивања за родитеље и екстернализованих проблема уочавају се код дечака, док веза афективног везивања за очеве и екстернализованих проблема постаје значајна од средње адолесценције.

II ИСТРАЖИВАЧКИ ДЕО

1. ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање *Повезаности родитељског надзора и екстернализованих проблема у понашању код ученика средњих школа* има пет основних циљева:

1. утврђивање полних и узрасних разлика у екстернализованим проблемима, родитељском надзору, афективном везивању за родитеље и васпитним поступцима родитеља;
2. утврђивање повезаности између екстернализованих проблема и родитељског надзора;
3. утврђивање повезаности између екстернализованих проблема и афективног везивања за родитеље;
4. утврђивање повезаности између екстернализованих проблема и васпитних поступака родитеља и
5. утврђивање директних и индиректних веза димензија родитељског надзора, васпитних поступака родитеља и афективног везивања за родитеље са екстернализованим проблемима у понашању адолесцената.

На основу овако постављених циљева, изведени су следећи истраживачки задаци:

1. испитивање метријских карактеристика коришћених инструмената (за процену родитељског надзора, афективног везивања за родитеље, васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема код адолесцената);
2. утврђивање основних социо-демографских карактеристика адолесцената;
3. сагледавање учесталости и образаца испољавања екстернализованих проблема;
4. процена специфичних димензија родитељског надзора (знање родитеља, самоизвештавање адолесцената, распитивање родитеља и родитељска контрола);

5. процена специфичних димензија афективног везивања за оца (поверење у оца, комуникација са оцем и отуђеност од оца);
6. процена специфичних димензија афективног везивања за мајку (поверење у мајку, комуникација са мајком и отуђеност од мајке);
7. процена позитивних васпитних поступака родитеља (укљученост родитеља и позитивно родитељство) и
8. процена негативних васпитних поступака родитеља (слаб надзор/супервизија, неконзистентно дисциплиновање и физичко кажњавање).

2. ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Из наведених истраживачких циљева, за потребе израде овог рада изведене су следеће хипотезе:

Хипотеза 1. Постоје статистички значајне полне и узрастне разлике у екстернализованим проблемима, родитељском надзору, афективном везивању за родитеље и васпитним поступцима родитеља.

Хипотеза 2. Родитељски надзор је директно и негативно повезан са екстернализованим проблемима.

Хипотеза 2.1. Родитељски надзор је индиректно и негативно повезан са екстернализованим проблемима преко димензија афективног везивања за родитеље.

Хипотеза 3. Негативни васпитни поступци су директно и позитивно повезани са екстернализованим проблемима.

Хипотеза 3.1. Позитивни васпитни поступци су индиректно и негативно повезани са екстернализованим проблемима преко димензија афективног везивања за родитеље.

3. МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

3.1. ВРЕМЕ И МЕСТО ИСТРАЖИВАЊА

Сprovedено истраживање о *Повезаности родитељског надзора и екстернализованих проблема у понашању код ученика средњих школа* реализовано је током другог полугодишта школске 2013/14. године. Учесници су изабрани случајним избором по једног одељења сваког разреда (од првог до четвртог) из шест београдских средњих школа. У истраживање су укључене три гимназије (Шеста београдска гимназија, Гимназија „Свети Сава” и Земунска гимназија) и три стручне школе (Фармацеутско-физиотерапеутска школа, Средња техничка ПТТ школа и Друга економска школа).

3.2. УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА

Узорак истраживања обухватио је 507 ученика узраста од петнаест до осамнаест година, оба пола.

Основне социо-демографске карактеристике испитаника дате су у табели 1. Просечан узраст ученика је 16,69 (СД=1,119). Узорак је уједначен према узрасту, са 97 (19,1%) петнаестогодишњака, 130 (25,6%) шеснаестогодишњака, 115 (22,7%) седамнаестогодишњака и 165 (32,5%) осамнаестогодишњака. Постоји релативна уједначеност према полу са 209 (41,2%) ученика и 298 (58,8%) ученица. Дистрибуција ученика према школама је таква да 250 (49,3%) ученика из узорка похађа гимназије, и то: 91 (17,9%) Гимназију „Свети Сава”, 69 (13,6%) Шесту београдску гимназију и 90 (17,8%) Земунску гимназију, а 257 (50,6%) средње стручне школе, и то: 71 (14,0%) Фармацеутско-физиотерапеутску школу, 96 (18,9%) Средњу техничку ПТТ школу и 90 (17,8%) Другу економску школу. Одабран је уједначен број ученика првог (126 – 24,9%), другог (127 – 25,0%), трећег (129 – 25,4%) и четвртог (125 – 24,7%) разреда.

Табела 1. Социо-демографске карактеристике испитаника

СОЦИО-ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	БРОЈ ученика	ПРОЦЕНАТ (%)
УЗРАСТ		
15 година	97	19,1
16 година	130	25,6
17 година	115	22,7
18 година	165	32,5
АС=16,69; СД=1,119		
ПОЛ		
Мушки	209	41,2
Женски	298	58,8
ШКОЛА		
Гимназија „Свети Сава”	91	17,9
Шеста београдска гимназија	69	13,6
Земунска гимназија	90	17,8
Фармацеутско-физиотерапеутска школа	71	14,0
Средња техничка ПТТ школа	96	18,9
Друга економска школа	90	17,8
РАЗРЕД		
Први	126	24,9
Други	127	25,0
Трећи	129	25,4
Четврти	125	24,7

3.3. ИЗВОРИ И ИНСТРУМЕНТИ ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

За потребе истраживања подаци су прикупљени од ученика путем анкете. Попуњавање упитника било је анонимно. Време за попуњавање упитника било је један школски час. Ученицима су претходно дате усмене и писмене инструкције за попуњавање упитника, а текст упитника налазио се у прилогу рада.

За процену екстернализованих проблема коришћен је део инструментаријума за процену емоционалних, социјалних и бихевиоралних проблема деце и омладине Ахенбахов систем емпиријски базираних процене (*Achenbach System of Empirically Based Assessment – ASEBA*), упитник за младе (*Youth Self-Report – YSR*) (Achenbach & Rescorla, 2001). Коришћена верзија упитника нормирана је за узраст од 11 до 18 година. Преваленција и појавни облици екстернализованих проблема испитивани су на основу Скале агресивног понашања (*Aggressive Behavior*) и Скале понашања којим се крше правила (*Rule-Breaking Behavior*). Скала агресивног понашања садржи седамнаест ајтема, на пример: „Често се потучем” или „Физички нападам друге особе”. Скала понашања којим се крше правила (у даљем тексту: Кршење правила) садржи

шеснаест ајтема, на пример, „Пијем алкохол без одобрења родитеља” или „Лажем и варам друге”. Скале су тростепене Ликертовог типа, где испитаници одговарају бирајући један од понуђених одговора од 0 – нетачно, преко 1 – делимично тачно и 3 – тачно. Укупан скор екстернализованих проблема, као и скорови на Скали агресивног понашања и Скали понашања којим се крше правила добијају се сабирањем одговора, а виши скорови подразумевају већу заступљеност екстернализованих проблема у понашању.

За процену родитељског надзора коришћена је Скала родитељског надзора (*Parental monitoring*) (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Скала родитељског надзора се састоји из четири подскеле под називом: Знање родитеља (*Parents' Knowledge*), Самоизвештавање адолесцената (*Child Disclosure*), Распитивање родитеља (*Parental Solicitation*) и Родитељска контрола (*Parental Control*). Девет ајтема на Подскали родитељског знања мере информисаност родитеља о активностима, кретањима и пријатељима адолесцената. На пример, „Да ли твоји родитељи знају како проводиш слободно време?”. Пет ајтема на Подскали самоизвештавања адолесцената мере спонтано извештавање родитеља о њиховим активностима, кретањима и пријатељима. На пример, „Да ли причаш родитељима о својим друговима/другарицама? (нпр. шта мисле и осећају о различитим стварима)”. Пет питања на Подскали распитивања родитеља мере подстицање адолесцената на саопштавање о својим активностима, кретањима и пријатељима ван породице. На пример, „Колико често су те у претходних месец дана родитељи питали како си провео/ла слободно време?”. Шест ајтема Подскеле родитељске контроле мере начине на које су родитељи контролисали слободно време адолесцената. На пример, „Да ли мораш да питаш родитеље за дозволу да изађеш у ноћни излазак преко викенда?”. Скала родитељског надзора је петостепена Ликертовог типа, при чему испитаници одговарају бирајући један од понуђених одговора, од 1 – никад, 2 – ретко, 3 – повремено, 4 – често, до 5 – скоро увек. Скорови на подскалама: Знање родитеља, Самоизвештавање адолесцената, Распитивање родитеља и Родитељска контрола добијају се сабирањем одговора, с тим да виши скорови на подскалама подразумевају већу заступљеност наведених аспеката родитељског надзора.

За процену афективног везивања биће коришћен Инвентар афективног везивања за родитеље и вршњаке (*Inventory of Parents and Peer Attachment – IPPA*) (Armsden & Greenberg, 1987), део за процену афективног везивања за мајку и оца у складу са последњим изменама аутора (Greenberg & Armsden, 2009). Инструмент мери перцепцију адолесцената о позитивној и негативној афективној и когнитивној димензији односа са родитељима и блиским пријатељима – посебно, колико добро они служе као извори психолошке сигурности. Предвиђен је за узраст од дванаест до двадесет година. Састоји се од двадесет пет ајтема груписаних у три подскеале под називом: Поверење (*Trust*), Комуникација (*Communication*) и Отуђеност (*Alienation*). Подскала поверење мери ниво заједничког разумевања и поштовања и састоји се од десет ајтема, на пример: „Моја мајка поштује моја осећања” или „Мој отац ме разуме”. Подскала комуникације мери квалитет међусобне комуникације и садржи девет ајтема, на пример: „Моја мајка ми помаже да боље разумем себе” или „Мој отац примети кад сам узнемирен/а због нечега”. Подскала отуђености мери осећања беса и међусобне отуђености и садржи шест ајтема, на пример „Лако се узнемирим у присуству моје мајке” или „Љут/а сам на мог оца”. Испитаници дају одговоре којима се посебно процењује афективно везивање за мајку и оца. Инвентар афективног везивања је петостепена скала Ликертовог типа, где испитаници одговарају бирајући један од понуђених одговора, од 1 – никад, 2 – ретко, 3 – повремено, 4 – често, до 5 – скоро увек. По два ајтема на подскалама поверења и комуникације се обрнуто скорују. Скорови на подскалама добијају се сабирањем одговора, с тим да виши скорови на Подскали поверење подразумевају већи степен поверења између адолесцента и мајке/оца, на Подскали комуникације бољу комуникацију између адолесцента и мајке/оца и на Подскали отуђености већи степен отуђености између адолесцента и мајке/оца.

Алабама упитник о родитељству (*Alabama Parenting Questionnaire – APQ*) мери пет димензија родитељства које су релевантне за етиологију и третман екстернализованих проблема – верзија која је намењена деци од шест до осамнаест година (Frick, 1991). Скала је петостепена Ликертовог типа, где испитаници одговарају бирајући један од понуђених одговора (1 – никад, 2 – скоро увек, 3 – повремено, 4 – често и 5 – увек). Састоји се од 42 ставке, које су груписане у пет подскеала, и то: Укљученост родитеља (*Parental Involvement*), Позитивно родитељство (*Positive*

Parenting), Слаб надзор/супервизија (*Poor Monitoring/Supervision*), Неконзистентно дисциплиновање (*Inconsistent Discipline*) и Физичко кажњавање (*Corporal Punishment*). Сумирањем одговора добијају се скорови за сваку подскалу. Подскала укључености родитеља садржи десет ајтема којима се мери учешће родитеља у различитим активностима које адолесценти упражњавају у слободно време, на пример „Мајка ми помаже око домаћих задатака” или „Помажем у планирању породичних активности”. Подскала позитивног родитељства садржи шест ајтема којима се мери подстицање позитивног понашања адолесцената, на пример „Родитељи ме похвале када урадим нешто добро” или „Родитељи ми говоре да воле када им помажем у кућним пословима”. Подскала слабог надзора/супервизије састоји се из десет ајтема којима се указује на изостанак надзора и супервизије од родитеља, на пример „Родитељи су толико заузети да забораве где сам и шта радим” или „Дешава ми се да не оставим родитељима поруку или их на други начин обавестим о томе где идем”. Подскала неконзистентног дисциплиновања садржи шест ајтема којима се мери недоследност у поступањима родитеља, на пример „Родитељи ми прете да ће ме казнити, а онда то не ураде” или „Казна коју добијам од родитеља зависи од њиховог расположења”. Подскала физичког кажњавања родитеља обухвата три ајтема који репрезентују облике физичког кажњавања, попут „Родитељи ме ошамаре када урадим нешто лоше” или „Родитељи ме кажњавају тако што ме ударају каишем, пругом или другим предметима када урадим нешто лоше”. Скорови на подскалама добијају се сабирањем одговора, с тим да виши скорови указују на већу заступљеност позитивних (на подскалама: Укљученост родитеља и Позитивно родитељство) и негативних (на подскалама: Слаб надзор/супервизија, Неконзистентно дисциплиновање и Физичко кажњавање) васпитних поступака родитеља. Поред описаних скала, постоји и седам ајтема којима се процењују и неки други поступци родитеља, на пример „Родитељи ме игноришу када се понашам како треба” или „Родитељи вичу или галаме на мене када урадим нешто лоше”.

3.4. СТАТИСТИЧКА ОБРАДА ПОДАТАКА

За обраду података коришћени су статистички програмски пакети SPSS и AMOS.

Основни преглед прикупљених података дат је путем метода дескриптивне статистике: фреквенције, проценти, аритметичка средина, стандардна девијација. У циљу утврђивања метријских карактеристика примењених инструмената коришћени су следећи тестови: Spearman–Brown–Kuder–Richardson–Guttman–Cronbach (α), Lord–Kaiser–Caffrey (β), Kaiser–Mayer–Olkin (ψ_1), просечна корелација варијабли (h_1) и Kolmogorov–Smirnov – Z (KS-Z) тест. Даље анализе извршене су на мерама нормализованим путем Бломовог алгоритма.

Експлоративна анализа главних компоненти примењена је како би се у заједничком простору свих испитиваних варијабли екстраховали фактори са максималним уделом у укупној варијанси оригиналних варијабли. Паралелна анализа коришћена је за одређивање броја изолованих компоненти. Мултиваријантна анализа варијансе коришћена је за утврђивање разлика према полу испитаника у испољавању: екстернализованих проблема, родитељског надзора, афективног везивања за оца и мајку и позитивних и негативних родитељских поступака. Корелациона анализа извршена је за испитивање јачине и смера повезаности: између свих испитиваних варијабли, с једне и узраста испитаника, с друге стране; између варијабли родитељског надзора, афективног везивања за оца и мајку и васпитних поступака родитеља, с једне и екстернализованих проблема, с друге стране; између варијабли родитељског надзора, афективног везивања за оца и мајку и васпитних поступака родитеља. Као мера повезаности коришћен је Пирсонов коефицијент линеарне корелације. За испитивање доприноса пола, узраста и предикторских скупова (родитељски надзор, афективно везивање за оца и мајку и васпитни поступци родитеља) у предвиђању по једне критеријумске варијабле (агресивно понашање, понашање којим се крше правила и екстернализовани проблеми) коришћена је линеарна регресиона анализа. Техника структуралног моделирања (*Structural equation modeling* – SEM) коришћена је за тестирање релација родитељског надзора и васпитних поступака родитеља (егзогене варијабле) и екстернализованих проблема (ендогене варијабле) у понашању адолесцената, уз медијацију афективног везивања за оца и мајку. Структурално моделирање у случајевима тестирања претпостављеног модела медијације сматра се супериорнијим поступком од регресионе анализе, те се уз уважавање теоријских и методолошких предуслова препоручује примена ове технике (Iacobucci, Saldanha & Deng, 2007).

4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

4.1. МЕТРИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИМЕЊЕНИХ ИНСТРУМЕНАТА

4.1.1. Мере поузданости, репрезентативности, хомогености и дискриминативности

Мере поузданости, репрезентативности, хомогености и дискриминативности примењених инструмената испитиване су и приказане у табели 2.

Табела 2. Мере поузданости, репрезентативности, хомогености и дискриминативности подскала коришћених инструмената

Скале и подске	α	β	ψ_1	h_1	K-S Z	p
Скале екстернализованих проблема						
Агресивно понашање	0,837	0,842	0,934	0,232	2,683	<.01
Кршење правила	0,824	0,829	0,933	0,238	3,223	<.01
Скала родитељског надзора						
Знање родитеља	0,849	0,855	0,955	0,384	2,343	<.01
Самоизвештавање адолесцената	0,746	0,748	0,848	0,370	1,546	<.05
Распитивање родитеља	0,676	0,697	0,870	0,294	1,674	<.01
Родитељска контрола	0,832	0,835	0,943	0,453	1,578	<.05
Инвентар афективног везивања за родитеље						
Поверење мајка	0,886	0,890	0,974	0,439	3,623	<.01
Комуникација мајка	0,840	0,847	0,961	0,397	1,573	<.05
Отуђеност мајка	0,699	0,702	0,813	0,279	2,249	<.01
Поверење отац	0,913	0,917	0,987	0,512	3,202	<.01
Комуникација отац	0,879	0,886	0,979	0,477	1,356	<.05
Отуђеност отац	0,749	0,754	0,893	0,332	2,546	<.01
Алабама упитник о родитељству						
Укљученост родитеља	0,792	0,803	0,920	0,276	0,969	>.05
Позитивно родитељство	0,809	0,815	0,943	0,414	2,188	<.01
Слаб надзор/супервизија	0,688	0,713	0,831	0,180	1,497	<.05
Неконзистентно дисциплиновање	0,523	0,581	0,695	0,154	1,643	<.01
Физичко кажњавање	0,662	0,684	0,786	0,395	4,657	<.01

α –Spearman–Brown–Kuder–Richardson–Guttman–Cronbach (у даљем тексту Кромбах алфа) мере поузданости под класичним сумационим моделом

β –Lord–Kaiser–Saffrey (у даљем тексту Лорд–Кајзер–Кефри бета) – мере поузданости прве главне компоненте

ψ_1 –Kaiser–Mayer–Olkin (у даљем тексту Кајзер–Мејер–Оклин) – мере репрезентативности инструмената

h_1 – Просечна корелација варијабли која представља мере хомогености инструмената

K - S Z –Kolmogorov–Smirnov – Z (у даљем тексту: Колмогоров–Смирнов); p – значајност

KS-Z – дискриминативност инструмената (нормалност дистрибуције)

Будући да већина истраживача за границу прихватљивости коефицијента Кромбах алфе поставља вредност 0,70 (Kline, 2000:15; Lance, Butts & Michels, 2006:206), при интерпретацији добијених коефицијената у овом истраживању пошло се од следећих критеријума: >0,90 одлична поузданост, >0,80 добра поузданост, >0,70 прихватљива поузданост, >0,60 сумњива поузданост, >0,50 слаба поузданост и < 0,50 неприхватљива поузданост (George & Mallery, 2003, према Gliem & Gliem, 2003:87).

Коефицијенти Кромбах алфе за Скалу агресивног понашања (0,837) и Скалу понашања којим се крше правила (0,824) одражавају добру унутрашњу конзистенцију и у складу су са налазима других истраживача. Аутори су на узорку од 723 деце узраста од једанаест до осамнаест година утврдили вредности коефицијената од 0,86 за Скалу агресивно понашање и 0,81 за Скалу понашање којим се крше правила (Achenbach & Rescorla, 2001). Истраживање које је спроведено у тридесет три државе показало је просечне вредности коефицијента поузданости за скале екстернализованих и интернализованих проблема од 0,87 (Achenbach & Rescorla, 2007, према Achenbach et al., 2008). Испитивањем унутрашње конзистенције Упитника за младе Ахенбаховог система, емпиријски засноване процене на узорку од преко 7.000 хиљада деце узраста од једанаест до осамнаест година из седам земаља света, дошло се до података о коефицијентима од 0,76 до 0,83 за Скалу агресивног понашања, док су коефицијенти за Скалу понашања којим се крше правила указивали на слабу, евентуално прихватљиву поузданост од 0,51 до 0,70 (Verhulst et al., 2003). Мере поузданости прве главне компоненте изражене кроз Лорд–Кајзер–Кефри бета коефицијенте такође су добре, и то за Скалу агресивног понашања 0,842 и Скалу понашања којим се крше правила 0,829. Репрезентативност примењених инструмената према подскалама испитивана је путем Кајзер–Мејер–Оклиновог критеријума. Вредности што ближе јединици указују на бољу репрезентативност, тако да се сматра одличном са вредностима преко 0,90, добром преко 0,80, осредњом преко 0,70, прихватљивом преко 0,60, слабом преко 0,50 и неприхватљивом испод 0,50 (Beavers, 2013).

Коефицијенти поузданости подскала родитељског надзора се претежно сматрају добрим или прихватљивим, при чему коефицијенти поузданости за Подскалу знање родитеља износе 0,849, Подскалу родитељске контроле 0,832, Подскалу самоизвештавања адолесцената 0,746, са изузетком Подскале распитивања родитеља,

чија се поузданост с обзиром на добијену вредност од 0,676 сматра сумњивом. Према резултатима других истраживача, утврђене су сличне вредности Кромбах алфе. Унутрашња конзистентност подскала родитељског надзора на узорку од 703 шведских четрнаестогодишњака креће се од 0,86 за Подскалу знања родитеља, 0,81 за Подскалу самоизвештавања адолесцената, 0,77 за Подскалу распитивања родитеља и 0,82 за Подскалу родитељске контроле, док двомесечна тест-ретест релијабилност износи 0,87 за Подскалу самоизвештавања адолесцената, 0,86 Подскалу родитељске контроле, 0,83 за Подскалу знања родитеља и 0,82 за Подскалу распитивања родитеља (Stattin & Kerr, 2000). Нешто нижи коефицијенти измерени су на узорку од 1.186 шведских четрнаестогодишњака (Kerr & Stattin, 2000). Поузданост инструмента је потврђивана и у каснијим истраживањима (Borawski et al., 2003; Keijsers et al., 2009; Kerr et al., 2010). Лорд–Кајзер–Кефри бета коефицијенти се за све подскеале родитељског надзора сматрају добрим показатељем поузданости, осим за Подскалу распитивања родитеља са вредношћу од 0,697. Вредности Кајзер–Мејер–Оклиновог критеријума упућују на високу репрезентативност за Подскалу знања родитеља (0,955) и Подскалу родитељске контроле (0,943) и добру за Подскалу самоизвештавања (0,848) и Подскалу распитивања родитеља (0,870).

У складу са налазима других истраживача, ревидирана верзија Инвентара афективног везивања за родитеље, која је примењена у раду, има добре параметре поузданости. Коефицијенти поузданости (Кромбах алфа) су највиши за Подскалу поверења, за оца (0,913) и мајку (0,886), затим добри су и за Подскалу комуникације за мајку (0,840) и оца (0,879), са изузетком Подскеале отуђености за оца (0,749) који се сматра прихватљивим и мајку (0,699) са сумњивом поузданошћу. Подскала отуђености се и према другим истраживачима препознаје као подскала са најмањим коефицијентом поузданости (Pace et al., 2011). Истраживање које су спровели аутори инструмента упућује на просечне коефицијенте поузданости од 0,87 за афективно везивање за мајку и 0,89 за оца (Greenberg & Armsden, 2009). Према резултатима истраживања Кромбах алфа коефицијенти за афективно везивање за родитеље крећу се од 0,81 до 0,91 (Buist et al., 2004; Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012; Ma & Huebner, 2008). Мере поузданости прве главне компоненте за подскеале Инвентара афективног везивања за родитеље имају нешто више вредности у односу на претходно интерпретиране коефицијенте поузданости под класичним сумационим моделом.

Према томе Лорд–Кајзер–Кефри бета коефицијенти за подскеале износе: Поверење мајка – 0,890, Поверење отац – 0,917, Комуникација мајка – 0,847, Комуникација отац – 0,886, Отуђеност мајка – 0,702 и Отуђеност отац – 0,754. Осим за подскеале Отуђеност мајка (0,813) и Отуђеност отац (0,893), које карактерише добра репрезентативност, за остале подскеале Инвентара афективног везивања за родитеље она је одлична (Поверење мајка – 0,974, Комуникација мајка – 0,961, Поверење отац – 0,987, Комуникација отац – 0,979). Мере репрезентативности подскеала којима се мери афективно везивање одговарају налазима других аутора (Gallarín & Alonso-Arbiol, 2012).

Слабију унутрашњу конзистенцију у односу на друге скеале, али у границама прихватљивости, има Алабама упитник о родитељству. За подскеале Позитивно родитељство – 0,809 и Укљученост родитеља – 0,792 вредност Кромбах алфе указује на добру, односно прихватљиву поузданост. Међутим, коефицијенти измерени за подскеале: Физичко кажњавање – 0,662 и Слаб надзор/супервизију – 0,688 указују на сумњиву поузданост, с тим да Подскеала неконзистентног дисциплиновања има слабу поузданост (0,523). Аутор инструмента је дошао до налаза који указује на то да коефицијент Кромбах алфе просечно за све подскеале износи 0,68 (Frick, 1991). Подаци на узорку адолесцената од тринаест до седамнаест година указују на нешто више вредности него што је то добијено у овом раду, и то за подскеале: Укљученост оца – 0,95, мајке – 0,90; Позитивно родитељство – 0,84; Слаб надзор/супервизију – 0,87; Неконзистентно дисциплиновање – 0,79, док се за Подскеалу физичког кажњавања утврђена вредност од 0,48, сматра неприхватљивом (Frick et al., 1999). Слични резултати за Подскеалу физичког кажњавања добијени су и од других истраживача у више узорка и више процењивача, с тим да је утврђено да верзија коју попуњавају ученици има највећу поузданост (Shelton et al., 1996). Међутим, треба имати у виду да Подскеала физичког кажњавања има само три ајтема, што може бити разлог слабој поузданости. Аутори сматрају да је могуће да се родитељи опредељују само за један начин физичког кажњавања, као што је ударање каишем или руком, те варијабле међусобно слабо корелирају (Frick et al., 1999). У истраживању се посебно испитивала поузданост инструмента за три категорије деце и адолесцената. Утврђено је да је унутрашња конзистенција највећа у популацији адолесцената у односу на популације деце од шест до осам и од девет до дванаест година (Frick et al., 1999). Група

истраживача је, истражујући метријске карактеристике упитника на популацији 1.219 немачких адолесцената, забележила просечну релијабилност од преко 0,70, што је у сагласности са добијеним налазима у овом раду, с тим што је такође примећен веома низак коефицијент за Подскалу неконзистентног дисциплиновања, који је износио 0,54 за податке о мајци и 0,62 за податке о оцу (Essau et al., 2006). Као и при интерпретацији поузданости под класичним сумационим моделом, слаба и проблематична поузданост прве главне компоненте изражена је у подскалама: Неконзистентно дисциплиновање са Лорд–Кајзер–Кефри бета коефицијентом од 0,581 и Физичко кажњавање од 0,684. Иако се Подскала неконзистентног дисциплиновања (0,695) налази на граници прихватљивости у погледу репрезентативности, истраживачи препоручују опрез при тумачењу вредности Кајзер–Мејер–Оклиновог критеријума испод 0,70 (Budaev, 2010). За Подскалу физичког кажњавања измерена је осредња репрезентативност од 0,786, док је за Подскалу укључености родитеља (0,920) и Подскалу позитивног родитељства (0,943) она одлична и за Подскалу слаб надзор/супервизија (0,831) добра.

На основу претходне анализе може се закључити да су мере поузданости за већину подскала добре (подскале: Агресивно понашање, Кршење правила, Знање родитеља, Родитељска контрола, Поверење мајка, Комуникација мајка, Поверење отац, Комуникација отац, Укљученост родитеља, Позитивно родитељство), или прихватљиве (подскале: Самоизвештавање адолесцената, Отуђеност мајка, Отуђеност отац и Слаб надзор/супервизија). Међутим, за Подскалу распитивања родитеља и Подскалу физичког кажњавања мере поузданости се доводе у питање, док су за Подскалу неконзистентног дисциплиновања слабе. Како се наводи у методолошкој литератури, мањи број ајтема утиче на мању поузданост, што може бити разлог смањене поузданости за Подскалу физичког кажњавања и Подскалу неконзистентног дисциплиновања (Burns, 2000). Истраживачки налази студија спроведених у свету такође указују на ниже вредности мера поузданости за наведене подскале Алабама упитника о родитељству (Essau et al., 2006; Shelton et al., 1996). Проблематична поузданост Подскале распитивања родитеља примећена је и у другим истраживањима, са вредностима и нижим него што је то добијено у овом истраживању, и то од 0,65 (Vieno et al., 2009). За већину скала и подскала може се рећи да су одличне (скале: Агресивно понашање и Понашање којим се крше правила; подскале: Знање родитеља, Родитељска контрола, Поверење мајка, Комуникација мајка, Поверење отац,

Комуникација отац, Укљученост родитеља и Позитивно родитељство) или добре репрезентативности (подске: Самоизвештавање адолесцената, Распитивање родитеља, Отуђеност мајка, Отуђеност отац, Слаб надзор/супервизија). Осредњу репрезентативност има подскала физичког кажњавања, с тим да истраживачи указују да разлог томе може бити мали број ајтема (Budaev, 2010). На доњој граници прихватљивости у погледу репрезентативности налази се Подскала неконзистентног дисциплиновања. Што се хомогености тиче, она ни за једну подскалу није адекватна. Око (Подскала поверења у оца) или мање од половине (подске: Знање родитеља, Самоизвештавање адолесцената, Распитивање родитеља, Родитељска контрола, Поверење мајка, Комуникација мајка, Отуђеност мајка, Комуникација отац, Отуђеност отац, Укљученост родитеља, Позитивно родитељство и Физичко кажњавање) или чак четвртине (ске: Агресивно понашање и Кршење правила; подске: Слаб надзор/супервизија и Неконзистентно дисциплиновање) праве варијансе (део укупне варијансе који остаје када се избаци варијанса грешке) отпада на један, и то главни предмет мерења у подскалама. Будући да су сви Колмогоров–Смирнов тестови значајни (осим за Подскалу укључености родитеља), уочава се да расподела ниједне мере није нормална. Према томе, у свим даљим анализама коришћене су нормализоване мере уз помоћ Бломовог алгорита.

4.1.2. Факторска анализа примењених инструмената

Факторска анализа примењених инструмената извршена је уз помоћ анализе главних компоненти у заједничком простору свих варијабли. Паралелном анализом генерисане су случајне својствене вредности са бројем варијабли и величином узорка као параметрима. Случајно генерисане вредности поредиле су се са онима које су стварно добијене у истраживању. Задржавани су фактори који имају веће својствене вредности од случајно генерисаних. Према томе, екстраховане су четири компоненте чије својствене вредности прелазе 1. Укупан проценат варијансе које ове компоненте објашњавају износи 65,54%, при чему је допринос прве компоненте највећи и износи 38,11%, друге 11,8%, треће 8,93% и четврте 7,24%. Потом су екстраховане компоненте ротиране уз помоћ Промакс (Promax) алгорита са

Кајзеровом (Kaiser) нормализацијом ($kappa=4$). У табели 3 дата је матрица склопа екстрахованих компоненти.

Табела 3. Матрица склопа екстрахованих компоненти

	1	2	3	4
Случајно генерисане својствене вредности	1,328	1,264	1,212	1,170
Емпиријске својствене вредности	6,478	1,916	1,519	1,231
Укљученост родитеља	0,987			
Комуникација мајка	0,876			
Распитивање родитеља	0,735			
Поверење мајка	0,706			-0,354
Самоизвештавање адолесцената	0,671			
Позитивно родитељство	0,660	0,315		
Знање родитеља	0,533	-0,325		
Отуђеност мајка	-0,522			0,371
Агресивност		0,813		
Кршење правила		0,804		
Слаб надзор/супервизија		0,709		-0,448
Неконзистентно дисциплиновање		0,676		
Поверење отац			0,903	
Комуникација отац			0,899	
Отуђеност отац			-0,836	
Родитељска контрола				0,807
Физичко кажњавање				0,511
Процент објашњене варијансе	38,11	11,26	8,93	7,24
Укупан процент објашњене варијансе	65,54			

Прва изолована компонента интегрисхе подскеале Алабама упитника о родитељству које упућују на позитивне родитељске поступке (са засићењима од 0,987 за Подскалу укључености родитеља и 0,660 за Подскалу позитивног родитељства); све подскеале Скале родитељског надзора (са засићењима од 0,735 за Подскалу распитивања родитеља, 0,671 Подскалу самоизвештавања и 0,533 за Подскалу знања родитеља), осим Подскеале родитељске контроле; и све подскеале Инвентара афективног везивања за родитеље које се односе на мајку (са засићењима од 0,876 за Подскалу комуникације са мајком, 0,706 за Подскалу поверења у мајку и -0,522 за Подскалу отуђености од мајке). Изоловање констругата који упућују на позитиван однос са родитељима и афективног везивања за мајку, као прве главне компоненте, представља значајан налаз. Позитивни аспекти односа са родитељима, укључујући заинтересованост, присутност родитеља и знање родитеља о томе где, са ким и на који начин њихова деца проводе слободно време, упућују на специфичност природе родитељства као активног, подржавајућег и двосмерног процеса (Grusec, 2008; Kerr et al., 2008a). Претходно је дискутовано о томе да су мајке укљученије у живот

адолесцената, остварују бољу комуникацију, адолесценти у њих имају више поверења и више им самоизвештавају о томе где, са ким и на који начин проводе време без надзора родитеља (Keijsers et al., 2010; Smetana & Metzger, 2008; Smetana, 2011). Резултати подржавају тезу о разликама у афективном везивању за оца и мајку, осим у односу на варијабле родитељства и родитељског надзора, и на испољавање екстернализованих проблема (Bosmans et al., 2006; Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012).

Другу компоненту доминантно одређују скале екстернализованих проблема са засићењима од 0,813 за Скалу агресивног понашања и 0,804 за Скалу понашања којим се крше правила; подске Алабама упитника о родитељству које упућују на негативне васпитне поступке родитеља са засићењима од 0,709 за Подскалу слабог надзора/супервизије и 0,676 за Подскалу неконзистентног дисциплиновања; и негативно засићење Подске знања родитеља од -0,325 и позитивно засићење Подске позитивног родитељства од 0,315. Агресивно понашање и понашање којим се крше правила доминантно засићују другу компоненту, с тим да слаб надзор и неконзистентно дисциплиновање имају висока позитивна засићења, што је у складу са налазима других истраживања о структурирању екстернализованих проблема у понашању и главним негативним аспектима родитељства с тим у вези (Fite et al., 2006; Frick et al., 1999; Hovee et al., 2009). Негативно засићење знања родитеља о кретањима, пријатељима и активностима деце у складу је са претпоставкама о важности овог појма у односу на агресивно понашање и понашање којим се крше правила, а још значајније у односу на негативне родитељске поступке, попут слабог надзора/супервизије и неконзистентног дисциплиновања (Kerr et al., 2010; Laird, Pettit, Dodge & Bates, 2003a). Међутим, оно што изненађује је позитивно засићење позитивног родитељства, о чему се могу наћи ретки емпиријски докази (Griffin, Botvin, Scheier, Diaz & Miller, 2000; McKee et al., 2007). Објашњење за то може бити такозвано реактивно родитељство, где родитељи након уочених проблема у понашању код адолесцената настоје да надокнаде пропуштено време (Griffinet al., 2000). Међутим, дизајн студије не омогућава тестирање дате претпоставке. Према томе, аутори даље претпостављају да поред позитивног родитељства треба размотрити и неке друге аспекте родитељства у контексту настајања и одржавања екстернализованих и интернализованих проблема у понашању адолесцената (McKee et al., 2007).

Трећу компоненту конституишу све подскеле Инвентара афективног везивања за родитеље које се односе на оца (са засићењима 0,903 за Подскалу поверења у оца, 0,899 за Подскалу комуникације са оцем и -0,836 за Подскалу отуђености од оца). Имајући у виду малобројност истраживања којима се испитује афективно везивање за оца у контексту разумевања односа са родитељима и екстернализованих проблема, налаз истраживања о засићености треће компоненте поверењем, комуникацијом и отуђеношћу од оца сматра се важним. Резултати спорадично присутних истраживања указују на потпуно различите путање у прилагођавању, настанку и одржавању проблема у понашању, посебно екстернализованих, код адолесцената код којих постоје разлике у варијаблима односа према оцу (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012; Williams & Kelly, 2005). Наиме, налази истраживања упућују на то да афективно везивање за очеве у вези са испољавањем екстернализованих проблема долази до изражаја посебно после 12. године (Bosmans et al., 2006).

Четврту компоненту засићују подскеле: Родитељска контрола (0,807); Физичко кажњавање (0,511); Слаб надзор/супервизија (-0,448); Отуђеност мајка (0,371) и Поверење у мајку (-0,354). Четврту компоненту засићују васпитни поступци родитеља који упућују на строго физичко и психичко кажњавање адолесцената, манифестовано путем физичког кажњавања, родитељске контроле, строгог надзора и супервизије, уз недостатак поверења и отуђеност од мајке, што је у складу са налазима других истраживача (Lansford et al., 2014; Gershoff, 2002b). Варијабле афективног везивања за мајку неретко посредују у објашњењу екстернализованих проблема путем негативних родитељских варијабли, с тим да је веза родитељских поступака и афективног везивања стабилнија од оне која се остварује са екстернализованим проблемима (Bosmans et al., 2006; Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012).

У табели 4 дата је матрица корелације екстрахованих компоненти.

Табела 4. Матрица корелације екстрахованих компоненти

Компоненте	1	2	3
1			
2	-0,539		
3	0,481	-0,481	
4	0,009	0,074	-0,108

Најзначајнији налаз који произилази из матрице корелације представља негативно корелирање друге са првом (-0,539) и трећом (-0,481) компонентом, чија се важност огледа у потврди претпостављене повезаности екстернализованих проблема у понашању адолесцената са позитивним родитељским поступцима, родитељским надзором и афективном везаношћу за родитеље (Barry et al., 2008; Hoeve et al., 2012; Kerret al., 2010; Laird et al., 2010). Међутим, оно што се додатно уочава је специфична улога односа са оцем у вези са испољавањем екстернализованих проблема. Према томе, постоје знаке различитог квалитета повезаности варијабли афективног везивања за оца и мајку и екстернализованих проблема, што ће бити предмет детаљније анализе у даљем раду. Уочава се повезаност прве и треће компоненте (0,481), што је очекиван налаз и у складу са полазним претпоставкама истраживања о повезаности родитељских варијабли и афективног везивања (Borawski, 2003; Bosmans et al., 2006; Kernset al., 2001).

Иако ће анализе које следе пружити детаљније податке о односима између испитиваних конструката, разматрањем њиховог односа у заједничком простору добија се целовитија и шира слика. Резултати факторске анализе упућују на специфичност природе односа екстернализованих проблема и различитих аспеката родитељског надзора, васпитних поступака родитеља и афективног везивања за оца и мајку. На пример, може се претпоставити да родитељска контрола има различит механизам дејства на екстернализоване проблеме у односу на друге аспекте родитељског надзора, као и афективно везивање за мајку у односу на афективно везивање за оца, позитивни васпитни поступци родитеља у односу на оне негативне. Очекује се да ће се у даљем раду добити одговори на питања о сложенем међусобном односу родитељских варијабли и афективно везивање за мајку и оца у објашњењу агресивног понашања и понашања којим се крше правила.

4.2. ПОЛНЕ И УЗРАСНЕ РАЗЛИКЕ У ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИМ ПРОБЛЕМИМА, РОДИТЕЉСКОМ НАДЗОРУ, АФЕКТИВНОМ ВЕЗИВАЊУ ЗА РОДИТЕЉЕ И ВАСПИТНИМ ПОСТУПЦИМА РОДИТЕЉА

4.2.1. Мере централне тенденције, дисперзије и асиметрије дистрибуције скорова

Мере централне тенденције, мере дисперзије и асиметрије дистрибуције сирових скорова испитаника за скале: Агресивно понашање и Понашање којим се крше правила и подске: Знање родитеља, Самоизвештавање адолесцената, Распитивање родитеља, Родитељска контрола, Поверење мајка, Комуникација мајка, Отуђеност мајка, Поверење отац, Комуникација отац, Отуђеност отац, Укљученост родитеља, Позитивно родитељство, Слаб надзор/супервизија, Неконзистентно дисциплиновање и Физичко кажњавање приказане су у табели 5.

Табела 5. Мере централне тенденције, мере дисперзије и асиметрије дистрибуције на сировим скоровима

	N	Мин	Макс	АС	СД	Скјунес	СГ	Куртосис	СГ
Агресивно понашање	507	0	28	7,66	5,20	1,043	0,108	1,272	0,217
Кршење правила	507	0	26	5,18	4,45	1,430	0,108	2,721	0,217
Знање родитеља	507	8	25	3,876	0,705	-0,715	0,108	0,046	0,217
Самоизвештавање адолесцената	507	7	25	3,504	0,821	-0,139	0,108	-0,607	0,217
Распитивање родитеља	507	8	25	3,692	0,735	-0,312	0,108	-0,320	0,217
Родитељска контрола	507	5	25	3,202	1,006	-0,222	0,108	-0,824	0,217
Поверење мајка	507	10	50	4,284	0,665	-1,436	0,108	2,325	0,217
Комуникација мајка	507	12	45	3,766	0,815	-0,437	0,108	-0,415	0,217
Отуђеност мајка	507	6	27	2,073	0,744	0,755	0,108	0,282	0,217
Поверење отац	507	10	50	4,034	0,858	-1,122	0,108	0,870	0,217
Комуникација отац	507	9	45	3,269	0,963	-0,202	0,108	-0,703	0,217
Отуђеност отац	507	6	28	2,320	0,858	0,571	0,108	-0,323	0,217
Укљученост родитеља	507	12	50	3,252	0,710	-0,051	0,108	-0,259	0,217
Позитивно родитељство	507	6	30	3,623	0,860	-0,507	0,108	-0,357	0,217
Слаб надзор/супервизија	507	10	43	2,626	0,615	0,189	0,108	-0,280	0,217
Неконзистентно дисциплиновање	507	6	28	2,602	0,757	-0,123	0,108	-0,472	0,217
Физичко кажњавање	507	3	15	1,798	0,730	1,443	0,108	2,607	0,217

Увидом у табелу 5 уочава се да се скорови Скале агресивног понашања крећу у опсегу 0–28, са средњом вредношћу 7,66, а скорови Скале понашања којим се крше правила у опсегу 0–26, са средњом вредношћу 5,18. Коефицијенти асиметричности указују на знатну позитивну асиметрију која прелази граничну вредност од +1. Распрострањеност дистрибуције скорова за Скалу агресивног понашања је лептокуртична. За Скалу понашања којим се крше правила вредност коефицијента креће се око 3, што упућује на мезокуртичну фреквенцију дистрибуције.

На Подскали знања родитеља адолесценти су остварили скорове у опсегу 8–25, са средњом вредношћу од 3,876, затим за Подскалу распитивања родитеља у

опсегу 8–25 и средњом вредношћу 3,692, Подскалу самоизвештавања адолесцената у опсегу 7–25 и средњом вредношћу 3,504 и Подскалу родитељске контроле у опсегу 5–25 и средњом вредношћу 3,202. Асиметрија скорова је умерено негативна, осим за Подскалу знања родитеља где је знатна, али и даље у границама прихватљивости (-1). Расподела скорова на свим подскалама, осим за подскалу знања родитеља, јесте платикуртична.

На подскалама афективног везивања за мајку уочава се: на Подскали поверења у мајку опсег скорова 10–50, са средњом вредношћу од 4,284; на Подскали комуникације са мајком опсег скорова 12–45, са средњом вредношћу од 3,766 и Подскали отуђености од мајке опсег скорова 6–27, са средњом вредношћу од 2,073. На подскалама афективног везивања за оца уочава се: на Подскали поверења у оца опсег скорова 10–50, са средњом вредношћу од 4,034; на Подскали комуникације са оцем опсег скорова 9–45, са средњом вредношћу од 3,269 и на Подскали отуђености од оца опсег скорова 6–28, са средњом вредношћу од 2,320. Уочава се знатна негативна асиметрија на подскалама поверења (прелази граничну вредност од -1), умерена негативна асиметрија на подскалама комуникације и позитивна асиметрија на подскалама отуђености. Дистрибуција скорова на подскалама поверења и Подскали отуђености од мајке је лептокуртична, док је на осталим платикуртична.

На подскалама Упитника о родитељству које спадају у позитивне васпитне поступке, адолесценти су имали следеће скорове: на Подскали позитивног родитељства у опсегу 6–30, са средњом вредношћу од 3,623 и на Подскали укључености родитеља у опсегу 12–50, са средњом вредношћу од 3,252. На подскалама негативних васпитних поступака са скоровима: за Подскалу слабог надзора/супервизије у опсегу 10–43, са средњом вредношћу од 2,626; за Подскалу неконзистентног дисциплиновања у опсегу 6–28, са средњом вредношћу од 2,602 и за Подскалу физичког кажњавања у опсегу 3–15, са средњом вредношћу од 1,798. Коефицијент асиметричности за Подскалу физичко кажњавање знатно одступа од нормалне расподеле и граничне вредности од +1. Асиметрија је позитивна, као и у случају умерене асиметрије за Подскалу слабог надзора/супервизије. Остале асиметричности су негативне и умерене. Мезокуртична дистрибуција резултата

приметна је на Подскали физичког кажњавања (приближава се вредности од -3), док је на осталим подскалама платикуртична.

4.2.2. Полне разлике у скоровима испитаника

Оригиналне (сирове) вредности скорова за сваку подскалу која је коришћена у истраживању прилагођене су нормалној расподели, те су мултиваријантна и све даље анализе рађене на нормализованим мерама. Нормализоване мере су и стандардизоване, што значи да је аритметичка средина на читавом узорку 0.

Табела 6. Ефекат пола на варијабле екстернализованих проблема, родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља

	ВРЕДНОСТ	F	df	P	Partial eta squared
ПОЛ λ_w	0,766	8,256	18,000	0,000	0,234

У табели 6 дата је вредност Вилксове ламбде (Wilks' Lambda), на основу које се процењује утицај пола као фактора на мултиваријациони композит састављен од варијабли које упућују на однос између родитеља и адолесцената. Наиме, Вилксовова ламбда (λ_w) износи 0,766 са функцијом (F) од 8,256, значајношћу параметра (p) на нивоу мање од 0,001, интензитетом деловања фактора (Partial eta squared) од 0,234 и степени слободе (df) од 18,000. Према томе, приметан је значајан мултиваријациони ефекат пола на испитиване варијабле.

Табела 7. Разлике у стандардизованим скоровима на скалама екстернализованих проблема и подскалама родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља према полу

	Пол	N	АС	СД	Df	Mean square	F	P	Partial eta squared
Агресивно понашање	мушки	209	0,006	1,088	1	0,002	0,002	0,964	0,000
	женски	298	0,002	0,907					
	укупно	507	0,003	0,984					
Кршење правила	мушки	209	0,275	0,895	1	24,913	27,939	0,000	0,052
	женски	298	-0,175	0,977					
	укупно	507	0,010	0,969					
Екстернализовани проблеми	мушки	209	0,137	1,008	1	6,546	6,731	0,010	0,013
	женски	298	-0,093	0,970					
	укупно	507	0,001	0,991					
Знање родитеља	мушки	209	-0,251	0,987	1	22,044	23,565	0,000	0,045
	женски	298	0,172	0,952					
	укупно	507	-0,002	0,988					
Самоизвештавање адолесцената	мушки	209	-0,387	0,883	1	52,781	61,218	0,000	0,108
	женски	298	0,267	0,958					
	укупно	507	-0,002	0,982					
Распитивање родитеља	мушки	209	-0,209	0,966	1	15,120	16,188	0,000	0,031
	женски	298	0,140	0,966					
	укупно	507	-0,003	0,980					
Родитељска контрола	мушки	209	-0,237	0,975	1	19,976	21,379	0,000	0,041
	женски	298	0,165	0,960					
	укупно	507	-0,000	0,985					
Поверење мајка	мушки	209	-0,118	0,884	1	4,094	4,396	0,037	0,009
	женски	298	0,064	1,017					
	укупно	507	-0,011	0,968					
Комуникација мајка	мушки	209	-0,228	0,842	1	17,801	19,147	0,000	0,037
	женски	298	0,151	1,040					
	укупно	507	-0,005	0,981					
Отуђеност мајка	мушки	209	0,052	0,917	1	0,749	0,786	0,376	0,002
	женски	298	-0,025	1,105					
	укупно	507	0,006	0,976					
Поверење отац	мушки	209	-0,102	0,820	1	3,088	3,278	0,071	0,006
	женски	298	0,056	1,063					
	укупно	507	-0,009	0,972					
Комуникација отац	мушки	209	-0,025	0,834	1	0,197	0,202	0,653	0,000
	женски	298	0,014	1,082					
	укупно	507	-0,001	0,982					
Отуђеност отац	мушки	209	-0,058	0,930	1	1,382	1,432	0,232	0,003
	женски	298	0,047	1,017					
	укупно	507	0,003	0,982					
Укљученост родитеља	мушки	209	-0,206	0,937	1	15,157	15,767	0,000	0,030
	женски	298	0,144	1,009					
	укупно	507	-0,000	0,994					
Позитивно родитељство	мушки	209	-0,234	0,968	1	18,843	20,226	0,000	0,039
	женски	298	0,157	0,962					
	укупно	507	-0,003	0,983					
Слаб надзор/ супервизија	мушки	209	0,212	0,973	1	16,114	16,812	0,000	0,032
	женски	298	-0,149	0,982					
	укупно	507	0,000	0,994					
Неконзистентно дисциплиновање	мушки	209	-0,029	0,914	1	0,366	0,378	0,539	0,001
	женски	298	0,024	1,030					
	укупно	507	0,002	0,983					
Физичко кажњавање	мушки	209	0,110	0,953	1	2,864	3,287	0,070	0,006
	женски	298	-0,041	0,919					
	укупно	507	0,021	0,935					

Утврђене су разлике у испољавању екстернализованих проблема према полу. Прегледом табеле 7 уочава се да адолесценти имају статистички значајно више скорове на Скали понашања којим се крше правила ($F(24,913) = 24,939, p < 0,001$) и на свеукупном скору екстернализованих проблема ($F(6,546) = 6,731, p < 0,05$) него адолесценткиње. Затим, адолесценткиње су у статистички значајно већој мери извештавале о томе да њихови родитељи знају о њиховим кретањима, пријатељима и активностима ($F(22,044) = 23,565, p < 0,001$); о времену проведеном ван супервизије родитеља ($F(52,781) = 61,218, p < 0,001$); о распитивању родитеља у вези са начинима на које је проведено време ван њихове супервизије ($F(15,120) = 16,188, p < 0,001$) и о успостављању правила и ограничења од родитеља ($F(19,976) = 21,379, p < 0,001$). Уочава се да су адолесценткиње у статистички значајно већој мери изражавале поверење у мајку ($F(4,094) = 4,396, p < 0,05$) и имале бољу комуникацију са мајком ($F(17,801) = 19,149, p < 0,001$). Примећује се да су адолесценткиње статистички значајно учесталије извештавале о позитивним васпитним поступцима родитеља, као што су позитивно родитељство ($F(18,843) = 20,226, p < 0,01$) и укљученост родитеља ($F(15,157) = 15,767, p < 0,01$), што упућује на то да су родитељи били позитивно ангажованији у васпитавању адолесценткиња. С друге стране, адолесценти су статистички значајније пријављивали слаб надзор/супервизију ($F(16,114) = 16,112, p < 0,01$) од родитеља. Према томе, у односу према адолесценткињама доминирали су позитивни васпитни поступци, а према адолесцентима слаб надзор/супервизија.

4.2.3. Повезаност узраста и испитиваних варијабли

Повезаност варијабли екстернализованих проблема, родитељског надзора, афективног везивања за родитеље, васпитних поступака родитеља са узрастом адолесцената испитивана је на стандардизованим скоровима путем Пирсоновог коефицијента корелације са вредностима датим у табели 8.

Табела 8. Повезаност узраста са стандардизованим скоровима на скалама екстернализованих проблема и подскалама родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља

		Узраст
Агресивно понашање	R	0,019
	P	0,673
Кршење правила	R	0,133
	P	0,003
Екстернализовани проблеми	R	0,068
	P	0,127
Знање родитеља	R	-0,123
	P	0,005
Самоизвештавање адолесцената	R	-0,078
	P	0,078
Распитивање родитеља	R	-0,033
	P	0,454
Родитељска контрола	R	-0,225
	P	0,000
Поверење мајка	R	-0,001
	P	0,986
Комуникација мајка	R	-0,027
	P	0,544
Отуђеност мајка	R	-0,009
	P	0,846
Поверење отац	R	-0,045
	P	0,308
Комуникација отац	R	-0,037
	P	0,404
Отуђеност отац	R	0,075
	P	0,093
Укљученост родитеља	R	-0,095
	P	0,032
Позитивно родитељство	R	-0,046
	P	0,300
Слаб надзор/супервизија	R	0,164
	P	0,000
Неконзистентно дисциплиновање	R	-0,023
	P	0,603
Физичко кажњавање	R	-0,109
	P	0,014

Могу се уочити веома ниске статистички значајне позитивне корелације између понашања којим се крше правила и узраста ($r = 0,133$), што упућује на закључак о повећавању понашања којим се крше правила са узрастом. Уочавају се ниске негативне статистички значајне корелације између узраста адолесцената и родитељске контроле ($r = -0,225$), што упућује на тенденцију да са узрастом родитељска контрола опада. Веома ниске негативне статистички значајне корелације примећене су између узраста и знања родитеља ($r = -0,123$), што упућује на то да су са годинама родитељи мање упућени у начине на које адолесценти

проводе време ван њихове супервизије. Може се приметити да варијабле са подскала афективног везивања за мајку и оца нису повезане са узрастом. Од позитивних васпитних поступака родитеља уочена је веома ниска негативна статистички значајна корелација између укључености родитеља ($r = -0,095$) и узраста, што упућује на опадање укључености родитеља са узрастом. Од негативних васпитних поступака родитеља уочена је веома ниска негативна статистички значајна корелација између варијабли физичког кажњавања ($r = -0,109$) и узраста, што упућује на мању примену физичког кажњавања са узрастом; и веома ниска позитивна статистички значајна корелација између слабог надзора/супервизије и узраста ($r = 0,164$), што говори о слабљењу родитељског надзора/супервизије са узрастом.

4.3. ПОВЕЗАНОСТ ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА СА РОДИТЕЉСКИМ НАДЗОРОМ, АФЕКТИВНОМ ВЕЗАНОШЋУ ЗА РОДИТЕЉЕ И ВАСПИТНИМ ПОСТУПЦИМА РОДИТЕЉА

4.3.1. Резултати корелационе анализе

У табели 9 приказани су резултати испитивања повезаности између екстернализованих проблема и главних компоненти родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља. Испитивање је вршено на стандардизованим скоровима, док је као мера повезаности коришћен Пирсонов коефицијент корелације. Јачина коефицијента статистички значајне повезаности тумачена је у односу на следеће критеријуме: врло висока повезаност (.90–1.00); висока повезаност (.70–.90); умерена повезаност (.40–.70); ниска повезаност (.20–.40) и веома ниска повезаност (<.20) (Burns, 2000:235).

Табела 9. Корелације између стандардизованих скорова екстернализованих проблема, родитељског надзора, афективног везивања и васпитних поступака родитеља

	Е	АП	КП	ЗР	СА	РР	РК	ПМ	КМ	ОМ	ПО	КО	ОО	УР	ПР	СН	НД
АП	.928**																
КП	.883**	.659**															
ЗР	-.437**	-.303**	-.515**														

СА	-.391**	-.263**	-.471**	.673**														
РР	-.171**	-.099*	-.232**	.473**	.529**													
РК	-.159**	-.067	-.234**	.321**	.233**	.300**												
ПМ	-.395**	-.305**	-.420**	.498**	.478**	.358**	.029											
КМ	-.301**	-.212**	-.347**	.539**	.600**	.473**	.203**	.735**										
ОМ	.396**	.341**	.387**	-.418**	-.448**	-.300**	-.018	-.696**	-.618**									
ПО	-.391**	-.322**	-.407**	.401**	.367**	.298**	.093*	.460**	.349**	-.378**								
КО	-.333**	-.289**	-.316**	.408**	.381**	.330**	.157**	.382**	.451**	-.358**	.778**							
ОО	.350**	.330**	.313**	-.304**	-.291**	-.183**	-.021	-.371**	-.292**	.529**	-.692**	-.653**						
УР	-.218**	-.131**	-.277**	.487**	.539**	.524**	.231**	.508**	.611**	-.421**	.224**	.299**	-.167**					
ПР	-.224**	-.151**	-.268**	.375**	.370**	.377**	.173**	.397**	.404**	-.280**	.357**	.375**	-.263**	.561**				
СН	.427**	.323**	.475**	-.492**	-.391**	-.250**	-.458**	-.274**	-.323**	.321**	-.280**	-.267**	.226**	-.235**	-.196**			
НД	.275**	.226**	.269**	-.253**	-.248**	-.128**	-.075	-.276**	-.209**	.289**	-.228**	-.235**	.222**	-.060	-.019	.358**		
ФК	.294**	.278**	.267**	-.146**	-.152**	-.102*	.207**	-.326**	-.157**	.317**	-.335**	-.275**	.334**	-.082	-.148**	.099*	.213**	

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Ознаке: Е – екстернализовани проблеми; АП – агресивно понашање; КП – понашање којим се крше правила; ЗР – знање родитеља; СА – самоизвештавање адолесцената; РР – распитивање родитеља; РК – родитељска контрола; ПМ – поверење у мајку; КМ – комуникација са мајком; ОМ – отуђеност од мајке; ПО – поверење у оца; КО – комуникација са оцем; ОО – отуђеност од оца; УР – укљученост родитеља; ПР – позитивно родитељство; СН – слаб надзор/супервизија; НД – неконзистентно дисциплиновање; ФК – физичко кажњавање

Увидом у табелу 9 уочава се да су екстернализовани проблеми са варијаблама које репрезентују подскеле родитељског надзора оствариле негативну статистички значајну повезаност различитог интензитета. Екстернализовани проблеми су остварили статистички значајну негативну повезаност, и то умереног интензитета, са знањем родитеља ($r = -.437$). Негативне корелације ниског интензитета остварене су са самоизвештавањем адолесцената ($r = -.391$). Веома ниске негативне статистички значајне корелације забележене су и са аспектима родитељског надзора који репрезентују распитивање родитеља ($r = -.171$) и родитељску контролу ($r = -.159$). Екстернализовани проблеми са афективном везаношћу за мајку остварују ниске статистички значајне корелације, и то позитивне са отуђеношћу од мајке ($r = .396$), а негативне са поверењем ($r = -.395$) и комуникацијом са мајком ($r = -.301$). По истом обрасцу, ниске статистички значајне позитивне корелације забележене су са отуђеношћу од оца ($r = .350$), а негативне корелације ниског

интензитета са поверењем у оца ($r = -.391$) и са комуникацијом са оцем ($r = -.333$). С негативним васпитним поступцима родитеља екстернализовани проблеми остварују позитивне, а с позитивним негативне статистички значајне везе. Позитивне статистички значајне везе умереног интензитета остварене су са slabим надзором/супервизијом ($r = .427$). Ниске статистички значајне позитивне корелације забележене су са неконзистентним дисциплиновањем ($r = .289$) и физичким кажњавањем ($r = .317$). Негативне корелације ниског интензитета остварене су са варијаблама на подскалама Упитника о родитељству које репрезентују позитивне васпитне поступке родитеља, и то позитивно родитељство ($r = -.224$) и укљученост родитеља ($r = -.218$).

За разлику од екстернализованих проблема са којима све варијабле родитељског надзора статистички значајно корелирају, агресивно понашање са знањем родитеља ($r = -.303$) и самоизвештавањем адолесцената ($r = -.263$) остварује статистички значајну ниску негативну корелацију, веома ниску статистички значајну негативну повезаност са распитивањем родитеља ($r = -.099$), док са родитељском контролом остварује негативну повезаност која није статистички значајна ($r = -.067$). Ниске позитивне корелације, као што је био случај и код екстернализованих проблема, агресивно понашање остварује са отуђеношћу према мајци ($r = .341$), а ниске негативне са поверењем у мајку ($r = -.305$) и комуникацијом са мајком ($r = -.212$). Корелације сличног интензитета и истог пола откривене су између агресивног понашања и афективног везивања за оца. Наиме, ниске позитивне корелације забележене су са отуђеношћу према оцу ($r = .330$), а ниске негативне поверење у оца ($r = -.322$) и комуникацијом са оцем ($r = -.289$). Ниске позитивне статистички значајне корелације агресивно понашање такође остварује са негативним васпитним поступцима родитеља: слаб надзор/супервизија ($r = .323$); физичко кажњавање ($r = .278$) и неконзистентно дисциплиновање ($r = .266$), док се веома ниске статистички значајне негативне корелације бележе са позитивним васпитним поступцима родитеља: позитивно родитељство ($r = -.151$) и укљученост родитеља ($r = -.131$).

У односу на екстернализоване проблеме и агресивно понашање, родитељски надзор, афективно везивање за родитеље и васпитни поступци родитеља су најснажније повезани са понашањем којим се крше правила. Све варијабле

наведених конструктора статистички значајно корелирају са понашањем којим се крше правила, при чему су корелације умерене или ниске јачине. Највећа статистички значајна повезаност, са негативним предзнаком умерене јачине, обезбеђује се са знањем родитеља ($r = -.515$) и самоизвештавањем адолесцената ($r = -.471$), док су са распитивањем родитеља ($r = -.232$) и родитељском контролом ($r = -.234$) остварене ниске негативне статистички значајне везе. Као што је то био случај при тумачењу пола корелација са аспектима афективног везивања код екстернализованих проблема и агресивног понашања, уочене су ниске статистички значајне позитивне везе између понашања којим се крше правила и отуђености од мајке ($r = .387$), негативне статистички значајне везе умереног интензитета са поверењем у мајку ($r = -.420$) и ниске статистички значајне негативне везе са комуникацијом са мајком ($r = -.347$). У складу са тим, примећене су ниске статистички значајне позитивне везе између понашања којим се крше правила и отуђености од оца ($r = .313$), негативне статистички значајне везе умереног интензитета са поверењем у оца ($r = -.407$) и ниске статистички значајне негативне везе са комуникацијом са оцем ($r = -.316$). Са понашањем којим се крше правила слаб надзор/супервизија ($r = .475$) обезбеђује статистички значајну позитивну повезаност умерене јачине, а са физичким кажњавањем ($r = .267$) и неконзистентним дисциплиновањем ($r = .269$) ниску статистички значајну позитивну повезаност. Ниска негативна статистички значајна веза остварује се са позитивним васпитним поступцима родитеља – укљученост родитеља ($r = -.277$) и позитивно родитељство ($r = -.268$).

Забележене су и умерене позитивне статистички значајне корелације између агресивног понашања и понашања којим се крше правила ($r = 0,659$), што упућује на тумачење да присуство једног типа проблема повећава вероватноћу јављања другог проблема.

Интеркорелације између варијабли родитељског надзора су позитивне, умереног или ниског интензитета. Најснажнија статистички значајна повезаност умерене јачине утврђена је између два аспекта родитељског надзора, и то знања родитеља и самоизвештавања адолесцената ($r = .673$). Умерене позитивне статистички значајне корелације откривене су између знања родитеља и распитивања родитеља ($r = .473$) и самоизвештавања адолесцената и распитивања

родитеља ($r = .529$). Ниске статистички значајне позитивне корелације откривене су између знања родитеља и родитељске контроле ($r = .321$) и самоизвештавања адолесцената и родитељске контроле ($r = .233$).

На Инвентару афективног везивања постоји статистички значајна висока позитивна повезаност између поверења у оца и комуникације са оцем ($r = .778$), као и поверења у мајку и комуникације са мајком ($r = .735$), што упућује на то да више поверења повлачи и учесталије добру комуникацију са родитељима. Умерена статистички значајна негативна повезаност постоји и између: поверења у мајку и отуђености од мајке ($r = -.696$), поверења у оца и отуђености од оца ($r = -.692$), комуникације са оцем и отуђености од оца ($r = -.653$) и комуникације са мајком и отуђености од мајке ($r = -.618$). Упечатљив је налаз о позитивној умереној статистички значајној повезаности: отуђености од мајке и отуђености од оца ($r = .529$), поверења у мајку и поверења у оца ($r = .460$) и комуникације са мајком и комуникације са оцем ($r = .451$).

У оквиру Упитника о родитељству примећене су статистички значајне корелације оба пола умереног, ниског и веома ниског интензитета. Увидом у табелу 9 уочава се позитивна умерена статистички значајна повезаност између позитивних васпитних поступака родитеља, укључености родитеља и позитивног родитељства ($r = .561$). Уочавају се ниске статистички значајне позитивне везе између слабог надзора/супервизије и неконзистентног дисциплиновања ($r = .358$) и физичког кажњавања и неконзистентног дисциплиновања ($r = .213$). Веома ниске статистички значајне позитивне везе бележе се између физичког кажњавања и слабог надзора/супервизије ($r = .099$). Укљученост родитеља је од негативних васпитних поступака родитеља статистички значајно, и то негативно, корелирала у ниском интензитету само са slabим надзором/супервизијом ($r = -.235$), што упућује на то да су родитељи који су били мање укључени у васпитавање детета вршили слабији надзор/супервизију. Родитељи код којих је позитивно родитељство било заступљеније статистички су значајније вршили бољи надзор/супервизију ($r = -.196$), с тим да се ради о негативној корелацији веома ниског интензитета. Даље, родитељи који су чешће примењивали позитивно родитељство мање су физички кажњавали своју децу, о чему сведоче веома ниске негативне корелације између позитивног родитељства и физичког кажњавања ($r = -.148$).

Посматрајући повезаности између конструктора, уочава се да родитељски надзор најснажније корелира са варијаблама афективног везивања за родитеље. Сви аспекти родитељског надзора, изузев родитељске контроле, корелирају са поверењем, комуникацијом и отуђеношћу од мајке и оца. На основу табеле 9 примећује се позитивна статистички значајна корелација умерене јачине између знања родитеља и поверења ($r = .498$) и комуникације са мајком ($r = .539$) и ниска негативна статистички значајна корелација са отуђеношћу од мајке ($r = -.304$). Позитивна статистички значајна корелација умерене јачине успостављена је између знања родитеља и поверења у оца ($r = .401$) и комуникације са оцем ($r = .408$) и умерена негативна статистички значајна повезаност са отуђеношћу од оца ($r = -.418$). Постоји умерена статистички значајна позитивна повезаност самоизвештавања адолесцената и комуникације са мајком ($r = .600$) и поверења у мајку ($r = .478$) и негативна са отуђеношћу од мајке ($r = -.448$). Самоизвештавање адолесцената је у ниској статистички значајној повезаности са поверењем у оца ($r = .367$), комуникацијом са оцем ($r = .381$) и отуђеношћу од оца ($r = -.291$). Према истом обрасцу, уочавају се статистички значајне везе умерене јачине између распитивања родитеља и комуникације са мајком ($r = -.473$) и ниске јачине између распитивања родитеља и поверења у мајку ($r = .358$) и отуђености од мајке ($r = -.300$). Ниске статистички значајне везе остварују се између распитивања родитеља и поверења у оца ($r = .298$), комуникације са оцем ($r = .330$), а веома ниске са отуђеношћу од оца ($r = -.183$). Ниске статистички значајне позитивне корелације уочене су између родитељске контроле и комуникације са мајком ($r = .203$). Веома ниске статистички значајне корелације остварене су између родитељске контроле и поверења у оца ($r = .093$) и комуникације са оцем ($r = .157$). На осталим подскалама афективног везивања за мајку и оца откривене корелације са родитељском контролом нису статистички значајне.

Даље, у складу са претпоставкама, приметне су позитивне статистички значајне корелације свих аспеката родитељског надзора са позитивним васпитним поступцима родитеља. Тако знање родитеља статистички значајно позитивно корелира умерене јачине са укљученошћу родитеља ($r = .487$), док су ниске корелације забележене са позитивним родитељством ($r = .375$); самоизвештавање адолесцената статистички значајно позитивно умерено корелира са укљученошћу

родитеља ($r = .539$) и ниско са позитивним родитељством; распитивање родитеља позитивно статистички значајно умерено корелира са укљученошћу родитеља ($r = .524$) и ниско са позитивним родитељством ($r = .377$) и родитељска контрола остварује статистички значајне позитивне корелације ниског интензитета са укљученошћу родитеља ($r = .231$) и веома ниског интензитета са позитивним родитељством ($r = .173$). Међутим, уочене су умерене и ниске негативне статистички значајне корелације подскала родитељског надзора са онима које репрезентују негативне родитељске поступке, са изузетком родитељске контроле која са физичким кажњавањем остварује ниске позитивне статистички значајне корелације ($r = .207$). Корелације између родитељске контроле и неконзистентног дисциплиновања нису статистички значајне, док су корелације са slabим надзором/дисциплиновањем статистички значајне, негативне умереног интензитета ($r = -.458$). Знање родитеља са slabим надзором/супервизијом остварује негативне статистички значајне корелације умереног интензитета ($r = -.492$), са неконзистентним дисциплиновањем ниске негативне статистички значајне корелације ($r = -.253$), са физичким кажњавањем веома ниске негативне статистички значајне корелације ($r = -.146$). Самоизвештавање адолесцената остварује ниске негативне статистички значајне корелације са slabим надзором/супервизијом ($r = -.391$), неконзистентним дисциплиновањем ($r = -.248$) и веома ниске негативне статистички значајне корелације са физичким кажњавањем ($r = -.152$). Распитивање родитеља остварује ниске негативне статистички значајне корелације са slabим надзором супервизијом ($r = -.250$) и веома ниске статистички значајне корелације са неконзистентним дисциплиновањем ($r = -.128$) и физичким кажњавањем ($r = -.102$).

Као и у случају родитељског надзора, позитивни васпитни поступци родитеља су позитивно статистички значајно повезани са комуникацијом и поверењем у родитеље, а негативно са отуђеношћу од родитеља. Стога, укљученост родитеља статистички значајно позитивно корелира умереног интензитета са поверењем у мајку ($r = .508$) и комуникацијом са мајком ($r = .611$), а негативно са отуђеношћу од мајке ($r = -.421$). Уочавају се корелације ниског интензитета са поверењем у оца ($r = .224$) и комуникацијом са оцем ($r = .299$), и веома ниског интензитета са отуђеношћу од оца ($r = -.167$). Подскала позитивног родитељства позитивно статистички значајно корелира

умереног интензитета са подскалом комуникације са мајком ($r = .404$), ниског интензитета са поверењем у мајку ($r = .397$), док су статистички значајне везе са отуђеношћу од мајке негативне и ниског интензитета ($r = -.280$). Уочавају се ниске статистички значајне позитивне корелације ниског интензитета са поверењем у оца ($r = .357$) и комуникацијом са оцем ($r = .375$), док је корелација са отуђеношћу од оца ниска и негативна ($r = -.263$). С друге стране, сви негативни васпитни поступци родитеља су позитивно ниско статистички значајно повезани са отуђеношћу од мајке (слаб надзор/супервизија $r = .321$, неконзистентно дисциплиновање $r = .289$ и физичко кажњавање $r = .317$), а негативно и ниско са поверењем у мајку (слаб надзор/супервизија $r = -.274$, неконзистентно дисциплиновање $r = -.276$ и физичко кажњавање $r = -.326$) и комуникацијом са мајком (слаб надзор/супервизија $r = -.323$, неконзистентно дисциплиновање $r = -.209$ и физичко кажњавање $r = -.157$). Негативни васпитни поступци су по истом обрасцу везани са димензијама афективног везивања за оца, и то: позитивно статистички значајно ниског интензитета са отуђеношћу од оца (слаб надзор/супервизија $r = .226$, неконзистентно дисциплиновање $r = .222$ и физичко кажњавање $r = .334$) и негативно статистички значајно са поверењем у оца (слаб надзор/супервизија $r = -.280$, неконзистентно дисциплиновање $r = -.228$ и физичко кажњавање $r = -.335$) и комуникацијом са оцем (слаб надзор/супервизија $r = -.267$, неконзистентно дисциплиновање $r = -.235$ и физичко кажњавање $r = -.275$). Све корелације су ниског интензитета, осим оне између комуникације са мајком и физичког кажњавања, које су веома ниског интензитета.

На основу корелационе анализе уочавају се извесне правилности: екстернализовани проблеми остварују негативну статистички значајну корелацију са свим аспектима родитељског надзора, позитивним аспектима афективног везивања за родитеље (поверење у мајку/оца и комуникација са мајком/оцем) и позитивним васпитним поступцима родитеља (укљученост родитеља и позитивно родитељство); екстернализовани проблеми остварују позитивну статистички значајну повезаност са отуђеношћу од мајке/оца и негативним васпитним поступцима, попут слабог надзора/супервизије, недоследног дисциплиновања и физичког кажњавања; међусобно најјаче статистички значајно корелирају варијабле на подскалама Инвентара афективног везивања за родитеље, а најслабије варијабле на подскалама Упитника о родитељству; варијабле на подскалама

родитељског надзора статистички значајно позитивно корелирају са позитивним аспектима афективног везивања за родитеље (поверење и комуникација са родитељима) и позитивним васпитним поступцима родитеља (укљученост родитеља и позитивно родитељство), а негативно са отуђеношћу од мајке/оца и негативним васпитним поступцима родитеља (слаб надзор/супервизија, неконзистентно дисциплиновање и физичко кажњавање) и позитивни васпитни поступци родитеља остварују позитивну статистички значајну повезаност са позитивним аспектима афективног везивања за родитеље, а негативну са подскалама отуђености, док с друге стране негативни васпитни поступци родитеља остварују негативну статистички значајну повезаност са позитивним аспектима афективног везивања за родитеље и позитивну са подскалама отуђености од мајке/оца.

4.3.2. Резултати регресионе анализе

На основу регресионе анализе испитивани су предикторски доприноси пола, узраста и варијабли родитељског надзора, афективног везивања за мајку/оца и васпитних поступака родитеља на испољавање екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којим се крше правила. Анализа је, као и претходне, рађена на стандардизованим скоровима.

Резултати ове анализе у предикцији екстернализованих проблема дати су у табели 10.

Табела 10. Допринос родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља у објашњењу екстернализованих проблема

Критеријум	Процент објашњене варијансе			Статистике промене		
	R	R ²	Кориговани R ²	Промена R ²	Промена F	Значајност промене F
Екстернализовани проблеми	0,602	0,363	0,341	0,363	16,387	0,000

Посматрајући проценат објашњене варијансе критеријума (R²) уочава се да предикторске варијабле родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и

васпитних поступака родитеља, пол и узраст заједно предикуюју 36,3% варијансе у објашњењу екстернализованих проблема.

Приказ појединачних предиктивних фактора екстернализованих проблема дат је у табели 11.

Табела 11. Предиктивни фактори родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља који доприносе објашњењу екстернализованих проблема

Модел 1: Екстернализовани проблеми	B	СГ (B)	B	t	P
Пол	0,000	0,082	0,000	-0,001	0,999
Узраст	0,009	0,034	0,011	0,277	0,782
Знање родитеља	-0,152	0,055	-0,151	-2,736	0,006
Самоизвештавање адолесцената	-0,149	0,058	-0,148	-2,562	0,011
Распитивање родитеља	0,120	0,048	0,118	2,514	0,012
Родитељска контрола	-0,053	0,046	-0,052	-1,138	0,256
Поверење мајка	-0,147	0,069	-0,144	-2,133	0,033
Комуникација мајка	0,135	0,068	0,134	1,978	0,048
Отуђеност мајка	0,116	0,061	0,114	1,887	0,060
Поверење отац	-0,107	0,070	-0,105	-1,521	0,129
Комуникација отац	-0,014	0,067	-0,014	-0,212	0,832
Отуђеност отац	0,026	0,060	0,026	0,426	0,670
Укљученост родитеља	0,030	0,055	0,030	0,545	0,586
Позитивно родитељство	-0,019	0,047	-0,019	-0,412	0,681
Слаб надзор/супервизија	0,205	0,048	0,206	4,281	0,000
Неконзистентно дисциплиновање	0,033	0,042	0,032	0,784	0,433
Физичко кажњавање	0,144	0,045	0,136	3,220	0,001

Највећу предиктивну снагу у погледу испољавања екстернализованих проблема има слаб надзор/супервизија ($\beta=0,206$; $p<0,01$), а затим физичко кажњавање ($\beta=0,136$; $p<0,01$), који представљају негативне васпитне поступке родитеља. Најутицајнији аспекти концепта родитељског надзора схваћеног као знање родитеља о томе где им се деца и са ким налазе и на које начине проводе време ван супервизије одраслих негативно предикуюју екстернализоване проблеме и то за: знање родитеља $\beta=-0,151$; $p<0,01$, самоизвештавање адолесцената $\beta=-0,148$;

$p < 0,05$, док је за распитивање родитеља $\beta = 0,118$; $p < 0,05$ предикција позитивног предзнака. Од варијабли које чине појам афективног везивања за родитеље, поверење у мајку ($\beta = -0,144$; $p < 0,05$) и комуникација са мајком ($\beta = 0,134$; $p < 0,05$) су се показали значајним у предвиђању екстернализованих проблема. Пол и узраст се нису показали значајним предиктивним факторима екстернализованих проблема.

Резултати регресионе анализе у предикцији агресивног понашања дати су у табели 12.

Табела 12. Допринос родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља у објашњењу агресивног понашања

Критеријум	Процент објашњене варијансе			Статистике промене		
	R	R ²	Кориговани R ²	Промена R ²	Промена F	Значајност промене F
Агресивно понашање	0,495	0,245	0,218	0,245	9,316	0,000

Посматрајући проценат објашњене варијансе критеријума (R²) уочава се да предикторске варијабле родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и родитељства, пол и узраст заједно предиктују 24,5% варијансе у објашњењу агресивног понашања.

Приказ појединачних предиктивних фактора агресивног понашања дат је у табели 13.

Табела 13. Предиктивни фактори родитељског надзора, афективног везивања и родитељства који доприносе објашњењу агресивног понашања

Модел 2: Агресивно понашање	B	СГ (B)	B	t	P
Пол	0,144	0,089	0,072	1,621	0,106
Узраст	-0,018	0,037	-0,020	-0,482	0,630
Знање родитеља	-0,094	-0,094	-0,094	-1,567	0,118
Самоизвештавање адолесцената	-0,105	0,063	-0,105	-1,669	0,096
Распитивање родитеља	0,099	0,051	0,099	1,934	0,054
Родитељска контрола	-0,016	0,050	-0,016	-0,314	0,754
Поверење мајка	-0,099	0,075	-0,097	-1,318	0,188
Комуникација мајка	0,118	0,074	0,118	1,600	0,110
Отуђеност мајка	0,127	0,066	0,126	1,918	0,056
Поверење отац	-0,049	0,076	-0,048	-0,644	0,520
Комуникација отац	-0,050	0,072	-0,051	-0,697	0,486
Отуђеност отац	0,062	0,065	0,062	0,954	0,340
Укљученост родитеља	0,037	0,060	0,037	0,616	0,538
Позитивно родитељство	-0,011	0,051	-0,011	-0,212	0,833
Слаб надзор/супервизија	0,185	0,052	0,186	3,558	0,000
Неконзистентно дисциплиновање	0,016	0,045	0,016	0,345	0,730
Физичко кажњавање	0,149	0,048	0,141	3,075	0,002

Резултати регресионе анализе указују на то да су једине варијабле које су оствариле значајност у погледу предвиђања агресивног понашања два негативна васпитна поступка родитеља – слаб надзор/супервизија ($\beta=0,186$; $p<0,01$) и физичко кажњавање ($\beta=0,141$; $p<0,01$). Слаб надзор/супервизија има већи бета пондер од физичког кажњавања, што га чини значајнијим за предвиђање агресивног понашања

код адолесцената. Позитиван предзнак бета стандардизованих коефицијената указује на то да што су слабији надзор, односно супервизија родитеља и учесталије физичко кажњавање, то је агресивно понашање код адолесцената израженије. Пол и узраст се нису показали значајним предиктивним факторима агресивног понашања.

Резултати регресионе анализе у предикцији понашања којим се крше правила дати су у табели 14.

Табела 14. Допринос родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља у објашњењу понашања којим се крше правила

Критеријум	Процент објашњене варијансе			Статистике промене		
	R	R ²	Кориговани R ²	Промена R ²	Промена F	Значајност промене F
Кршење правила	0,661	0,437	0,417	0,437	22,298	0,000

Посматрајући проценат објашњене варијансе критеријума (R²), уочава се да предикторске варијабле родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и родитељства, пол и узраст заједно предиктују 43,7% варијансе у објашњењу понашања којим се крше правила.

Приказ појединачних предиктивних фактора понашања којим се крше правила дат је у табели 15.

Табела 15. Предиктивни фактори родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и родитељства који доприносе објашњењу понашања којим се крше правила

Модел 3: Кршење правила	B	СГ (B)	B	T	P
Пол	-0,165	0,076	-0,084	-2,187	0,029
Узраст	0,057	0,031	0,066	1,841	0,066
Знање родитеља	-0,189	0,051	-0,193	-3,713	0,000
Самоизвештавање адолесцената	-0,169	0,053	-0,171	-3,154	0,002
Распитивање родитеља	0,103	0,044	0,104	2,356	0,019
Родитељска контрола	-0,074	0,042	-0,076	-1,755	0,080
Поверење мајка	-0,142	0,064	-0,142	-2,237	0,026
Комуникација мајка	0,113	0,063	0,114	1,793	0,074
Отуђеност мајка	0,084	0,056	0,085	1,496	0,135
Поверење отац	-0,185	0,064	-0,185	-2,868	0,004
Комуникација отац	0,070	0,062	0,072	1,143	0,254
Отуђеност отац	-0,019	0,056	-0,019	-0,333	0,739
Укљученост родитеља	0,020	0,051	0,021	0,402	0,688
Позитивно родитељство	-0,025	0,043	-0,025	-0,579	0,563
Слаб надзор/супервизија	0,192	0,044	0,197	4,366	0,000
Неконзистентно дисциплиновање	0,032	0,038	0,033	0,842	0,400

Физичко кажњавање	0,124	0,041	0,119	3,014	0,003
-------------------	-------	-------	-------	-------	-------

Ознаке: **B** – нестандардизовани регресиони коефицијент; **СГ(B)** – стандардна грешка; **β** – стандардизовани регресиони коефицијент.

Као и у предикцији екстернализованих проблема и агресивног понашања, највиши бета пондер при објашњењу понашања којим се крше правила има слаб надзор/супервизија ($\beta=0,197$; $p<0,01$), који уз физичко кажњавање ($\beta=0,119$; $p<0,01$) представља израз негативних васпитних поступака родитеља. Затим, што су родитељи мање знали о томе где им се деца налазе, са ким и на који начин проводе слободно време, то је заступљеније понашање којим се крше правила код адолесцената ($\beta=-0,193$; $p<0,01$). Даље, што су адолесценти мање самоизвештавали о својим кретањима, активностима и пријатељима, то је понашање којим се крше правила било учесталије ($\beta=-0,171$; $p<0,01$). Као и код екстернализованих проблема, заинтересованост родитеља за то где, са ким и на који начин адолесценти проводе своје слободно време и њихово распитивање о томе, доприносе испољавању понашања којим се крше правила ($\beta=0,104$; $p<0,05$). Даље, од варијабли афективног везивања за родитеље, поверење у мајку и оца се показало значајним предиктивним факторима. Вредност бете за предиктивни фактор поверења у оца је негативна, што упућује на закључак да што су адолесценти имали мање поверења у оца, то је понашање којим се крше правила било заступљеније ($\beta=-0,185$; $p<0,01$). Изостанак поверења у мајку такође предвиђа понашање којим се крше правила ($\beta=-0,142$; $p<0,05$). За разлику од агресивног понашања и екстернализованих проблема, понашање којим се крше правила је предиковано полом, с тим да је вредност бета пондера негативна, што с обзиром на то да су адолесценти у односу на адолесценткиње означени нижим скором (јединица) имплицира на предиктивну снагу мушког пола ($\beta=-0,084$; $p<0,05$). Међутим, треба истаћи да је вредност бета пондера нижа у односу на друге предиктивне факторе, са значајношћу од 0,05. Узраст се није показао значајним предиктивним фактором понашања којим се крше правила.

4.3.3. Резултати структуралног модела предикције

Повезаност родитељског надзора, васпитних поступака родитеља и афективног везивања за родитеље, с једне и екстернализованих проблема (агресивно

понашање и понашање којим се крше правила), с друге стране, потврђена је у претходно приказаним корелационим и предикционим анализама. Међутим, уз уважавање независних доприноса родитељских варијабли у објашњењу екстернализованих проблема, поставља се питање снаге утицаја родитељског надзора и васпитних поступака родитеља на испољавање агресивног понашања и понашања којим се крше правила, уколико варијабле афективног везивања за родитеље посредују у претпостављеном моделу. У циљу испитивања доприноса посредних варијабли афективног везивања за родитеље у објашњењу утицаја родитељског надзора и васпитних поступака родитеља на екстернализоване проблеме, направљен је модел медијације где су варијабле родитељског надзора и васпитних поступака родитеља постављене као егзогене варијабле, агресивног понашања и понашања којим се крше правила као ендогене, а афективног везивања за родитеље као медијаторске варијабле. Постоје два структурална модела медијације: пуни модел медијације, који подразумева искључиво индиректне везе између егзогених и ендогених варијабли, и парцијални модел медијације, који подразумева и директне и индиректне везе (Weston & Gore, 2006).

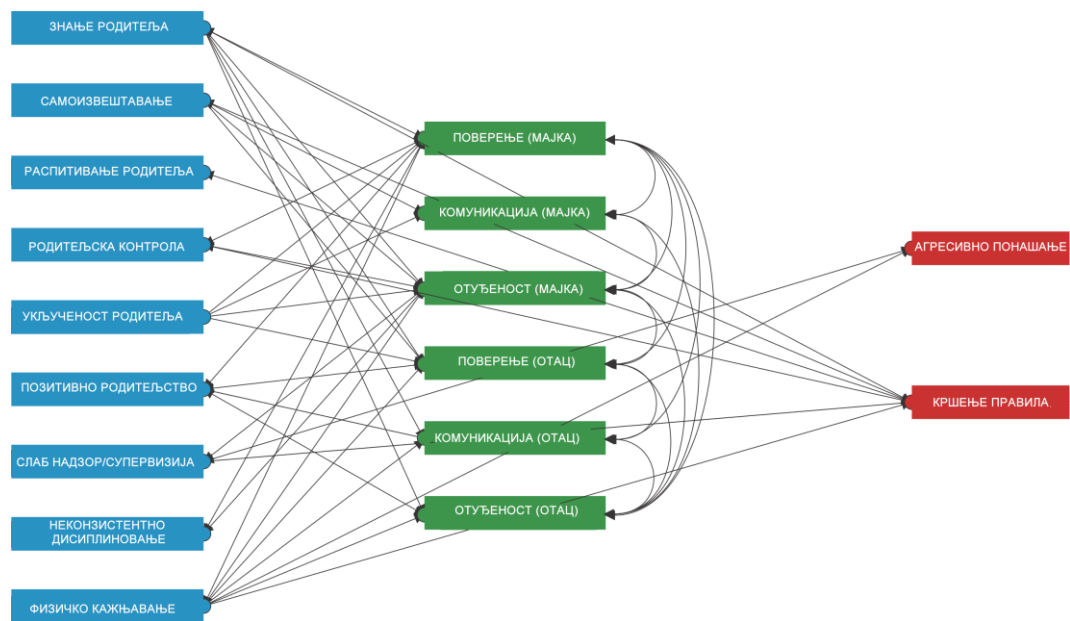
Моделиране су две стазе: директне, од варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља на агресивно понашање и понашање којим се крше правила и индиректне, од варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља на агресивно понашање и понашање којим се крше правила преко афективног везивања за родитеље. Анализа је рађена на стандардизованим скоровима. Модел има добру подесност, при чему статистичка фитовања Т или хи-квадрат (χ^2) треба да буде што мањи, са вероватноћом већом од .05; инкрементални фит индекси – Нормирани фит индекс (NFI), Такер–Луисов индекс (TLI) и Индекс компаративног фитовања (CFI) већи од .95 и Квадратни корен просечне квадриране грешке апроксимације (RMSEA) мањи од .06, с тим да се вредности до .08 узимају као прихватљиве (Hooper, Coughlan & Mullen, 2008; Lazarević, 2008). Међутим, иако модел има добру подесност ($\chi^2=7,59$; $df=4$, $p>.05$; NFI=1; TLI=.97; CFI=1; RMSEA=.04), све варијабле међусобно корелирају, па је број параметара које треба проценити велики, а модел превише сложен за интерпретацију. Графички приказ модела дат је у дијаграму 1.

Дијаграм 1. Пун структурални модел каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема посредовано афективном везаношћу за мајку и оца

Избацивањем свих незначајних параметара добија се модел који је информативнији за интерпретацију. Подесност модела је такође добра ($\chi^2=104.8$; $df=51$, $p<.05$; $NFI=.98$; $TLI=.97$; $CFI=.99$; $RMSEA=.05$). Инкрементални фит индекси и квадратни корен просечне квадрираних грешке апроксимације у складу су са претходно датим препорукама за фитовање модела, док би хи-квадрат идеално требало да буде незначајан, с тим да његова значајност не значи да модел није добар. Међутим, у складу са дизајном истраживања и запажањима аутора, што је већи узорак, веће корелације између варијабли и већи број укључених варијабли, то је већа вероватноћа да хи-квадрат буде значајан (Lazarević, 2008).

Графички приказ редукованог модела дат је у дијаграму 2, а коефицијенти стаза у табели 16.

Дијаграм 2. Редукован структурални модел каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема посредовано афективном везаношћу за мајку и оца

Табела 16. Коефицијенти стаза редукованог структуралног модела каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема посредовано афективном везаношћу за мајку и оца

Стазе	B	СГ (B)	B
Знање родитеља – Поверење мајка	0,236	0,035	0,247**
Знање родитеља – Поверење отац	0,292	0,035	0,298**
Родитељска контрола – Поверење мајка	-0,109	0,028	-0,116**
Укљученост родитеља – Поверење мајка	0,342	0,039	0,364**
Укљученост родитеља – Поверење отац	-0,081	0,032	-0,084*
Позитивно родитељство – Поверење мајка	0,085	0,031	0,089*
Позитивно родитељство – Поверење отац	0,249	0,042	0,254**
Неконзистентно дисциплиновање – Поверење мајка	-0,105	0,027	-0,110**
Физичко кажњавање – Поверење мајка	-0,170	0,030	-0,170**
Физичко кажњавање – Поверење отац	-0,261	0,039	-0,255**
Знање родитеља – Комуникација мајка	0,153	0,038	0,156**
Знање родитеља – Комуникација отац	0,283	0,041	0,285**
Знање родитеља – Отуђеност отац	-0,166	0,041	-0,167**
Знање родитеља – Кршење правила	-0,139	0,043	-0,144*
Самоизвештавање адолесцената – Комуникација мајка	0,233	0,035	0,235**
Самоизвештавање адолесцената – Отуђеност мајка	-0,141	0,036	-0,146**
Самоизвештавање адолесцената – Кршење правила	-0,148	0,040	-0,152**
Распитивање родитеља – Кршење правила	0,070	0,035	0,072*
Родитељска контрола – Отуђеност мајка	0,106	0,033	0,111*
Родитељска контрола – Кршење правила	-0,087	0,034	-0,092*
Укљученост родитеља – Комуникација мајка	0,402	0,036	0,416**
Укљученост родитеља – Отуђеност мајка	-0,325	0,037	-0,343**
Позитивно родитељство – Комуникација отац	0,234	0,041	0,235**
Позитивно родитељство – Отуђеност отац	-0,159	0,040	-0,160**
Слаб надзор/супервизија – Отуђеност мајка	0,132	0,034	0,137**
Слаб надзор/супервизија – Агресивно понашање	0,230	0,041	0,232**
Слаб надзор/супервизија – Кршење правила	0,231	0,040	0,240**
Неконзистентно дисциплиновање – Отуђеност мајка	0,089	0,031	0,092*
Физичко кажњавање – Отуђеност мајка	0,191	0,036	0,190**
Физичко кажњавање – Комуникација отац	-0,190	0,039	-0,184**
Физичко кажњавање – Отуђеност отац	0,290	0,042	0,281**
Физичко кажњавање – Агресивно понашање	0,176	0,044	0,170**
Физичко кажњавање – Кршење правила	0,143	0,039	0,142**
Поверење мајка – Агресивно понашање	-0,122	0,047	-0,117*
Поверење мајка – Кршење правила	-0,128	0,042	-0,127*
Поверење отац – Кршење правила	-0,136	0,040	-0,138**
Поверење отац – Агресивно понашање	-0,147	0,046	-0,145*

Model fit: $\chi^2 = 104,8$; $df = 51$, $p < .05$; $NFI = .98$; $TLI = .97$; $CFI = .99$; $RMSEA = .05$

Ознаке: **B** – нестандардизовани регресиони коефицијент; **СГ (B)** – стандардна грешка; **β** – стандардизовани регресиони коефицијент.

Наиме, примећује се да све варијабле подскала родитељског надзора имају статистички значајан директан утицај на понашање којим се крше правила, док ниједна нема на агресивно понашање. Све варијабле родитељског надзора, осим распитивања родитеља, остварују негативан утицај на понашање којим се крше правила. Најснажнији утицај на понашање којим се крше правила остварује

самоизвештавање адолесцената ($\beta=-0,152$; $p<0,01$), затим знање родитеља ($\beta=-0,144$; $p<0,05$), родитељска контрола ($\beta=-0,092$; $p<0,05$) и распитивање родитеља ($\beta=0,072$; $p<0,05$). Према томе, мање самоизвештавања адолесцената, знања родитеља и родитељске контроле, а више распитивања родитеља о начинима на које су адолесценти провели своје слободно време утиче на испољавање понашања којим се крше правила. Варијабле негативних васпитних поступака родитеља, тачније слаб надзор/супервизија и физичко кажњавање остварују статистички значајан директан и позитиван утицај и на агресивно понашање и на понашање којим се крше правила. Слаб надзор/супервизија остварује снажнији утицај од физичког кажњавања и на агресивно понашање ($\beta=0,232$; $p<0,01$) и на понашање којим се крше правила ($\beta=0,240$; $p<0,01$). Физичко кажњавање има незнатно већи утицај на агресивно понашање ($\beta=0,170$; $p<0,01$), него на понашање којим се крше правила ($\beta=0,142$; $p<0,01$).

Од варијабли родитељског надзора, једино оне на Подскали распитивања родитеља не врше статистички значајан утицај ни на један аспект афективног везивања за мајку и оца, те самим тим нема индиректних утицаја на агресивно понашање и понашање којим се крше правила. Знање родитеља врши утицај на све аспекте афективног везивања за оца, и то позитивно на поверење у оца ($\beta=0,298$; $p<0,01$) и комуникацију са оцем ($\beta=0,285$; $p<0,01$), а негативно на отуђеност од оца ($\beta=-0,167$; $p<0,01$). Статистички значајан позитиван утицај забележен је на поверење у мајку ($\beta=0,247$; $p<0,01$) и комуникацију са мајком ($\beta=0,156$; $p<0,01$). Самоизвештавање адолесцената статистички значајно позитивно утиче на комуникацију са мајком ($\beta=0,235$; $p<0,01$) и негативно на отуђеност од мајке ($\beta=-0,146$; $p<0,01$). Није утврђен статистички значајан допринос самоизвештавања на аспекте афективног везивања за оца. Родитељска контрола врши директан статистички значајан негативан утицај на поверење у мајку ($\beta=-0,116$ $p<0,01$) и позитиван на отуђеност од мајке ($\beta=0,111$; $p<0,05$). Према томе, више родитељске контроле предвиђа мањак поврења и већу отуђеност од мајке. Није утврђен утицај родитељске контроле ни на један сегмент афективног везивања за оца.

Позитивни васпитни поступци родитеља остварују утицај на варијабле афективног везивања за родитеље, и то тако да укљученост родитеља претежно остварује директне везе са афективним везивањем за мајку, а позитивно родитељство

са афективном везаношћу за оца. Према томе, укљученост родитеља врши директан и позитиван утицај на поверење у мајку ($\beta=0,364$; $p<0,01$) и комуникацију са мајком ($\beta=0,416$; $p<0,01$), а негативан на отуђеност од мајке ($\beta=-0,343$; $p<0,01$). Негативан утицај укљученост родитеља врши и на поверење у оца ($\beta=-0,084$; $p<0,05$). Према томе, већа укљученост родитеља повлачи веће поверење у мајку и оца, бољу комуникацију са мајком и мању отуђеност од мајке. Позитивно родитељство, с друге стране, остварује статистички значајан позитиван утицај на поверење у оца ($\beta=0,254$; $p<0,01$), комуникацију са оцем ($\beta=0,235$; $p<0,01$), а негативан на отуђеност од оца ($\beta=-0,160$; $p<0,01$). Бележи се и позитиван утицај позитивног родитељства на поверење у мајку ($\beta=0,089$; $p<0,05$). Тако већа примена позитивно стимулишућих васпитних поступака родитеља доноси више поверења у оца и мајку, бољу комуникацију и мању отуђеност од оца. Слаб надзор/супервизија родитеља остварује статистички значајан позитиван утицај само на отуђеност од мајке ($\beta=0,137$; $p<0,01$). Неконзистентно дисциплиновање такође не остварује статистички значајну везу са аспектима афективног везивања за оца, ни са комуникацијом са мајком. Према томе, неконзистентно дисциплиновање остварује директан и негативан утицај на поверење у мајку ($\beta=-0,110$; $p<0,01$), а позитиван на отуђеност од мајке ($\beta=0,092$; $p<0,05$). Примена неконзистентног дисциплиновања родитеља повлачи мање поверења и већу отуђеност од мајке. Од варијабли афективног везивања за родитеље, физичко кажњавање не остварује статистички значајан директан утицај једино на комуникацију са мајком. Забележен је позитиван утицај на отуђеност од оца ($\beta=0,281$; $p<0,01$), и то снажнији у односу на утицај на отуђеност од мајке ($\beta=0,190$; $p<0,01$) и негативан на поверење у оца ($\beta=-0,255$; $p<0,01$), комуникацију са оцем ($\beta=-0,184$; $p<0,01$). Негативан утицај физичког кажњавања остварује на поверење у мајку ($\beta=-0,170$; $p<0,01$). Према томе, примена физичког кажњавања повлачи мање поверења у оца и мајку, лошију комуникацију са оцем, већу отуђеност од оца и мајке.

Од медијаторских варијабли само оне на подскалама поверења у мајку и оца остварују статистички значајне директне и негативне везе са агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила. Према томе, најснажнији утицај бележи поверење у оца на испољавање понашања којим се крше правила ($\beta=-0,138$; $p<0,01$), затим на испољавање агресивног понашања ($\beta=-0,145$; $p<0,05$), затим поверење у мајку на испољавање понашања којим се крше правила ($\beta=-0,127$; $p<0,05$) и агресивно

понашање ($\beta=-0,117$; $p<0,05$). Утицај датих медијатора поверења је релативно слаб, али систематски, те заслужује даљу пажњу.

На основу израчунавања квадрата коефицијента мултипле корелације (R^2), у табели 17 дат је проценат објашњене варијансе редукованог модела за: комуникацију са мајком од 46,6%, поверење у мајку од 39,4%, понашање којим се крше правила од 38,3%, отуђеност од мајке од 30,6%, поверење у оца од 26,6%, комуникацију са оцем од 24%, агресивно понашање од 18,9% и отуђеност од оца од 17,2%.

Табела 17. Процент објашњене варијансе редукованог модела

Варијабле	R ²
Неконзистентно дисциплиновање	0,000
Физичко кажњавање	0,000
Позитивно родитељство	0,000
Укљученост родитеља	0,000
Родитељска контрола	0,000
Знање родитеља	0,000
Самоизвештавање адолесцената	0,000
Поверење мајка	0,264
Поверење отац	0,394
Слаб надзор/супервизија	0,000
Распитивање родитеља	0,000
Кршење правила	0,383
Агресивно понашање	0,189
Отуђеност отац	0,172
Комуникација отац	0,240
Отуђеност мајка	0,306
Комуникација мајка	0,466

Када се из модела искључе сви медијатори који немају значајан утицај на екстернализоване проблеме (комуникација са оцем, комуникација са мајком, отуђеност од оца и отуђености од мајке) добија се модел још погоднији за интерпретацију. Његови индекси подесности су такође добри ($\chi^2=42.47$; $df=23$, $p<.05$; $NFI=.98$; $TLI=.97$; $CFI=.99$; $RMSEA=.04$).

Графички приказ коначног модела медијације дат је у дијаграму 3, а коефицијенти стаза у табели 18.

Дијаграм 3. Коначни структурални модел каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема посредовано поверењем у мајку и оца

Табела 18. Коefицијенти стаза коначног структуралног модела каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема са поверењем у мајку и оца као медијаторима

Стазе	B	СГ (B)	B
Знање родитеља – Поверење мајка	0,237	0,040	0,279**
Знање родитеља – Поверење отац	0,279	0,041	0,282**
Родитељска контрола – Поверење мајка	-0,128	0,035	-1,123**
Укљученост родитеља – Поверење мајка	0,328	0,041	0,341**
Позитивно родитељство – Поверење мајка	0,094	0,040	0,096*
Позитивно родитељство – Поверење отац	0,210	0,041	0,213**
Неконзистентно дисциплиновање – Поверење мајка	-0,130	0,034	-0,134**
Физичко кажњавање – Поверење мајка	-0,195	0,037	-0,191**
Физичко кажњавање – Поверење отац	-0,272	0,039	-0,265**
Знање родитеља – Кршење правила	-0,139	0,043	-0,144*
Самоизвештавање адолесцената – Кршење правила	-0,148	0,040	-0,151**
Распитивање родитеља – Кршење правила	0,070	0,035	0,072*
Родитељска контрола – Кршење правила	-0,087	0,034	-0,091*
Слаб надзор/супервизија – Агресивно понашање	0,230	0,041	0,232**
Слаб надзор/супервизија – Кршење правила	0,231	0,040	0,239**
Физичко кажњавање – Агресивно понашање	0,174	0,045	0,169**
Физичко кажњавање – Кршење правила	0,143	0,039	0,142**
Поверење мајка – Агресивно понашање	-0,122	0,047	-0,119*
Поверење мајка – Кршење правила	-0,128	0,042	-0,129*
Поверење отац – Кршење правила	-0,136	0,040	-0,139**
Поверење отац – Агресивно понашање	-0,147	0,047	-0,146*

Model fit: $\chi^2=42.47$; $df=23$, $p<.05$; NFI=.98; TLI=.97; CFI=.99; RMSEA=.04

Ознаке: B – нестандардизовани регресиони коefицијент; СГ(B) – стандардна грешка; β – стандардизовани регресиони коefицијент.

На основу дијаграма 3 уочава се да знање родитеља директно остварује незнатно снажнији утицај на понашање којим се крше правила ($\beta=-0,144$; $p<0,05$), него индиректно посредством варијабле поверења у мајку ($\beta=-0,129$; $p<0,05$) или оца ($\beta=-0,139$; $p<0,01$). На агресивно понашање знање родитеља остварује искључиво индиректни утицај, који се остварује преко поверења у мајку и оца. Самоизвештавање адолесцената ($\beta=-0,151$; $p<0,01$) и распитивање родитеља ($\beta=0,072$; $p<0,05$) остварују искључиво директан утицај на понашање којим се крше правила, док на агресивно понашање нема статистички значајног утицаја. Међутим, родитељска контрола посредством медијаторске варијабле поверења у мајку остварује нешто снажнији утицај на испољавање понашања којим се крше правила него директном путањом ($\beta=-0,091$; $p<0,05$). С обзиром на то да на агресивно понашање родитељска контрола нема директан утицај, индиректан утицај остварује се преко медијатора поверења у мајку. Од свих егзогених варијабли само укљученост родитеља, позитивно родитељство и неконзистентно дисциплиновање немају директне везе са екстернализованим проблемима, већ индиректан утицај на агресивно понашање и понашање којим се крше правила остварују посредством медијаторске варијабле поверења у мајку. Може се уочити да слаб надзор/супервизија не остварује индиректне везе са екстернализованим проблемима. Физичко кажњавање остварује снажнији утицај на испољавање понашања којим се крше правила ($\beta=0,142$; $p<0,01$) и агресивно понашање ($\beta=0,169$; $p<0,01$) директном путањом, него посредством индиректних веза које има са поверењем у мајку и оца.

На основу израчунавања квадрата коефицијената мултипле корелације (R^2), у табели 19 дат је проценат објашњене варијансе коначног модела за: поверење у мајку од 42,7%, понашање којим се крше правила од 38,8%, поверење у оца од 26,8% и агресивно понашање од 19,3%.

Табела 19. Процент објашњене варијансе коначног модела

Варијабле	R²
Неконзистентно дисциплиновање	0,000
Физичко кажњавање	0,000
Позитивно родитељство	0,000
Укљученост родитеља	0,000
Родитељска контрола	0,000
Знање родитеља	0,000
Поверење мајка	0,427
Самоизвештавање адолесцената	0,000
Поверење отац	0,268
Слаб надзор/супервизија	0,000
Распитивање родитеља	0,000
Кршење правила	0,388
Агресивно понашање	0,193

5. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

5.1. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА О ПОЛНИМ И УЗРАСНИМ РАЗЛИКАМА

Дати су најзначајнији налази истраживања, уз интерпретацију полних и узрасних разлика.

5.1.1. Полне и узрасне разлике у испољавању екстернализованих проблема

Утврђене разлике у испољавању екстернализованих проблема према полу, које сведоче о већој заступљености екстернализованих проблема код адолесцената мушког пола, у сагласности су са највећим бројем доступних истраживачких студија (Rescorla et al., 2007a; Rescorla et al., 2007b; Rudan et al., 2005; Shahini et al., 2015; Verhulst et al., 2003). Налази истраживања сугеришу да то што девојчице имају боље односе са вршњацима и родитељима у односу на дечаке, може представљати протективни фактор у вези са испољавањем екстернализованих проблема (Leadbeater et al., 1999; Scaramella et al., 1999). Затим, дечаци се сматрају склонијим екстернализованим проблемима услед веће тенденције ка самокритичности, при чему се због искривљене перцепције других, као оних који стално критикују, према њима односи с непријатељством (Leadbeater et al., 1999). Уочена конзистенција у разликама према полу и испољавању екстернализованих

проблема најчешће је присутна и при извештавању родитеља и адолесцената (Verhulst, 2003), мада резултати истраживања упућују на то да се према извештавању адолесцената, за разлику од наставника и родитеља, не налазе полне разлике у испољавању екстернализованих проблема (Rudan et al., 2005). Може бити да родитељи и наставници нису довољно осетљиви да региструју екстернализоване проблеме код девојчица.

Налаз да нису откривене статистички значајне разлике по полу у испољавању агресивног понашања код адолесцената има подршку у великом броју истраживачких студија (Abad et al., 2002; Broberg et al., 2001; Janssen et al., 2004; Rudan et al., 2005; Shahini et al., 2015; Steinhausen et al., 1997; Verhulst et al., 2003). То може бити због тога што агресивно понашање код дечака у детињству, иако заступљеније него код девојчица, брже опада него код девојчица, те до касне адолесценције дечаци и девојчице заправо испољавају исти ниво агресивног понашања (Bongers et al., 2003; Bongers et al., 2004). Међутим, као и код екстернализованих проблема, у зависности од извора информација различито се извештава о агресивном понашању. На пример, према извештавању родитеља не налазе се полне разлике при испољавању агресивног понашања, према извештавању наставника агресивно понашање чешће испољавају дечаци, а према извештавању адолесцената девојчице (Rudan et al., 2005).

Резултати су у складу са налазима других истраживача о већој заступљености понашања којим се крше правила код адолесцената у односу на адолесценткиње (Abad et al., 2002; Broberg et al., 2001; Heyerdahl et al., 2004; Janssen et al., 2004; Rescorla et al., 2007a; Rescorla et al., 2007b; Rudan et al., 2005; Shahini et al., 2015; Steinhausen et al., 1997; Verhulst et al., 2003). За разлику од екстернализованих проблема и агресивног понашања, дечаци чешће испољавају понашања којим се крше правила независно од извора информација (и према извештавању родитеља, наставника и адолесцената) (Rudan et al., 2005). Може бити да су понашања којим се крше правила препознатљивија од родитеља и наставника, у односу на агресивно понашање и екстернализоване проблеме у понашању. Једно од објашњења за учесталије испољавање понашања којим се крше правила код дечака упућује на генетске разлике у етиологији, где код дечака наслеђе у већем проценту варијансе објашњава испољавање понашања којим се крше правила него код девојчица

(Bartels et al., 2003). Полне разлике у вршњачкој социјализацији могу бити разлог за овакав налаз, при чему се дечаци који испољавају понашања којим се крше правила, за разлику од девојчица, у већој мери друже са антисоцијалним вршњацима (van Lier et al., 2005). О протективним факторима у породичном и вршњачком окружењу за девојчице у односу на дечаке већ је било речи (Leadbeater et al., 1999; Scaramella et al., 1999).

Нису утврђене статистички значајне разлике у испољавању екстернализованих проблема и агресивног понашања према узрасту. У ретким студијама нису откривене узрасне разлике међу адолесцентима (Broberg et al., 2001). То се може објаснити утицајем појединих биолошких фактора на одржавање стабилности екстернализованих проблема од детињства до адолесценције. Истраживачи са узрастом не бележе промене у генетским и утицајима средине с тим у вези (Harden et al., 2015). Треба имати у виду да се у адолесценцији генерално бележи значајан пад агресивног понашања (Bongers et al., 2003). Усвајају се неагресивни начини супротстављања околини, смањује агресивно понашање, посебно код дечака, док се код девојчица у касном детињству и адолесценцији усвајају механизми индиректне социјалне агресије, која је осетљивија за мерење од физичке (Archer, 2004; Burt, 2012; Tremblay, 2010). Затим, узрасна структура студије може бити недовољно разуђена да би се забележиле промене у испољавању екстернализованих проблема и агресивног понашања.

Као и у докторској студији, велики број студија препознаје да су узрасне разлике најочљивије при испољавању понашања којим се крше правила, у односу на агресивно понашање и екстернализоване проблеме (Abad et al., 2002; Bongers et al., 2003; Broberg et al., 2001; Janssen et al., 2004; van der Ende & Verhulst, 2005; Verhulst et al., 2003). Истраживачке студије у којима је о понашањима којима се крше правила извештавано од више информаната упућују на то да су адолесценти највише саопштавали о порасту понашања којим се крше правила (van der Ende & Verhulst, 2005). Истраживачи препознају проблеме у извештавању где родитељи неретко не морају бити свесни озбиљних имовинских престапа, као што запажају лагање или нека друга минорна понашања којим се крше правила (Bongers et al., 2004). За разлику од агресивног понашања, понашања којим се крше правила су ретка у детињству, и то управо јер је за њих потребан одређен ниво когнитивног

развоја како би се претња према другима „прикрила”, да утицај остварује и то што супервизија родитеља свакако опада са узрастом, као и да исти облици понашања немају исту тежину, а ни фреквенцију у зависности од узраста (Burt, 2012; Tremblay, 2010). Једно од објашњења за учесталије испољавање понашања којим се крше правила код старијих адолесцената претпоставља пораст утицаја наслеђа са узрастом, и то у функцији промена које се дешавају уласком у пубертет (Harden et al., 2015). Према томе, пораст понашања којим се крше правила може се више сматрати последицом промена у хормонском статусу него узраста (Harden et al., 2015). Без обзира на пол, истраживачке студије указују да се до адолесценције бележи драматичан пораст понашања којим се крше правила делинквенције (Bongers et al., 2003; Shaw & Gross, 2008), с тим да се опадање у фреквенцији најчешће дешава при транзицији у одрасло доба (Burt, 2012).

5.1.2. Полне и узрасне разлике у вршењу родитељског надзора

Истраживачке студије које су се бавиле проучавањем родитељског надзора указују на то да адолесценткиње статистички значајније пријављују да родитељи више знају о томе где, са ким и на који начин проводе време ван њихове супервизије, при чему уочена полна доминација важи и за друге аспекте родитељског надзора: самоизвештавање, распитивање родитеља и родитељску контролу (Keijsers & Poulin, 2013; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). У вези са распитивањем родитеља, иако према извештавању адолесцената и у складу са добијеним резултатима родитељи више подстичу извештавање адолесценткиња, према извештавању родитеља то не мора бити случај (Stattin & Kerr, 2000). Резултати истраживања потврђују налазе о статистички значајнијем самоизвештавању адолесценткиња (Darling et al., 2006; Kerr & Stattin, 2000; Soenens et al., 2006; Smetana et al., 2006; Smetana & Metzger, 2008; Stattin & Kerr, 2000; Waizenhofer et al., 2004). Разлог може бити социјализација девојчица у погледу отворености при изражавању емоција у међуљудским односима. Међутим, с друге стране постоје и резултати истраживања који указују на већу отвореност и квалитет комуникације између родитеља, пре свега мајки и адолесцената (Kerr & Stattin, 2000; Smetana, 2011; Stattin & Kerr, 2000), што ће бити детаљније разматрано при

интерпретацији полних разлика у афективном везивању за родитеље. Налаз да адолесценткиње статистички значајније пријављују да родитељи врше родитељску контролу него што то чине адолесценти, има потпору у другим истраживањима, с тим да родитељи саопштавају да више контролишу адолесценте него адолесценткиње (Keijsers & Poulin, 2013; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000; Svensson, 2003).

У складу са резултатима истраживања утврђено је да са узрастом опада ниво знања родитеља о томе где, са ким и на који начин адолесценти проводе своје слободно време ван њихове супервизије, што је с обзиром на то да је адолесценција, посебно средња, период највеће усмерености на вршњачке односе најчешћи случај (Smetana, 2011; Smetana et al., 2006). У опадању знања родитеља бележе се узрастне разлике. Наиме, израженије опадање примећено је код дечака, које започиње још у средњој адолесценцији (Keijsers & Poulin, 2013). С друге стране, лонгитудинална истраживања налазе да се ниво знања родитеља у скупу дечака показао стабилним, без обзира на то што много времена проводе с вршњацима (Keijsers et al., 2010). Податак о статистички значајно мањем вршењу родитељске контроле са узрастом потврђује се и у другим истраживачким студијама (Keijsers et al., 2009; Shek, 2007; Soenens et al., 2006). Резултати лонгитудиналних студија потврђују опадање у родитељској контроли независно од пола адолесцената (Keijsers & Poulin, 2013; Keijsers et al., 2009). Налази истраживања указују да у породицама у којима влада позитивна породична клима, у којима је заступљенија породична подршка, адолесценти родитељску контролу доживљавају интрузивнијом, још већом претњом по приватност (Keijsers et al., 2009).

5.1.3. Полне и узрастне разлике у афективном везивању за родитеље

Истраживачке студије потврђују налазе докторске студије да адолесценткиње имају бољи однос са родитељима него адолесценти, који се неретко тумаче као независнији, мање везани за родитеље, способни да своје компетенције остваре и без подршке родитеља (Kerr & Stattin, 2000; Leadbeater et al., 1999; Shek, 2007). Конкретно, у докторској студији се указује на важност дијаде мајка–ћерка у контексту поверења и комуникације, односно да су у односу на дечаке имале више

поверења и бољу комуникацију са мајком, за шта постоји потпора у истраживањима (Buist, Deković, Meeus & van Aken, 2002; Diener et al., 2008; Hove et al., 2012; Ručević i Mihalj, 2013). Аутори се залажу за то да боља комуникација адолесценткиња са родитељима (која је расла од средње до касне адолесценције) доприноси њиховој независности (Keijsers & Poulin, 2013). Статистички значајније афективно везивање код адолесценткиња, осим за мајку, неретко важи за женског сиблинга у односу на оца (Buist et al., 2002). С друге стране, студије указују и да адолесценти мушког пола имају позитивније односе са родитељима, више скорове на подскалама поверења и комуникације, ниже скорове на подскали отуђености, док су адолесценткиње претежно статистички значајније афективно везане за вршњаке, односно изражавају више скорове на скалама поверења и комуникације са вршњацима (Gorrese & Ruggieri, 2012; Gullone & Robinson, 2005; Pace et al., 2011). То може бити у функцији деидентификације, која се у адолесценцији обично дешава у односу на истополне родитеље (adolесценткиње у односу на мајке и адолесценти у односу на очеве), стицања аутономије и независности (Buist et al., 2002). С тим у вези, налази истраживања указују да афективно везивање за мајку може бити значајно за успостављање блиских веза са вршњацима (Gorrese & Ruggieri, 2012; Seiffge-Krenke, Overbeek & Vermulst, 2010; Schneider, Atkinson & Tardif, 2001). Резултати истраживања подржавају налаз докторске студије и указују на то да нема разлика у отуђености међу половима (Raja et al., 1992). Разлог може бити тај што отуђеност од једног родитеља најчешће повлачи и отуђеност од другог родитеља (Diener et al., 2008; Duchesne & Larose, 2007).

Истраживачке студије иду у прилог резултатима истраживања о непостојању статистички значајних разлика у афективном везивању за родитеље према узрасту (Diener et al., 2008; Pace et al., 2011). Један од разлога може бити то што се промене у афективном везивању адолесцената за родитеље дешавају поступно (Buist et al., 2002), те се узрасне разлике лакше могу измерити уколико се у узорак укључе адолесценти са већим распоном година. На пример, разлике између афективног везивања за родитеље у детињству и адолесценцији уочавају се тако да поверење и комуникација са узрастом опадају, осим отуђености која одржава стабилност (Gullone & Robinson, 2005). С обзиром на то да су узрасне групе у овој студији

недовољно широког распона (15–18 година), статистички значајне разлике према узрасту се нису могле очекивати.

5.1.4. Полне и узрасне разлике у позитивним и негативним васпитним поступцима родитеља

Доступни налази истраживања потврђују резултате докторског истраживања да адолесценткиње статистички значајније извештавају о позитивном ангажовању родитеља у њиховом васпитавању, односно да чешће примењују технике позитивног родитељства и да су укљученији (посебно мајке) у њихово васпитавање (Essau et al., 2006). Позитивно родитељство се у васпитавању девојчица, посебно оних које раније сазревају, генерално сматра протективним фактором у вези са потенцијалним проблемима прилагођавања (Mrug et al., 2008). Препознато је да је укљученост родитеља у школске и друге активности адолесценткиња присутније у односу на адолесценте мушког пола (Desforges & Abouchaar, 2003). С друге стране, адолесценти су у докторској студији статистички значајније од адолесценткиња пријављивали слаб надзор/супервизију од родитеља. Уочава се тренд смањивања родитељске контроле и супервизије у поступању родитеља према адолесцентима мушког пола, у односу на адолесценткиње, по обиму или фреквенцији захтева (Leaper, 2005). Већ је указивано да су родитељи ангажованији у контроли адолесценткиња, него адолесцентата (Keijsers & Poulin, 2013; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000; Svensson, 2003). Разлози за то могу бити у вези са већим самоизвештавањем адолесценткиња, о чему је већ дискутовано, при чему родитељи с тим у вези раније постају свесни потенцијалних проблема, односно ризичних ситуација и тако појачавају контролу (Racz & McMahon, 2011). Аутори сугеришу да се потенцијални проблеми у прилагођавању адолесцентата мушког пола неретко од родитеља могу бити схваћени као део нормативног развоја (Hinshaw & Lee, 2003, према Racz & McMahon, 2011), те им се не посвећује пажња. Налази истраживања подржавају резултат докторске студије о томе да нису утврђене статистичке значајне разлике према полу у физичком кажњавању деце (Straus, 2010; Straus & Stewart, 1999). Резултат се може објаснити тиме што су пол и узраст детета у контексту физичког кажњавања врло повезани, односно да се са узрастом смањују полне разлике (Straus & Stewart, 1999). То што полне разлике у неконзистенцији

родитеља нису уочене може бити због тога што неке особине личности адолесцената, попут неуротицизма или несавесности, можда више утичу на неконзистенцију у поступању родитеља него сам пол (Loginova & Slobodskaya, 2017).

У складу са резултатима ове студије, налази истраживања указују на опадање укључености родитеља, надзора/супервизије и физичког кажњавања са узрастом (Desforges & Abouchaar, 2003; Frick et al., 1999). Међутим, аутори истичу да је одржавање одређеног нивоа укључености родитеља значајно за добру прилагођеност адолесцената, без обзира на оправданост опадања укључености родитеља ради стицања одговарајућег нивоа аутономије адолесцената. Према резултатима метааналитичке студије у коју је било укључено 300 истраживања физичког кажњавања, утврђено је да његова примена опада са узрастом (Gershoff, 2002b). Резултати истраживања упућују на опадање физичког кажњавања деце од 5. до 17. године (Straus & Stewart, 1999). Аутори сматрају да примена физичког кажњавања у адолесценцији може да укаже на физичко злостављање (Frick et al., 1999; Gershoff, 2002b). О опадању надзора/супервизије већ је било речи при дискусији о узрасним разликама у опадању родитељске контроле, као димензије родитељског надзора.

5.2. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА КОРЕЛАЦИОНЕ АНАЛИЗЕ

На основу корелационе анализе издвајају се најзначајнији резултати са интерпретацијом.

5.2.1. Корелације екстернализованих проблема, понашања којим се крше правила, агресивног понашања и родитељског надзора

Налази истраживања потврђују резултате добијене у докторској студији да знање родитеља о начинима на које су адолесценти проводили своје време ван супервизије родитеља корелира са екстернализованим проблемима (Trentacosta, Hyde, Shaw & Cheong, 2009), агресивним понашањем (Richards et al., 2004) и понашањем којим се крше правила (Bean et al., 2006; Laird et al., 2003b; Laird & LaFleur, 2016; Stattin & Kerr, 2000). Двосмерност везе знање родитеља – понашања којим се крше правила потврђивана је од других истраживача (Laird et al., 2003b).

Према томе, ови налази могу бити протумачени тако да мање знања родитеља доприноси порасту понашања којим се крше правила, као и да порастом понашања којим се крше правила долази до смањивања родитељског надзора. Резултати доступних истраживачких студија потврђују наведене налазе докторске студије да је од свих извора знања родитеља о начинима на које адолесценти проводе време ван њихове супервизије, самоизвештавање адолесцената о својим кретањима, активностима и пријатељима највише корелира са понашањем којим се крше правила (Laird & LaFleur, 2016; Stattin & Kerr, 2000). Резултати о повезаности понашања којим се крше правила са друга два извора знања у доступним истраживањима су мање јасни и конзистентни. Тражење информација од родитеља и родитељска контрола остварују негативне статистички значајне везе са понашањима којима се крше правила, као и у докторској студији, али само према извештавању адолесцената (Laird & LaFleur, 2016). Према извештавању адолесцената, мање родитељске контроле доприноси понашању којим се крше правила, док према извештавању родитеља то није случај (Stattin & Kerr, 2000). Тражење информација, према извештавању мајки, није статистички значајно повезано са понашањем којим се крше правила (Laird & LaFleur, 2016), при чему је утврђено да остварује и статистички значајне позитивне везе са понашањем којим се крше правила (Stattin & Kerr, 2000). У студијама у којима је проучавана веза између знања родитеља и агресивног понашања, откривена је негативна статистички значајна повезаност (Carlo, Raffaelli, Laible & Meyer, 1999; Richards et al., 2004). Родитељска контрола је једина димензија родитељског надзора која према резултатима докторског истраживања не бележи статистички значајне везе са агресивним понашањем, док са осталим изворима знања родитеља постоји негативна статистички значајна повезаност. Потврду налазимо и у истраживачкој студији где нису откривене статистички значајне везе родитељске контроле ни са једним обликом агресивног понашања адолесцената (Gaertner, Rathert, Fite, Vitulano, Wynn & Harber, 2010). Међутим, у поменутој студији нису откривене статистички значајне везе ни са тражењем информација родитеља, док је самоизвештавање родитеља било у позитивној статистички значајној вези са агресивним понашањем (Gaertner et al., 2010). Разлози могу бити у самом концепту

агресивног понашања којим се мери вербална, физичка и релациона агресија и који се разликује од инструмента који је коришћен у докторској студији.

Утврђена повезаност аспеката родитељског надзора са понашањем којим се крше правила према налазима истраживања је снажнија (умерена и ниска), него она са агресивним понашањем (ниска и веома ниска). У литератури о повезаности родитељског надзора и екстернализованих проблема доминирају истраживања о повезаности димензија родитељског надзора са понашањем којим се крше правила. То се може оправдати тиме што истраживачки докази иду у прилог тумачењу да је понашање којим се крше правила пре свега условљено чиниоцима средине (породица, вршњаци, суседство), а агресивно понашање генетским (Burt, 2009; Tuvblad, Eley & Lichtenstein, 2005).

5.2.2. Корелације знања родитеља, самоизвештавања, распитивања родитеља и родитељске контроле

Налази истраживања потврђују резултате о повезаности знања родитеља и самоизвештавања (умерене корелације) и знања родитеља и родитељске контроле (ниске корелације) (Soenens et al., 2006). Постоје налази о повезаности самоизвештавања и распитивања родитеља (Frijnset al., 2010; Kerr et al., 2010; Keijsers, 2010; Stattin & Kerr, 2000). Наиме, аутори истичу да самоизвештавање адолесцената о својим активностима у кретањима може бити резултат ранијих напора родитеља у виду распитивања о начинима на које су деца провела слободно време, што код њих потенцијално ствара навику саопштавања (Kerr & Stattin, 2000). Истраживања иду у прилог тумачењу да у породицама у којима су оба родитеља запослена, распитивање родитеља представља главни извор знања, пре свега мајки, али и очева независно од запослења (Waizenhofer et al., 2004). Већина налаза истраживања родитељског надзора указује на повезаност између знања родитеља и распитивања родитеља, с тим што су корелације најчешће ниског нивоа, знатно слабије од самоизвештавања, а снажније од родитељске контроле (Keijsers et al., 2010; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Међутим, запажене су разлике у зависности од извора информација где распитивање родитеља, при саопштавању адолесцената, није било повезано са знањем родитеља о кретањима, активностима

и пријатељима адолесцената, док при саопштавању родитеља јесте (Stattin & Kerr, 2000). У првим студијама у којима је реинтерпретиран родитељски надзор и родитељска контрола с тим у вези, потврђено је да је знање родитеља о активностима, кретањима и пријатељима адолесцената, као и у овој студији најслабије повезано са родитељском контролом, у односу на остала два извора знања – самоизвештавање и распитивање родитеља. Ипак, родитељска контрола предиковала је знање родитеља (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000), за разлику од налаза добијених у лонгитудиналној студији новијег датума, где се осим самоизвештавања ниједан други извор није показао релевантним (Kerr et al., 2010). Међутим, налази истраживања указују да родитељска контрола представља значајан предиктивни фактор самоизвештавања адолесцената (Soenens et al., 2006).

5.2.3. Корелације екстернализованих проблема, агресивног понашања, понашања којим се крше правила и афективног везивања за родитеље

Концептуализација афективног везивања за родитеље која укључује димензије међусобног поверења, комуникације и отуђености, послужила је као добра основа за истраживање повезаности са екстернализованим проблемима у понашању адолесцената (Bender et al., 2007; Buist et al., 2004; Fearon et al., 2010; Smetana & Metzger, 2008; Tambelli et al., 2012). Налази истраживања указују да је учесталије испољавање екстернализованих проблема присутно код адолесцената који су отуђени од мајке/оца. Даље, адолесценти који имају мање поверења и лошију комуникацију са мајком и оцем, чешће испољавају екстернализоване проблеме. Лонгитудинално истраживање је показало да су они адолесценти који су у једној години врло позитивно оцењивали свој однос са родитељима, у наредној испољавали мање екстернализованих проблема, док су адолесценти који су однос са родитељима описивали негативнијим, уз мањак поверења и комуникације и изражену отуђеност, били склонији да испољавају понашања којим се крше правила и агресивно понашање (Buist et al., 2004). Резултати истраживања повезаности афективног везивања за родитеље и вршњаке, с једне и екстернализованих и интернализованих проблема, с друге стране, које је рађено на узорку од преко 800 италијанских адолесцената узраста од 11 до 19 година,

показују да су димензије афективног везивања за родитеље од пресудног значаја за испољавање екстернализованих проблема, а отуђеност од родитеља и поверење у вршњаке за испољавање интернализованих проблема (Tambelli et al., 2012). Од димензија афективног везивања за родитеље, између поверења у родитеље и екстернализованих проблема успостављена је најснажнија веза. Метааналитичке студије о повезаности афективног везивања за родитеље и екстернализованих проблема, на основу прегледа и анализе великог броја истраживања различитог дизајна, указују на то да је отуђеност од родитеља, посебно мајки, у великој мери повезана са агресивним и понашањем којим се крше правила и код дечака и код девојчица и на нормативним и на клиничким узорцима (Hoeve et al., 2012; Fearon et al., 2012). С друге стране, налази истраживања указују на снажнију повезаност афективног везивања за оца и екстернализованих проблема, посебно код девојчица (Williams & Kelly, 2005). У прилог томе говоре и резултати о повезаности афективног везивања за оца и његове укључености у васпитавање деце, која се може протумачити као израз квалитативне посвећености (Williams & Kelly, 2005). И друга истраживања указују да у објашњењу екстернализованих проблема, посебно агресивног понашања, афективно везивање за оца има посебан значај (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). У докторској студији разлике у погледу снаге везе између афективног везивања за оца и мајку и екстернализованих проблема су занемарљиве. Simons (2001) је са сарадницима утврдио негативну повезаност афективног везивања за родитеље и агресивног понашања. Наиме, утврђене су статистички значајне везе између синдрома агресивног понашања (према извештавању адолесцената) и афективног везивања за мајку, као и синдрома агресивног понашања (према извештавању наставника) и афективног везивања за оца (Simons, 2001). У истраживању у којем су разматрана оба аспекта екстернализованих проблема нису примећене разлике у повезаности афективног везивања за родитеље са агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила (Buist et al., 2004).

5.2.4. Корелације поверења, комуникације и отуђености од родитеља

Резултати докторске студије указују на то да веће присуство поверења и боља комуникација са родитељима повлаче одсуство отуђености у односима између родитеља и деце. Међусобне корелације подскала на Инвентару афективног везивања за родитеље откривене су и у другим истраживачким студијама, с тим што се наглашава да се због високих корелација између варијабли и последично слабе диференцијације, практична вредност инструмента доводи у питање (Rase et al., 2011). Према резултатима истраживања, отуђеност од једног родитеља повлачи отуђеност и од другог, при чему поверење у једног претпоставља поверење и у другог родитеља, а добра комуникација са једним указује на добру комуникацију и са другим родитељем. Аутори такође запажају високе корелације између поверења и комуникације адолесцената са мајком и оцем (Duchesne & Larose, 2007). Према томе, што су адолесценти позитивније оцењивали поверење и комуникацију са мајком, то су позитивније изражавали и однос са оцем. Корелирање димензија афективног везивања мајке и оца могу се објаснити тиме да већина адолесцената испољава обрасце афективног везивања и за оца и за мајку, или ни за оца ни за мајку, о чему сведоче резултати истраживачких студија (Diener et al., 2008).

5.2.5. Корелације екстернализованих проблема, агресивног понашања, понашања којим се крше правила и позитивних и негативних васпитних поступака родитеља

Уочава се да екстернализовани проблеми, агресивно понашање и понашање којим се крше правила са негативним васпитним поступцима родитеља остварују позитивну, а са позитивним негативну статистички значајну повезаност различитог интензитета, што је поткрепљено великим бројем истраживачких студија (Donovick & Rodriguez, 2008; Lansford et al., 2004; Stanger et al., 2004). Налази о смеру и јачини корелација између позитивних и негативних васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема налазе потврду и у истраживањима поремећаја понашања, и то независно од извора информација (адолесценти и родитељи) (Barry et al., 2008; Frick et al., 1999). Иако је у претходном поглављу већ дискутовано о

оподању укључености родитеља са узрастом, када се у анализу укључе проблеми у понашању деце и адолесцената уочава се да је ова веза најзначајнија управо у адолесцентном узрастом периоду (Frick et al., 1999). Као што је примећено, без обзира на то што је у том узрасту потребно омогућити деци више аутономије и независности, одређен ниво укључености родитеља треба да се задржи и у адолесцентском периоду.

Истраживачки налази поткрепљују податке да је слаб родитељски надзор/супервизија повезан са испољавањем екстернализованих проблема и делинквенције код дечака (Hoeve et al., 2007), и код дечака и девојчица (Scaramella et al., 1999). Будући да се корелације између слабог надзора/супервизије и екстернализованих проблема и родитељске контроле и екстернализованих проблема не разликују само у предзнаку, него и у снази и статистичкој значајности, уочава се да негативна димензија родитељске контроле – слаб надзор/супервизија остварује значајнију везу са екстернализованим проблемима, што ће у даљој дискусији бити детаљније анализирано. Међутим, налази истраживања указују да су значајније везе слабог родитељског надзора са понашањем којим се крше правила у односу на агресивно понашање (Stanger et al., 2004). Резултати истраживања недвосмислено потврђују налаз докторске студије у вези са негативном корелацијом са неконзистентним дисциплиновањем, где је доказана веза и са агресивним понашањем и са понашањем којим се крше правила (Stanger et al., 2004). У истраживањима где је проучавана повезаност васпитних поступака родитеља и са агресивним и са понашањем којим се крше правила, установљено је да и позитивни и негативни васпитни поступци статистички значајно корелирају и са агресивним и са понашањем којим се крше правила, с тим да је неконзистентно дисциплиновање најслабије, а физичко кажњавање најјаче повезано са агресивним понашањем (Essau et al., 2006). Уочавају се разлике у повезаности физичког кажњавања и екстернализованих проблема у зависности од извора информација, где се, на пример, само према извештавању родитеља потврђује негативна статистички значајна веза (Lansford et al., 2004).

5.2.6. Корелација позитивних и негативних васпитних поступака родитеља

Родитељи који су укљученији у васпитавање деце чешће су стимулисали њихова позитивна понашања путем похвала и других награда. Резултати истраживања потврђују позитивне статистички значајне корелације између позитивног родитељства и укључености родитеља, с тим што су корелације готово душло снажније за укљученост мајки у односу на очеве (Essau et al., 2006). Као и у налазима овог истраживања, друге студије сведоче о позитивној вези умереног интензитета између укључености родитеља и позитивног родитељства (Dadds, Maujean & Fraser, 2003). Резултати докторског истраживања упућују на то да се са порастом примене различитих техника стимулисања деце на позитивно понашање, врши бољи надзор/супервизија деце. Негативне корелације између позитивних и негативних васпитних поступака потврђене су и у другим студијама, с том разликом што је забележена позитивна статистички значајна корелација између укључености мајки и физичког кажњавања (Essau et al., 2006). Корелације између позитивних и негативних васпитних поступака ниског су или веома ниског интензитета, што се потврђује и у другим истраживањима (Barry et al., 2008). Затим, они који су примењивали физичко кажњавање, чешће су примењивали неконзистентно дисциплиновање и вршили слаб надзор/супервизију (Essau et al., 2006; Dadds et al., 2003).

5.2.7. Корелације агресивног понашања и понашања којим се крше правила

Без обзира на јасну разлику између агресивних и неагресивних проблема у понашању, односно агресивног и понашања којим се крше правила, треба истаћи да они међусобно корелирају. Присуство једног типа екстернализованих проблема повећава вероватноћу јављања другог проблема. У истраживању (Bartels et al., 2003) су откривене позитивне корелације умереног интензитета (.659), што се слаже са налазима других истраживачких студија, где се крећу од умерених до високих (.48–.76), у зависности од извора информација. Процентуално разлике у

заступљености и агресивног понашања и понашања којим се крше правила код адолесцената, према извештавању мајки, износи 3,7%, а према извештавању очеве 4,6% код дечака и 2,6% девојчица. Преко 50–64% деце која су испољавала агресивно понашање, испољавала су и понашање којим се крше правила (Bartels et al., 2003). Позитивне корелације умереног интензитета између агресивних и неагресивних екстернализованих проблема потврђене су и у другим истраживањима (Brendgen, Vitaro, Tremblay & Lavoie, 2001). Истраживања показују да су генетски фактори примарно одговорни за коморбидитет агресивног понашања и понашања којим се крше правила неvezано за пол (Bartels et al., 2003), или само код девојчица (Tuvblad et al., 2005). Хронично испољавање агресивног понашања у детињству води испољавању тежих облика делинквентног понашања откривеног типа (Nagin & Tremblay, 1999).

5.2.8. Корелације родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и васпитних поступака родитеља

Резултати докторског истраживања показују да су родитељи у које су адолесценти имали више поверења и са којима су имали бољу комуникацију и од којих су били мање отуђени, располагали са више знања о томе како њихова деца проводе слободно време. Истраживачке студије потврђују статистички значајну позитивну повезаност између знања родитеља и афективног везивања за родитеље, претежно ниског и веома ниског интензитета (Padilla-Walker, Christensen & Day, 2013). Налази истраживања указују на позитивну статистички значајну корелацију између родитељског надзора и поверења које адолесценти имају у родитеље (Borawski et al., 2003). Од извора знања, варијабле афективног везивања за родитеље, посебно за мајку, најинтензивније су повезане са самоизвештавањем адолесцената. Поверење у родитеље се од самог конципирања родитељског надзора као знања родитеља о свакодневним активностима деце и адолесцената препознаје као незаобилазан фактор разумевања датог феномена (Kerr et al., 1999). Наиме, знање родитеља о свакодневним активностима адолесцената, у односу на знање о делинквентним активностима и о осећањима и проблемима адолесцената, највише је повезано са поверењем у родитеље. Поверење у родитеље је најснажније

повезано са самоизвештавањем, као и у овој студији, док са распитивањем родитеља и родитељском контролом није било статистички значајне везе (Kerr et al., 1999). Међутим, у овом докторском истраживању откривене су статистички значајне везе између распитивања родитеља и поверења у родитеље, док само поверење у оца са родитељском контролом остварује веома ниске статистички значајне везе, и то на нивоу од .05. Налази истраживања указују на то да што родитељи примењују више позитивних васпитних поступака, то је израженије њихово знање о начинима на које њихова деца проводе слободно време, адолесценти им више самоизвештавају, а присутније је распитивање родитеља и родитељска контрола (Padilla-Walker et al., 2013). Резултати истраживачке студије која је имала за циљ да испита повезаност родитељских варијабли – родитељског надзора, комуникације родитеља са децом и укључености родитеља – са испољавањем агресивног понашања и понашања којим се крше правила, показују ниске и веома ниске корелације између три наведена родитељска поступка, с тим да је родитељски надзор био статистички значајније повезан са варијаблама укључености родитеља (Griffin et al., 2000). Сродне ставке родитељске контроле и слабог надзора/супервизије указују на повезаност различитих начина успостављања правила и ограничења, с једне и успостављања правила и ограничења и супервизије родитеља, с друге стране. Негативни васпитни поступци родитеља најчешће повлаче отуђеност од мајке и оца. Што су поверење између родитеља и деце израженији и што је боља комуникација, то се чешће примењују позитивни васпитни поступци родитеља. Налази истраживања потврђују статистички значајну повезаност варијабли афективног везивања за родитеље и позитивних и негативних васпитних поступака, с том квалитативном разликом да је у узрачном периоду од 16 до 18 година важно афективно везивање и за оца и за мајку, док се у млађим узрачним перидима (10–12 и 13–15 година) као значајна у вези са родитељским поступцима препознаје само афективно везивање за мајку (Bosmans et al., 2006; Padilla-Walker et al., 2013). Истраживања указују да са опадањем међусобног поверења родитељи постају мање мотивисани за вршење надзора и супервизије, што повратно утиче на време које адолесценти проводе ван супервизије родитеља (Borawski et al., 2003).

5.3. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА РЕГРЕСИОНЕ АНАЛИЗЕ

5.3.1. Предикција агресивног понашања

Налази истраживања указују на то да највећу стабилност у објашњењу екстернализованих проблема имају фактори слабог родитељског надзора/супервизије и физичког кажњавања адолесцената, који су једини заједнички предиктивни фактори екстернализованих проблема, агресивног понашања и понашања којим се крше правила. Предмет овог одељка је анализа заједничких предиктивних фактора слабог родитељског надзора/супервизије и физичког кажњавања, који су уједно и једини предиктивни фактори агресивног понашања адолесцената.

Налази истраживања подржавају резултат докторске студије о повезаности слабог надзора/супервизије са екстернализованим проблемима (Beyers et al., 2003; de Clercq, van Leeuwen, de Fruyt, van Hiel & Mervielde, 2008), агресивним понашањем (Richards et al., 2004) и понашањем којим се крше правила (Stanger et al., 2004). У оквиру објашњења слабог родитељског надзора/супервизије као предиктивног фактора, пре свега треба нагласити разлику у односу на његов позитиван пол – родитељску контролу, која се, с друге стране, није показала као статистички значајан предиктивни фактор ниједног од проучаваних проблема. Осим разлика у предзнаку, које су мање важне, слаб родитељски надзор са родитељском контролом има сродне ставке, с кључном разликом што родитељска контрола не укључује супервизију адолесцената. О важности супервизије сведочи истраживање у којем је разматран предиктивни допринос одвојено родитељског надзора и супервизије, у коме се показало да независно од родитељског надзора супервизија представља важан предиктивни фактор злоупотребе психоактивних супстанци код адолесцената (Borawski et al., 2003). Разлог за примат предиктивног фактора слабог надзора/супервизије може бити у томе што, како је потврђено у појединим судијама, са испољавањем проблема у понашању долази до слабљења родитељског надзора и супервизије (Muñoz, Pakalniskiene & Frick, 2011; Kerr et al., 2008b), што није било предмет испитивања у докторској студији. Понашање којим се крше правила, на пример, родитељи могу схватити као поруку адолесцената да

им је потребно више слободе и приватности. Према томе, тако затечени ситуацијом у којој су се нашли, родитељи испољавају повећану толеранцију на проблеме у понашању (Laird et al., 2003b). Аутори сугеришу да то може бити и једна од родитељских стратегија с обзиром на потребу за стицањем аутономије, осамостаљивање и експериментисања са ризичним понашањем у том контексту (Borawski et al., 2003). Друго, аутори налазе да иако нема преклапања ајтема између понашања којим се крше правила и слабог родитељског надзора/супервизије, истичу да се концепти преклапају и да је тим путем много значајнија веза у односу на агресивно понашање (Stanger et al., 2004).

Истраживачи препознају предиктивне факторе који се у теорији групишу као негативни родитељски поступци – слаб надзор, физичко кажњавање и неконзистентно дисциплиновање – као значајне за екстернализоване проблеме (Barry et al., 2008), док укљученост родитеља и позитивно родитељство, који се у теорији групишу као позитивни родитељски поступци, немају предиктиван значај (de Clercq et al., 2008; Stanger et al., 2004). Резултати метааналитичке студије указују да се физичко кажњавање, у односу на варијабле родитељског надзора/супервизије, сматра знатно слабијим предиктивним фактором делинквенције (Hoeve, 2009). Конкретно, у докторској студији разлике у снази предиктивних фактора нису у тој мери изражене, што може да буде и због тога што је делинквенција у метааналитичкој студији дефинисана као кршење закона. Метааналитичка студија о повезаности физичког кажњавања и агресивности потврђује предикцију агресивног понашања путем физичког кажњавања код средњошколаца (Gershoff, 2002b). Аутори примећују да средњошколци могу трпети више физичког кажњавања од фрустрираних родитеља него предшколци или деца школском узрасту, јер су очекивања родитеља од деце у том узрасту већа или јер физичко кажњавање пријављено у средњошколском узрасту заправо има кумулативни ефекат (Gershoff, 2002b). Рађена су истраживања у којима није пронађена предиктивна снага физичког кажњавања за испољавање понашања којим се крше правила, ни агресивног понашања (Stanger et al., 2004). Аутори (Stanger et al., 2004) налазе образложење за то у проблематичној релијабилности скале, уз напомену да је оно с годинама све мање заступљено, посебно од 12. године, што потврђују и друга истраживања (Frick et al., 1999). Међутим, треба напоменути да је

истраживање (Stanger et al., 2004) raђено у популацији зависника. Примећује се да највише истраживачких доказа има о повезаности физичког кажњавања са агресивним понашањем. То се може објаснити теоријом учења социјалних интеракција (енг. *Social Interaction Learning Theory – SIL*), која је још позната и као коерзивна теорија и представља спој теорије социјалне интеракције и теорије социјалног учења, а састоји се у тумачењу негативних интеракција родитељ–дете које доводе до испољавања проблема у понашању код деце и адолесцената (Forgatch et al., 2004). Компонента социјалне интеракције објашњава успостављање, а социјалног учења одржавање коерзивних интеракција између родитеља и деце.

5.3.2. Предикција екстернализованих проблема

Што су родитељи мање знали, адолесценти мање самоизвештавали, а родитељи више подстицали на саопштавање адолесцената (распитивање родитеља), то су екстернализовани проблеми били израженији. Резултати истраживања потврђују значај предиктивног фактора знања родитеља за испољавање екстернализованих проблема, и то као знатно утицајнијег од других предиктивних фактора (Stevens, Vollebergh, Pels & Crijnen, 2005). Према томе, у истраживању у коме је проучаван предиктивни допринос родитељских варијабли попут родитељског надзора, подршке родитеља, конфликта родитељ–дете, конфликта између родитеља, школских/вршњачких фактора и фактора дискриминације у вези са испољавањем екстернализованих проблема у популацији мароканских адолесцената који живе у Холандији, потврђен је доминантан допринос варијабли родитељског надзора, при чему се из ајтем анализе уочава да се заправо ради о знању родитеља (Stevens et al., 2005). Највећа снага знања родитеља као предиктивног фактора екстернализованих проблема потврђена је према извештавању адолесцената, затим њихових родитеља, док очекивано, према извештавању наставника, није откривен статистички значајан допринос (Stevens et al., 2005). Истраживања указују на негативне статистички значајне везе са самоизвештавањем, а позитивне са распитивањем родитеља. Многи аутори су снажан утицај самоизвештавања сматрали необјашњивим, управо услед логике да

они који имају више проблема у понашању, настоје то и да сакрију од родитеља (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000). Аутори су, у жељи да схвате утицај самоизвештавања на испољавање проблема у порилагођавању, укључили концепт скривања информација (Frijns et al., 2010). Утврђен снажнији ефекат прикривања информација, као предиктивног фактора екстернализованих и интернализованих проблема у односу на несаопштавање, може бити објашњен тиме да је потребан огроман психички напор да се информације крију од родитеља, те се то последично одражава на психосоцијално функционисање (Frijns et al., 2010). Даље, веза самоизвештавања и екстернализованих проблема може се објаснити добрим односом родитељ–дете, јер они који више времена проводе са својом децом, са њима имају бољу комуникацију, деца им лакше и о већем опсегу тема самоизвештавају (Keijsers, 2010; Lairdet al., 2010). Позитивна предикција екстернализованих проблема путем распитивања родитеља претпоставља концепт реактивног родитељства, где се родитељ укључи након уочавања проблема, што аутори сматрају извеснијим сценаријом од упуштања у забрањене активности (Kirwil, 2012).

Екстернализовани проблеми су, према резултатима бројних истраживачких студија, негативно предиковани афективном везаношћу за родитеље (Tambelli et al., 2012; HoMing Chong, 2007; Buist et al., 2004; Rothbaum & Weisz, 1994). Према резултатима овог истраживања, што су адолесценти имали мање поверења у мајку, то су екстернализовани проблеми били израженији. Метааналитичка студија заснована на анализи 47 радова о предикцији екстернализованих проблема од детињства до касне адолесценције путем варијабли односа родитељ–дете, а који су објављени од 1945–1992. године, сведочи о снажнијем ефекту варијабли односа адолесцената са мајком него са оцем, као што је случај и у овој студији (Rothbaum & Weisz, 1994). Истраживање о повезаности афективног везивања за родитеље и екстернализованих проблема, које је рађено на узорку од преко хиљаду кинеских средњошколаца из Хонг Конга, говори у прилог томе да се афективно везивање за мајку сматра снажнијим предиктивним фактором екстернализованих проблема (HoMing Chong, 2007). Разлог за то може бити што су мајке укљученије у васпитање адолесцената (Essaue t al., 2006; Keijsers et al., 2010; Williams & Kelly, 2005), те се на неки начин сматрају одговорнијим за васпитавање. Поверење у родитеље

показало се негативним предиктивним фактором екстернализованих проблема код италијанских адолесцената (Tambelli et al., 2012). Варијабле поверења и комуникације са родитељима показале су се као предиктивни фактори не само екстернализованих проблема, како је потврђивано у наведеним студијама, већ и сопственог родитељског понашања у одраслом добу (Friesen, Woodward, Horwood & Fergusson, 2013). Према томе, искуства из односа родитељ–дете у детињству и адолесценцији значајно утичу на васпитне поступке будућих родитеља.

Међутим, налаз о доброј комуникацији са мајком, као предиктивним фактором екстернализованих проблема, ретко се проналази у литератури и свакако је изазован за тумачење. Један од разлога за такав податак може бити у реактивном родитељству, где родитељи при уочавању екстернализованих проблема почињу да надокнађују пропуштено, односно инсистирају на бољој комуникацији са адолесцентима (Griffin et al., 2000). Затим, претерано добра комуникација између родитеља и адолесцената, те изостанак сваког конфликта, исто као и лоша комуникација, односно учесталост конфликта, може изазвати проблеме у прилагођавању адолесцената (Hayes et al., 2003). Истраживања показују да родитељи могу створити вештачку климу прихватања искључиво позитивних емоција од стране адолесцената, који се у том случају не осећају слободним за отворенију комуникацију са њима (van der Giessen et al., 2014). Адолесценти могу сматрати да испољавање екстернализованих проблема спада у домен њихових приватних ствари, о којима се не саопштава родитељима, што у том случају не угрожава добру комуникацију са родитељима у погледу нетралних тема (Darling et al., 2006; Smetana, 2011). С друге стране, како примећује Dishion (2010, према Gullamo-Ramos et al., 2010), родитељи чак и када им адолесценти извештавају о неким ризичним ситуацијама са којима се сусрећу у великом броју случајева остају неактивни, неретко подсмевајући им се.

5.3.3. Предикција понашања којим се крше правила

Резултати метааналитичке студије која је базирана на анализи 161 објављеног и необјављеног рада о повезаности родитељства и делинквенције који су објављени од 1950. до 2007. године, указују на то да су се родитељски надзор, активан

(распитивање родитеља и родитељска контрола), пасиван (самоизвештавање адолесцената) и знање родитеља показали као снажни негативни предиктивни фактори делинквенције (Hoeve, 2009). Откривене разлике у снази предиктивних фактора слабог надзора/супервизије и самоизвештавања адолесцената, као и у датој студији, сматрају се незнатним (Hoeve, 2009), без обзира на чињеницу да родитељи у адолесценцији имају све мање прилика за директан надзор, односно супервизију. Знање родитеља сматра се значајним предиктивним фактором понашања, којим се крше правила код адолесцената неvezано за пол и код оних мушког пола у предикцији злоупотребе алкохола (Griffin et al., 2000). Самоизвештавање се, као и у овој студији, у кључним радовима из области родитељског надзора показало најзначајнијим извором знања и предиктивним фактором понашања којим се крше правила у адолесценцији, и то независно од извора информација (Stattin & Kerr, 2000). На основу анализе 47 истраживачких студија објављених од 2000. до 2010. године, самоизвештавање је препознато као предиктивни фактор са највећом снагом у контексту испољавања проблема у понашању у адолесценцији у односу на распитивање родитеља и родитељску контролу, и то независно од варијабли односа родитељ–дете (Racz & McMahon, 2011). Међутим, аутори примећују да је тешко интерпретирати налазе који упућују на директан утицај самоизвештавања на развој понашања којим се крше правила и делинквенцију (Kerr et al., 2010; Stattin & Kerr, 2000). Наиме, адолесценти који испољавају понашања којим се крше правила и делинквенцију, имају много више да сакрију од својих родитеља, те мање саопштавају. Према томе, истраживачки налази указују да делинквенција повратно предиктује мање самоизвештавања (Keijsers et al., 2010). Међутим, укључивањем варијабли које представљају концепт скривања информација, аутори су утврдили да самоизвештавање, за разлику од скривања информација, није предикovalo делинквенцију, док је делинквенција повратно предикovala само скривање информација (Frijns et al., 2010). Распитивање родитеља о догађајима ван њихове супервизије може се јавити и реактивно, након што су уочени неки симптоми понашања којим се крше правила, што би објаснило налаз докторске студије о позитивном предзнаку распитивања родитеља. Према истраживањима аутора распитивање родитеља позитивно предиктује понашања којим се крше правила и делинквенцију (Kerr et al., 2010; Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000).

Понашање којим се крше правила је, према резултатима истраживачких студија, негативно афективном везаношћу за родитеље (Buist et al., 2004). Резултати метааналитичке студије новијег датума, која је рађена на узорку од преко педесет хиљада учесника, указују на то да афективно везивање за родитеље предиктује делинквенцију, с тим што се снажнији ефекат бележи за афективно везивање за мајку, као и између мајки и ћерки и очева и синова (Hoeve et al., 2012). Лонгитудинално истраживање је показало да су они адолесценти који су у једној години врло позитивно оцењивали свој однос са родитељима, у наредној испољавали мање понашања којим се крше правила, док су адолесценти који су однос са родитељима описивали негативнијим, уз мањак поверења и комуникације и изражену алијенацију, били склонији да врше понашања којим се крше правила (Buist et al., 2004). Слаби односи са родитељима могу имати тешке последице у одраслом добу. На пример, лонгитудинална студија којом се испитивао утицај афективног везивања за родитеље у адолесценцији на проблеме у прилагођавању код млађих пунолетника указује на негативну предикцију злоупотребе психоактивних супстанци и криминалног понашања (имовинска и кривична дела са елементима насиља) (Raudino et al., 2013). Конкретно, према резултатима докторске студије, изостанак поверења у оца и мајку предиковао је понашање којим се крше правила. Налази истраживања потврђују да поверење има кључну улогу у објашњењу понашања којим се крше правила. Наиме, прећуткивање информација родитељима је само у случају ниског поверења утицало на испољавање понашања којим се крше правила код адолесцената (Laird & Margero, 2010). Истраживања указују да се поверење у оца и мајку показало значајним предиктивним фактором злоупотребе алкохола код адолесцената, а марихуане код адолесценткиња (Borawski et al., 2003). Опадањем поверења које родитељи имају у адолесценте, родитељи постају мање мотивисани за вршење контроле, што повратно утиче на време које адолесценти користе ван породице и без супервизије (Borawski et al., 2003).

Мушки пол се показао значајним предиктивним фактором понашања којим се крше правила, за разлику од екстерналзованих проблема и агресивног понашања. Резултати истраживања потврђују предиктивни значај мушког пола адолесцената за испољавање понашања којим се крше правила (van der Ende & Verhulst, 2005;

Bonger et al., 2003). С друге стране, како је откривено и у докторској студији, резултати истраживања не налазе да пол представља предиктивни фактор екстернализованих проблема (Reitz et al., 2006; Stevens et al., 2005), и то независно од извора информација (Stevens et al., 2005). Супротно налазима докторског истраживања, неретко се указује на мушки пол као предиктивни фактор агресивног понашања (Burt, 2012; van der Ende & Verhulst, 2005). Објашњење за предвиђање понашања којим се крше правила код дечака могу бити различита. На пример, протективни фактор за девојчице може бити то што су у већој мери афективно везане за вршњаке (Leadbeater et al., 1999; Ma & Huebner, 2008). Налази истраживања указују да су девојчице које су афективно везане за родитеље и вршњаке задовољније животом у односу на дечаке (Ma & Huebner, 2008). Такође, истраживања указују да се дечаци учесталије друже са антисоцијалним вршњацима него девојчице (van Lier, Vitaro, Wooner, Vuijk & Grijnen, 2005), што упућује се на то да су дечаци учесталије одбацивани од просоцијалних вршњака у односу на девојчице. Шта више, дружење са антисоцијалним вршњацима се много мање одражавало на проблеме у прилагођавању девојчица у односу на дечаке (van Lier et al., 2005). Одбацивање од вршњака је само код девојчица било реципрочно повезано са виктимизацијом вршњачким насиљем (Sentse, Prinzie & Salmialli, 2017), што потврђује резултате истраживања о различитим разлозима за одбацивање од вршњака и последице по прилагођавање (van Lier et al., 2005). Налази истраживања указују на то да се негативан утицај вршњака на испољавање понашања којим се крше правила може зауставити одржавањем високог нивоа родитељског надзора, али само код девојчица (Laird, Criss, Pettit, Dodge & Bates, 2008). С тим у вези, истиче се да када би се дечаци надзирали колико и девојчице, не би толико учестало кршили правила (Richards et al., 2004). На крају, популарна су и биолошка објашњења у етиологији, где код дечака наслеђе у већем проценту варијансе објашњава испољавање понашања којим се крше правила него код девојчица (Bartels et al., 2003).

5.4. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА СТРУКТУРАЛНОГ МОДЕЛА ПРЕДИКЦИЈЕ

5.4.1. Пун структурални модел каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема посредовано афективном везаношћу за мајку и оца

Увидом у редуковани структурални модел каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема, посредовано афективном везаношћу за мајку и оца, а у складу са резултатима регресионе анализе, примећује се да све варијабле подскала родитељског надзора имају статистички значајан директан утицај на понашање којим се крше правила, док ниједна нема на агресивно понашање. Варијабле родитељског надзора, сагласно резултатима претходних анализа, осим распитивања родитеља, остварују директан и негативан утицај на понашање којим се крше правила. Резултати истраживања о негативном, директном утицају знања родитеља на понашање којим се крше правила и делинквенцију налазе потврду у последњим студијама родитељског надзора (Fletcher et al., 2004; Keijsers, 2010; Kerr et al., 2010; Soenens et al., 2006). Знање родитеља остварује директан статистички значајан утицај на делинквентно понашање са стандардизованим регресионим коефицијентима од -0,33 за знање очева према сопственом извештавању (-0,21 према извештавању адолесцената) и -0,29 за знање мајки према сопственом извештавању (-0,17 према извештавању адолесцената) (Soenens et al., 2006). Структурални модел предикције делинквенције на основу три испитивана извора знања потврђује у докторској студији добијен податак о позитивном утицају распитивања родитеља на испољавање понашања којим се крше правила и према извештавању родитеља (0,105) и адолесцената (0,087) (Kerr et al., 2010). Родитељска контрола није се показала значајним предиктивним фактором у регресионој анализи, с тим што су овом анализом забележени статистички значајни стандардизовани регресиони коефицијенти занемарљиве снаге и значајности од 0,05. Налази истраживања углавном оповргавају статистички значајан утицај родитељске контроле на испољавање понашања којим се крше правила и делинквенције (Keijsers, 2010; Kerr et al., 2010; Soenens et al., 2006, Stattin & Kerr, 2000). У истраживању које је за циљ имало испитивање утицаја кључних димензија родитељства на делинквентно понашање, укључујући самоизвештавање и знање

родитеља као медијаторске варијабле, показало је да родитељска контрола не остварује директан утицај на делинквенцију, за разлику од самоизвештавања, и то независно од извора информација (Soenens et al., 2006). Варијабле негативних васпитних поступака родитеља, тачније слаб надзор/супервизија и физичко кажњавање, остварују статистички значајан директан и позитиван утицај и на агресивно понашање и на понашање којим се крше правила. Испитивањем директног утицаја надзора/супервизије на злоупотребу алкохола код адолесцената дошло се до података о негативном статистички значајном утицају (-0,092) (van der Vorst et al., 2006). Међутим, при испитивању лонгитудиналног утицаја надзора/супервизије родитеља на одржавање зависничких образаца адолесцената, статистички значајан утицај бележи се само код дечака (-0,166) (van der Vorst et al., 2006). Директна веза између надзора/супервизије и агресивног понашања потврђена је и у истраживању где је испитиван медијаторски допринос афективног везивања за родитеље код адолесцената са стандардизованим регресионим коефицијентом од -0,51 (Carlo et al., 1999). Лонгитудинална студија у којој је испитиван утицај физичког кажњавања на испољавање агресивног понашања у осам земаља света, потврдила је негативан статистички значајан утицај, али само при извештавању мајки (0,613) (Lansford et al., 2014). У истраживању је такође откривено да однос између мајки и адолесцената у већини земаља модерира однос између физичког кажњавања и агресивног понашања, али по цену анксиозности адолесцената (Lansford et al., 2014). Међутим, постоје истраживачки налази који указују да родитељски поступци (и позитивни и негативни) не остварују директан утицај на агресивно понашање у касној адолесценцији (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012).

Знање родитеља се показало значајним у погледу утицаја на поверење родитеља још у првим радовима у којима долази до реконципирања родитељског надзора и његове везе са делинквенцијом (Kerr et al., 1999). Наиме, резултати истраживања указују на директне везе знања родитеља о њиховим свакодневним активностима и активностима у слободно време и поверења које адолесценти имају у родитеље и обрнуто. Различити извори знања врше различит утицај на поверење између родитеља и адолесцената. Најзапаженији утицај врши самоизвештавање, док га распитивање родитеља и родитељска контрола не остварују (Kerr et al., 1999).

Према резултатима истраживања, самоизвештавање адолесцената статистички значајно позитивно утиче на комуникацију са мајком и негативно на отуђеност од мајке, док није утврђен статистички значајан допринос на аспекте афективног везивања за оца. Међутим, резултати о утицају родитељског надзора на афективно везивање за родитеље могу се тумачити двојачко. Дизајн студије омогућава и изношење претпоставке да афективно везивање за родитеље утиче на пријављивање већег знања родитеља и самоизвештавања адолесцената. Резултати истраживања у којем је разматран утицај различитих фактора самоизвештавања адолесцената, а између осталих и поверења које они имају у родитеље, показали су да се оно сматра једним од најутицајнијих. Наиме, поверење између родитеља и адолесцената позитивно утиче на саопштавање како у погледу школских обавеза, тако и вршњачких односа и личних података (Smetana et al., 2006). Утицај афективног везивања на самоизвештавање адолесцената потврђује се и у студији у којој је као критеријум узета способност адолесцената да успоставе интимне односе у пријатељским везама (Bauminger, Finzi-Dottan, Chason & Har-Even, 2008). Блискост која се остварује између адолесцената и мајки се, према резултатима истраживања, сматра важним фактором самоизвештавања адолесцената, са стандардизованим регресионим коефицијентима за адолесценткиње од 0,68 и адолесценте 0,47 (Vieno et al., 2009). На знање родитеља блискост са мајкама врши статистички значајан утицај само на адолесценткиње, и то од 0,36. Није потврђен статистички значајан утицај блискости адолесцената са оцем на самоизвештавање (Vieno et al., 2009). Родитељска контрола, према резултатима истраживања, негативно утиче на поверење између адолесцента и мајке, а позитивно на отуђеност од мајке, док није утврђен утицај родитељске контроле ни на један сегмент афективног везивања за оца. Истраживања указују да иако родитељска контрола и афективног везивања за родитеље независно остварују значајан утицај на испољавање екстернализованих проблема, њихов међусобни утицај је много слабији него што се то може претпоставити (Rankin & Wells, 1990). Према резултатима студије родитељска контрола такође остварује позитиван утицај на осећај нарушавања приватности, и то само код адолесцената мушког пола који имају добар однос са родитељима, са стандардизованим регресионим

кофицијентом од 0,24 и значајношћу од 0,05 (Hawk, Hale, Raaijmakers & Meeus, 2008).

Позитивни васпитни поступци родитеља остварују утицај на варијабле афективног везивања за родитеље, и то тако да укљученост родитеља претежно остварује директне везе са афективним везивањем за мајку, а позитивно родитељство са афективним везивањем за оца. Тако већа примена позитивно стимулишућих васпитних поступака родитеља доноси више поверења у оца и мајку, бољу комуникацију и мању отуђеност од оца. Истраживање које је имало за циљ да испита утицај родитељских поступака на агресивно понашање посредством варијабли афективног везивања за мајку и оца као медијаторских варијабли у популацији адолесцената, потврђује директне везе родитељства са варијаблама афективног везивања за родитеље (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). Наиме, негативно родитељство, које је манифестовано варијаблама физичког и вербалног кажњавања, остварује негативни статистички значајан утицај на варијабле афективног везивања за родитеље, са стандардизованим регресионим коефицијентима за афективно везивање за мајку -0,32 према извештавању дечака и -0,23 према извештавању девојчица, а за афективно везивање за оца од -0,23 према извештавању дечака и -0,15 према извештавању девојчица. У складу са тим, позитивни родитељски поступци изражени варијаблама укључености и прихватања родитеља остварују статистички значајан директан позитиван утицај на варијабле афективног везивања за родитеље, са стандардизованим регресионим коефицијентима за афективно везивање за мајку од 0,56, према извештавању дечака и 0,53, према извештавању девојчица, а за афективно везивање за оца 0,60, према извештавању дечака и 0,61, према извештавању девојчица (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). У истраживању у којем је испитиван медијаторски допринос варијабли афективног везивања за мајку и оца при проучавању утицаја позитивног и негативног родитељства на испољавање екстернализованих проблема, утврђено је да негативна контрола мајки, која је одређена варијаблама физичког и психичког кажњавања адолесцената, остварује негативан утицај на афективно везивање за родитеље (Bosmans et al., 2006). Неконзистентно дисциплиновање, према резултатима истраживања, не остварује статистички значајну везу са аспектима афективног везивања за оца, ни са комуникацијом са мајком. Примена

неконзистентног дисциплиновања родитеља повлачи мање поверења и већу отуђеност од мајке. Како је примећено и у другим истраживањима, позитивни и негативни васпитни поступци остварују стабилнији утицај на варијабле афективног везивања за мајку, с тим да се са узрастом ова веза учвршћује и код очева (Bosmans et al., 2006). Од варијабли афективног везивања за родитеље, физичко кажњавање не остварује статистички значајан директан утицај једино на комуникацију са мајком. Према томе, примена физичког кажњавања повлачи мање поверења у оца и мајку, лошију комуникацију са оцем, већу отуђеност од оца и мајке.

Од медијаторских варијабли само оне на подскалама поверења у мајку и оца остварују статистички значајне директне и негативне везе са агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила. Утицај датих медијатора поверења је релативно слаб, при чему поверење у оца остварује утицај на понашање којим се крше правила на нивоу значајности од 0,01, а у мајку од 0,05. Тај утицај систематски заслужује даљу пажњу. Утицај афективног везивања за оца неретко премашује снагу утицаја афективног везивања за мајку на испољавање екстернализованих проблема и у другим истраживањима (Williams & Kelly, 2005). Лонгитудинални утицај афективног везивања за родитеље на злоупотребу алкохола бележи се за адолесценте мушког пола (-0,076), а повратан утицај злоупотребе алкохола на афективно везивање бележи се за популацију адолесценткиња (-0,104) (van der Vorst et al., 2006). Препознаје се утицај афективног везивања за мајку на злоупотребу алкохола од адолесцената мушког пола, као и тежину последица које злоупотреба доноси (Labrie & Sessoms, 2012). Затим, истраживања бележе директан статистички значајан негативан утицај искључиво афективног везивања за оца на испољавање агресивног понашања, са стандардизованим регресионим коефицијентима према извештавању адолесцената од -0,35 и извештавању адолесценткиња -0,25 (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). Стабилност утицаја поверења као модераторске варијабле примећује се у истраживању у којем је испитивано посредовање поверења при објашњењу како се самоизвештавање и распитивање родитеља, с једне и скривање информација (изостављање детаља, чување тајни, лагање) од родитеља, с друге стране, одражавају на понашање којим се крше правила (Laird & Marrero, 2010). Наиме, и према извештавању адолесцената и њихових родитеља, из страха да не разочарају родитеље и изгубе стечено

поверење, адолесценти ређе прибегавају понашању којим се крше правила (Laird & Marrero, 2010). У истраживању којем се испитивао медијаторски утицај осећања стида од родитеља при проучавању везе између афективног везивања за родитеље и испољавања делинквентног понашања адолесцената, потврђено је да је поменути медијаторски допринос посебно упечатљив код адолесценткиња, док је код адолесцената он маргинално значајан (Svensson, 2004). Међутим, истраживачки докази указују да утицај афективног везивања за родитеље са узрастом губи на значају. У студији у којој је испитиван лонгитудинални утицај афективног везивања за родитеље на испољавање екстернализованих проблема у периоду ране адолесценције, потврђено је да када се екстернализовани проблеми једном успоставе, утицај афективног везивања за родитеље губи на значају (Buist et al., 2004). Утврђени су негативни статистички значајни утицаји афективног везивања за родитеље у првом интервалу мерења на испољавање екстернализованих проблема у другој тачки мерења, са стандардизованим регресионим коефицијентом од $-0,19$ и екстернализованих проблема у другој тачки мерења на афективно везивање за родитеље у трећој тачки мерења, са стандардизованим регресионим коефицијентом од $-0,12$ (Buist et al., 2004). Према томе, реципрочне везе између афективног везивања и екстернализованих проблема специфичне су за млађи узраст и до успостављања и стабилизације екстернализованих проблема. Према резултатима истраживања бидирекционе везе резервисане су за однос афективног везивања и интернализованих проблема, док је са екстернализованим проблемима веза једносмерна, у правцу утицаја афективног везивања за мајку, с једне и екстернализованих проблема, с друге стране на афективно везивање за оца (Fanti et al., 2008). Лонгитудинална студија у којој су испитивани бидирекциони утицаји екстернализованих проблема и афективног везивања за мајку и оца у раној адолесценцији показала је да: афективно везивање за мајку врши статистички значајан негативан лонгитудинални утицај на испољавање екстернализованих проблема са стандардизованим регресионим коефицијентом од $-0,09$ и екстернализовани проблеми врше статистички значајан лонгитудинални утицај на афективно везивање за оца са стандардизованим регресионим коефицијентом од $-0,19$ (Fanti et al., 2008). У лонгитудиналном истраживању у којем су мерени реципрочни утицаји афективног везивања за родитеље и делинквенције, утврђено

је да су они у периоду средње адолесценције једносмерни, и то тако да делинквенција остварује негативни статистички значајан утицај на афективно везивање за родитеље, са стандардизованим регресионим коефицијентом од $-0,17$ (Jang & Smith, 1997). Лонгитудинална студија реципрочности између односа родитељ–дете и делинквенције показала је да лошији однос са родитељима, према извештавању и родитеља и адолесцената, у 7. години утиче на развој делинквенције са 7–19 година, док, с друге стране, развој делинквенције у детињству утиче на слабљење односа родитељ–дете са 7–16 година (Keijsers, 2010). Изучавајући механизам путем кога афективно везивање за родитеље остварује утицај на просоцијално и агресивно понашање, откривено је да након увођења у модел варијабли које упућују на емоционалну компетенцију адолесцената, не региструју се директне везе између афективног везивања и агресивног понашања. Наиме, афективно везивање за родитеље посредством емпатије остварује индиректне везе са агресивним понашањем (Laible, 2007). Затим, налази истраживања показују да афективно везивање за мајку врши утицај на испољавање агресивног понашања адолесцената посредством медијаторских варијабли социјалне когниције и самопоштовања (Simons, Paternite & Shore, 2001).

5.4.2. Редукован структурални модел каузалних релација између варијабли родитељског надзора и васпитних поступака родитеља и екстернализованих проблема, посредовано афективном везаношћу за мајку и оца

Искључивањем свих незначајних медијатора добијен је коначан структурални модел предикције понашања којим се крше правила и агресивног понашања. На основу анализе снаге утицаја родитељских варијабли на понашање којим се крше правила, уочава се да знање родитеља директно остварује нешто снажнији утицајнег индиректно, посредством поверења у оца и мајку. Овакав налаз скреће пажњу на то да родитељи информације о томе где, на који начин и са ким адолесценти проводе своје слободно време могу сазнавати и на неке друге начине, који не укључују релевантност односа поверења у родитеље. На пример, родитељи информације могу сазнавати посредством сиблинга или трећих лица (пријатеља, комшија, наставника), како је примећено у појединим студијама (Crouter et al.,

2005). Шта више, неадекватна неформална контрола заједнице сматра се једним од главних фактора за неуспех родитељског надзора, као последице пребацивања одговорности искључиво на нуклеарну породицу (Dishion, 2010, према Gullamo-Ramos et al., 2010). Друго објашњење је у реципрочности односа екстернализованих проблема и знања родитеља, где са успостављањем делинквенције и понашања којим се крше правила знање родитеља опада (Keijsers, 2010; Laird & Marrero, 2010; Laird et al., 2003b). Затим, налази о важности знања родитеља, као медијатора у објашњењу утицаја појединих родитељских варијабли на понашање којим се крше правила и делинквенцију (Soenens et al., 2006; Fletcher et al., 2004), указују на то да би требало испитати механизме на основу којих та медијација опстаје. Аутори у последњим студијама (Kerr et al., 2010) показују забринутост услед налаза да варијабле односа родитељ–дете не посредују у објашњењу утицаја знања родитеља на делинквентно понашање. Наиме, такав налаз се у контексту преиспитивања теорије социјалне контроле сматра провокативним (Kerr et al., 2010). Најснажнији утицај на понашање којим се крше правила, у односу на друге изворе знања родитеља, остварује самоизвештавање адолесцената. У докторској студији чији је један од циљева било испитивање утицаја извора знања родитеља на испољавање понашања којим се крше правила, утврђено је да само самоизвештавање остварује статистички значајан утицај, чији се стандардизовани регресиони коефицијенти крећу од -0,12 за извештавање очева, преко -0,15 за извештавање мајки, до -0,34 за извештавање адолесцената (Keijsers, 2010). Ни при примени лонгитудиналног модела каузалних релација распитивање родитеља и родитељска контрола нису остварили значајан утицај (Keijsers, 2010). Међутим, разлог што је распитивање родитеља остварило статистички значајан утицај у докторском истраживању може бити у односу распитивања родитеља и самоизвештавања адолесцената (Keijsers, 2010) и распитивања родитеља и знања родитеља (Fletcher et al., 2004), који је препознат у објашњењу делинквенције. На основу резултата претходних истраживања може се претпоставити да самоизвештавање модерира утицај распитивања родитеља, што овом приликом није испитивано. Наиме, налази који произилазе из испитивања медијаторске улоге самоизвештавања и знања родитеља при процени утицаја неких аспеката родитељства на делинквентно понашање указују на то да се утицај на знање родитеља постиже и директно и посредством

самоизвештавања (Soenens et al., 2006). То значи да се знање родитеља који примењују бихевиоралну контролу и неке облике позитивног родитељства о томе где, са ким и на који начин адолесценти проводе слободно време постиже и путем неких других извора осим самоизвештавања, на пример путем распитивања родитеља (Soenens et al., 2006). Распитивање родитеља не врши статистички значајан утицај ни на један аспект афективног везивања за мајку и оца, и самим тим нема индиректних утицаја на понашање којим се крше правила. То може бити из разлога што и адолесценти који имају лош однос родитељима, као и они који имају добар однос, распитивање родитеља доживљавају подједнако инвазивним. На пример, студија у којој је испитиван утицај распитивања и контроле родитеља на осећај нарушавања приватности код адолесцената у односу на квалитет односа између родитеља и адолесцената, показала је да невезано за пол постоји позитиван утицај распитивања родитеља са стандардизованим регресионим коефицијентима од 0,13 за адолесценте мушког пола који имају лоше односе са родитељима, 0,12 за адолесценткиње које имају лоше односе са родитеља, 0,12 за адолесценте који имају добре односе са родитељима и 0,10 за адолесценткиње које имају добре односе са родитељима. Примећује се да су разлике у снази утицаја незнатне, с тим што је уочена значајност на нивоу од 0,05 (Hawk et al., 2008). Међутим, родитељска контрола посредством медијаторске варијабле поверења у мајку остварује нешто снажнији утицај на испољавање понашања којим се крше правила него директном путањом. Наведени резултат се може интерпретирати у контексту теорије социјалне контроле, која је дата од стране Nye (1958, према Wells, 2010), а састоји се у запажању да је утицај директне контроле родитеља на делинквентно понашање адолесцената посредован њиховим међусобним односом у виду варијабли афективног везивања за родитеље, укључености родитеља, позитивног родитељства и конзистентног дисциплиновања. Међутим, аутори који су настојали да понове налазе на основу којих је формирана ова теорија социјалне контроле, углавном нису доказали посредовање варијабли односа родитељ–дете у објашњењу деловања социјалне контроле на делинквенцију (Harris-Mckoy, 2013; Seydlitz, 1993). Родитељски поступци укљученост родитеља, позитивно родитељство и неконзистентно дисциплиновање, како примећују и други истраживачи (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012), са агресивним, као и са понашањем којим се крше правила,

остварују искључиво индиректне везе посредством поверења у мајку. Међутим, аутори су, за разлику од резултата у докторској студији, открили посебан значај афективно гвезивања за оца при утицају позитивних и негативних родитељских поступака на испољавање агресивног понашања (Gallarin & Alonso-Arbiol, 2012). Лонгитудинална студија је показала да је утицај афективног везивања за мајку, као медијатора између негативних аспеката родитељства и екстернализованих проблема, посебно значајан у раној адолесценцији (Bosmans et al., 2006). То може бити последица тога што мајке имају мањи број радних сати и традиционално су задужене за обавезе које су везане за кућу, те су самим тим укљученије у васпитавање деце и чешће врше контролу и супервизију (Shek, 2007). Уочена пуна медијација поверења у мајку може се објаснити налазима да са узрастом опада утицај родитељских поступак,а који је најснажнији у раној адолесценцији, док однос између родитељских поступака и афективног везивања за родитеље, с једне и афективног везивања за родитеље и екстернализованих проблема, с друге стране добија на стабилности (Bosmans et al., 2006). С тим у вези може се протумачити и налаз да родитељска контрола остварује индиректан утицај на агресивно понашање преко медијатора поверења у мајку. Утицај медијатора афективног везивања за мајку уочава се у објашњењу утицаја негативних родитељских поступака мајке на екстернализоване проблеме у детињству, с тим да се директне везе не препознају (Madigan, Moran, Schuegnel, Pederso & Otten, 2007). Истраживања показују да, као и у докторској студији, слаб надзор/супервизија не остварује индиректне везе са екстернализованим проблемима посредством медијатора поверења у мајку на средњошколској популацији (Bosmans et al., 2006). Међутим, утврђено је да је и у детињству негативан утицај физичког кажњавања на испољавање екстернализованих проблема снажнији уколико је посредован односом деце са мајком, пре свега топлином мајке (Deater-DeckardIvy & Petrill, 2006). Аутори су, истражујући утицај физичког кажњавања на агресивно понашање и понашање којим се крше правила у раној адолесценцији, открили да је ова веза, без места и улоге варијабли односа родитеља са децом, прецењена (Simons, Johnson & Conger 1994). Наиме, без посредничких варијабли које се односе на афективно везивање са родитељима, конзистенцију у дисциплиновању, надзор и супервизију родитеља, не бележи се утицај физичког кажњавања ни на један аспект екстернализованих

проблема адолесцената (Simons et al., 1994). Неколико година касније аутор потврђује дату тезу о посредовању афективног везивања за родитеље при утицају физичког кажњавања на делинквенцију код адолесцената из Ајове и Тајвана (Simons et al., 2000). Наиме, истраживања претежно сведоче да се негативне промене у прилагођавању адолесцената дешавају под утицајем физичког кажњавања једино уколико их прати одбацивање родитеља (Rohner, Bourque & Elordi, 1996). Међутим, налаз да физичко кажњавање остварује снажнији утицај на екстернализоване проблеме директно него посредством поврења у мајку и оца, налази потврду у појединим истраживањима (Bender et al., 2007). Како је већ дискутовано, применом физичког кажњавања урушавају се афективне везе између родитеља и адолесцената. Физичко кажњавање неретко провоцира избегавање родитеља, који представљају директну асоцијацију адолесцената на физичку казну, што се непосредно одражава на квалитет односа родитељ–дете и екстернализоване проблеме с тим у вези (Gershoff, 2010; Gershoff, 2002b; Palmer & Hollin, 2000). Истраживање физичког кажњавања код средњошколаца потврђује његов директни, јединствен утицај на испољавање екстернализованих проблема, који премашује снагу других родитељских посредничких контекстуалних варијабли, између осталог и афективног везивања (Bender et al., 2007).

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У складу са предметом докторске студије, а на основу процене перцепција београдских средњошколаца о родитељском надзору, афективном везивању за родитеље, васпитним поступцима родитеља и екстернализованим проблемима у понашању, реализовани су претходно постављени циљеви.

Циљ 1. *Утврђивање полних и разлика у узрасту у екстернализованим проблемима, родитељском надзору, афективном везивању за родитеље и васпитним поступцима родитеља.*

- ✓ Утврђено је да су адолесценти, у односу на адолесценткиње, статистички значајније испољавали екстернализоване проблеме ($F(6,546) = 6,731, p < 0,05$) и понашања којим се крше правила ($F(24,913) = 24,939, p < 0,001; \beta = -0,084$;

$p < 0,05$). Нису утврђене статистички значајне разлике у испољавању агресивног понашања према полу.

- ✓ Утврђено је да су адолесценткиње, у односу на адолесценте, статистички значајније извештавале о: знању родитеља о њиховим кретањима, пријатељима и активностима ($F(22,044) = 23,565, p < 0,001$); о времену проведеном ван супервизије родитеља ($F(52,781) = 61,218, p < 0,001$); о распитивању родитеља у вези са начинима на које је проведено време ван њихове супервизије ($F(15,120) = 16,188, p < 0,001$) и о успостављању правила и ограничења од родитеља ($F(19,976) = 21,379, p < 0,001$).
- ✓ Утврђено је да су адолесценткиње, у односу на адолесценте, статистички значајније изражавале поверење у мајку ($F(4,094) = 4,396, p < 0,05$) и имале бољу комуникацију са мајком ($F(17,801) = 19,149, p < 0,001$). Нису утврђене статистички значајне разлике према полу у квалитетима отуђености према оцу и мајци, ни поверењу и комуникацији са оцем.
- ✓ Адолесценткиње су статистички значајније извештавале о позитивним васпитним поступцима родитеља, као што су позитивно родитељство ($F(18,843) = 20,226, p < 0,01$) и укљученост родитеља ($F(15,157) = 15,767, p < 0,01$). Адолесценти су, у односу на адолесценткиње, статистички значајније пријављивали слаб надзор/супервизију ($F(16,114) = 16,112, p < 0,01$) од родитеља. Нису утврђене статистички значајне разлике према полу у односу на негативне васпитне поступке родитеља – физичко кажњавање и неконзистентно дисциплиновање.
- ✓ Утврђено је да са узрастом расте испољавање понашања којим се крше правила ($r = 0,133$), за разлику од агресивног понашања и екстернализованих проблема генерално, где нису утврђене разлике. Са узрастом опада знање родитеља о томе како адолесценти проводе време ван њихове супервизије ($r = -0,123$) и родитељска контрола ($r = -0,225$). Нису откривене разлике у узрасту у односу на друге изворе знања родитеља. Ниједна од компоненти афективног везивања за родитеље није повезана са узрастом. Са узрастом опада ниво укључености родитеља ($r = -0,095$), физичко кажњавање ($r = -0,109$) и слаби надзор/супервизија родитеља ($r = 0,164$). Нису уочене разлике

у позитивном родитељству и неконзистентном дисциплиновању у односу на узраст.

Циљ 2. *Утврђивање повезаности између екстернализованих проблема и родитељског надзора.*

- ✓ Утврђено је да знање родитеља ($\beta=-0,151$; $p<0,01$; $\beta=-0,193$; $p<0,01$) о томе где им се деца и са ким налазе и на које начине проводе време ван њихове супервизије, као и његов најутицајнији извор, самоизвештавање адолесцената ($\beta=-0,151$; $p<0,01$; $\beta=-0,171$; $p<0,01$), негативно предвиђају екстернализоване проблеме и понашања којима се крше правила, док супротно, појачано распитивање родитеља, подстиче екстернализоване проблеме ($\beta=0,118$; $p<0,05$) и понашања којима се крше правила ($\beta=0,104$; $p<0,05$). Родитељска контрола није се показала значајним предиктивним фактором екстернализованих проблема, понашања којима се крше правила и агресивног понашања. Агресивно понашање не предиктује ниједан од извора знања родитеља.

Циљ 3. *Утврђивање повезаности између екстернализованих проблема и афективног везивања за родитеље.*

- ✓ Позитивни квалитети афективног везивања за мајку, поверење ($\beta=-0,144$; $p<0,05$) и комуникација ($\beta=0,134$; $p<0,05$), предвиђају екстернализоване проблеме, док се отуђеност од мајке и оца, као и поверење и комуникација са оцем, нису показали значајним. Оно што није очекивано јесте налаз да боља комуникација са мајком утиче на пораст екстернализованих проблема. Агресивно понашање не предвиђа ниједан од квалитета афективног везивања за родитеље. Што су адолесценти имали мање поверења у оца ($\beta=-0,185$; $p<0,01$) и мајку ($\beta=-0,142$; $p<0,05$), то је понашање којим се крше правила било заступљеније.

Циљ 4. *Утврђивање повезаности између екстернализованих проблема и васпитних поступака родитеља.*

- ✓ Што је слабији надзор и супервизија родитеља, то су екстернализовани проблеми ($\beta=0,206$; $p<0,01$), агресивно понашање ($\beta=0,186$; $p<0,01$) и понашања којим се крше правила ($\beta=0,197$; $p<0,01$) израженији. Физичко кажњавање се показало предиктивним фактором екстернализованих

проблема ($\beta=0,136$; $p<0,01$), агресивног понашања ($\beta=0,141$; $p<0,01$) и понашања којим се крше правила ($\beta=0,119$; $p<0,01$). Други васпитни поступци родитеља се нису показали значајним предиктивним факторима.

Циљ 5. *Утврђивање директних и индиректних веза димензија родитељског надзора, васпитних поступака родитеља и афективног везивања за родитеље са екстернализованим проблемима у понашању адолесцената.*

Коначни структурални модел предикције агресивног понашања и понашања којим се крше правила пружа значајне податке о директним и индиректним везама које димензије родитељског надзора, уз родитељске васпитне поступке посредством поверења у оца и мајку, остварују са понашањем којим се крше правила и агресивним понашањем.

- ✓ Искључиво директне везе на понашања којим се крше правила остварују димензије родитељског надзора, самоизвештавање адолесцената ($\beta=-0,151$; $p<0,01$) и распитивање родитеља ($\beta=0,072$; $p<0,05$). Слаб надзор/супервизија родитеља такође остварује искључиво директан утицај на понашања којим се крше правила ($\beta=0,239$; $p<0,01$) и агресивно понашање ($\beta=0,232$; $p<0,01$). Налази који омогућавају постојање овог модела су директне везе поверења у оца са понашањима којима се крше правила ($\beta=-0,139$; $p<0,01$) и агресивним понашањем ($\beta=-0,146$; $p<0,05$), као и поверења у мајку са понашањима којима се крше правила ($\beta=-0,129$; $p<0,05$) и агресивним понашањем ($\beta=-0,119$; $p<0,05$).
- ✓ И директне и индиректне везе на понашања којим се крше правила остварује знање родитеља, с тим што је директна веза ($\beta=-0,144$; $p<0,05$) снажнија у односу на индиректне, које остварује и преко поверења у оца и мајку. Физичко кажњавање остварује снажнији утицај на испољавање понашања којим се крше правила директном путањом ($\beta=0,142$; $p<0,01$), него посредством поверења у оца и мајку. Физичко кажњавање остварује снажнији директан утицај ($\beta=0,169$; $p<0,01$) на испољавање агресивног понашања у односу на индиректан, који остварује посредством поверења у оца и мајку. Родитељска контрола, посредством поверења у мајку, остварује нешто снажнији утицај на испољавање понашања којим се крше правила, него директном путањом ($\beta=-0,091$; $p<0,05$).

- ✓ Искључиво индиректне везе на агресивно понашање остварује знање родитеља посредством поверења у мајку и оца, а родитељска контрола – поверења у мајку. Укљученост родитеља, позитивно родитељство и неконзистентно дисциплиновање остварују индиректан утицај на агресивно понашање и понашање којим се крше правила посредством медијаторске варијабле поверења у мајку.

Према томе, потврђене су истраживачке хипотезе о постојању директних и негативних веза свих димензија родитељског надзора и понашања којим се крше правила, са изузетком распитивања родитеља, које је било позитивног предзнака. На пример, распитивање родитеља је подстицало понашање којим се крше правила, односно адолесценти који су испољавали понашања којим се крше правила пријављивали су чешће распитивање родитеља. Нису утврђене директне везе између испитиваних димензија родитељског надзора и агресивног понашања. Истраживачка хипотеза о постојању индиректних негативних веза између родитељског надзора и екстернализованих проблема је потврђена, с тим што индиректне везе са понашањем којим се крше правила, као ни директне ни индиректне са агресивним понашањем, нису утврђене код самоизвештавања и распитивања родитеља. Индиректне везе које су остваривале знање родитеља и родитељска контрола са понашањем којим се крше правила и агресивним понашањем биле су негативног предзнака. Потврђена је хипотеза о постојању индиректних и негативних веза позитивних васпитних поступака са екстернализованим проблемима, као и директних и позитивних веза негативних васпитних поступака родитеља са екстернализованим проблемима. Међутим, бележи се да је неконзистентно дисциплиновање остваривало искључиво индиректне везе са агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила.

Налази истраживања недвосмислено потврђују претпоставке о повезаности родитељског надзора са екстернализованим проблемима, агресивним понашањем и понашањем којим се крше правила код ученика београдских средњих школа. Посебно упечатљив је допринос поверења адолесцената у родитеље, које је откривено као врло важна посредничка варијабла за потврђивање претпоставке о објашњењима базираним на теоријама социјалне контроле (Hirschi, 1969; Nye, 1958, према Wells, 2010). Поверење у родитеље дефинитивно се може сматрати

изразом афективне идентификације (љубав и поштовање у односима родитељ–дете), интимност комуникације (упознатост са бригама и проблемима детета) изразом знања родитеља, како је то конципирано у овом истраживању, а супервизија (психолошка присутност родитеља у ризичним ситуацијама) дефинисана је као родитељска контрола. Три наведена елемента, према теорији социјалног везивања, представљају темељ појма афективног везивања за родитеље у ширем смислу (Hirschi, 1969). Према томе, развојем прикладних афективних веза од детињства до адолесценције и адекватним родитељским надзором у адолесценцији отвара се пут интернализацији вредности и превенцији екстернализованих проблема у понашању. Наиме, може се рећи да од односа родитељ–дете, који је овом приликом репрезентован у поверењу, у великој мери зависи како ће поједини аспекти родитељског надзора и васпитни поступци родитеља с тим у вези утицати на испољавање агресивног понашања и понашања којим се крше правила. Потврђене су разлике у утицајима родитељских варијабли на понашање којим се крше правила и агресивно понашање. Једно од објашњења је у коерзивној теорији (Patterson, 1982, према O'Reilly, 2005), по којој се агресивно понашање учи и структурира у породици, у којој доминирају конфликтне а изостају позитивне интеракције. С тим у вези, у објашњењу агресивног понашања изостаје директан утицај знања родитеља (и извора знања) и позитивних родитељских поступака, који свакако представљају одраз компетенција родитеља и ефективног родитељства. С друге стране, понашања којим се крше правила су у основи прикривена, те се и београдски средњошколци труде да сакрију проблематично понашање од родитеља или да прећуте оно што родитељи не одобравају, што је код агресивног понашања много теже јер су проблеми по природи откривени. Међутим, уколико поверење између адолесцената и родитеља постоји, мања је родитељска контрола, а самим тим и агресивно понашање и понашање којим се крше правила с тим у вези. Тиме су потврђене теоријске претпоставке о утицају родитељске контроле на делинквентно понашање адолесцената посредством односа родитељ–дете (Nye, 1958, према Wells, 2010). Поверење у родитеље, посебно у мајку, сматра се кључним за објашњење утицаја позитивних васпитних поступака родитеља са понашањем којим се крше правила и агресивним понашањем. Директне везе нису уочене, те се издваја налаз да, на пример, укљученост родитеља по себи не

доприноси проблемима у понашању, док се у анализу не укључи поверење адолесцената. То може довести до закључка да родитељи не могу погрешити у неком од васпитних поступака толико да се то одрази на проблеме у понашању, уколико је претходно развијено поверење. Другим речима, било какво ангажовање родитеља, па и погрешно, не представља проблем док адолесценти верују да родитељи имају најбоље намере. Савремене тенденције предвиђају да се чак ни утицаји драстично негативних родитељских васпитних поступака (на пример, физичко кажњавање) не узимају у разматрање без укључивања „односких” варијабли.

Резултати истраживања упућују на то да би интервенције у правцу унапређивања родитељског надзора пре свега требало да укључе одржавање/побољшање односа родитељ–дете. Тренинзи треба да буду крајње индивидуализовани, прилагођени карактеристикама конкретне породице и њених чланова. Породице се разликују у односу на ресурсе (новац и време) којима располажу, пословне политике која влада у њиховим предузећима (да ли је дозвољено телефонирање током радног времена и да ли се распоред смена уклапа са школским распоредом детета), ставове родитеља о потреби надзора и друго. Родитељи се, на пример, с једне стране могу осећати несигурно у погледу спровођења родитељског надзора, не знајући да се поставе у ситуацијама које захтевају реакцију. С друге стране, они могу бити превише усмерени на себе, не увиђајући да је њихова реакција потребна. Мотивација за унапређивање родитељског надзора је важан предуслов за почетак интервенције. Едукација у циљу унапређивања родитељског надзора требало би да претпоставља примену интервенција којима се унапређује комуникација родитељ–дете, вештине слушања, позитивни родитељски поступци и друго. Практични примери како се поставити у одређеним ситуацијама могу бити од помоћи. Родитељ треба да научи како да се суочи са одређеном ризичном ситуацијом у којој се његово дете нашло, а да притом не поквари односе са њим. С тим у вези родитељи, морају бити упознати са могућим развојним проблемима и конкретним препорукама за њихово превладавање.

Емпиријски подаци показују да се у раду са родитељима могу направити значајни помаци у правцу редуковања екстернализованих проблема у понашању,

што показују и евалуационе студије родитељских интервенција (Kazdin, 1997; Woolfenden, Williams & Peat, 2002). Прегледом најделотворнијих модалитета тренинга за родитеље уочава се да је њихова примена ограничена на преадолесцентни и раноадолесцентни узраст (Stakić, 2016; Žunić-Pavlović & Pavlović, 2013). Тренинзи за родитеље који по својој теоријској основи одговарају налазима докторске студије и за које постоје емпиријски подаци о умереним до знатним ефектима у редукцији екстернализованих проблема у детињству и раној адолесценцији јесу програм Терапија интеракција родитељ–дете и Програм позитивног родитељства (Thomas & Zimmer-Gembeck, 2007). Орегонски модел тренинга за родитеље, заснован на коерзивној теорији, остварује значајне резултате у редуковању проблема у понашању различитог интензитета, унапређивању односа у породици и психосоцијалног функционисања, а прикладан је за родитеље деце до 16. година (Forgatch & Patterson, 2010). Све чешће у литератури се извештава о успешности интервенција које су усмерене на унапређивање родитељског надзора у периоду средње и касне адолесценције и редуковања проблема у понашању с тим у вези (Dishion, Nelson & Kavanagh, 2003; Galbraith & Stanton, 2010; Turrisi, Ray & Abar, 2010). Према томе, поставља се питање до када је уопште прикладно доводити у везу родитељски надзор и психосоцијално функционисање деце, с обзиром на то да налази истраживања указују на важност родитељског надзора за суочавање са ризичним ситуацијама и на почетку одраслог доба.

Лонгитудинално истраживање дефинитивно би дало више одговора на многа питања која су овим путем остала нерезољована. Питање реципроцитета у објашњењу повезаности родитељског надзора, афективног везивања за родитеље и екстернализованих проблема је врло значајно, посебно јер још увек нису препозната теоријска објашњења за то, а што се сматра неопходним условом за прикладно закључивање механизма развоја и превенције проблема у понашању с тим у вези. Како би се стекла потпунија слика о повезаности родитељског надзора и екстернализованих проблема потребно је, поред адолесцената, у истраживање укључити више информаната, пре свега родитеље, и то независно оца и мајк, у што у овој студији није предвиђено ни у склопу процене од адолесцената, осим за афективно везивање за родитеље. У последњим радовима скреће се пажња на методолошке проблеме у истраживању утицаја родитељског надзора на понашања

којим се крше правила. Наиме, указује се на појаву да родитељски надзор остварује негативан утицај на понашање којим се крше правила у истраживањима која су рађена у једном пресеку, а позитиван у лонгитудиналним студијама, где се породични процеси посматрају у више мерења, дефинишући то као Симпсонов парадокс (Keijsers, 2016). Негативни утицај самоизвештавања препознаје се у оба типа истраживања, док се утицај родитељске контроле и распитивања родитеља генерално не препознаје у лонгитудиналним студијама. Према томе, налази истраживања неретко пружају лажну слику о процесима који се заиста дешавају у породици. Нека наредна истраживања требало би да укључе и појмове попут скривања информација, које може замаскирати утицај самоизвештавања адолесцената. Даље, требало би преиспитати потребу за предвиђањем још неких извора знања родитеља, који информације могу сазнавати не само од адолесцената већ и од других чланова породице или шире социјалне заједнице. С тим у вези, требало би испитати спремност заједнице за вршење неформалне контроле. Неопходно је уважити културолошке разлике које се одражавају на питања родитељског надзора. И да би се стекла потпунија слика у вези са факторима који утичу на родитељски надзор, препоручује се да би неко наредно истраживање требало да укључи и квалитативно истраживање очекивања и уверења родитеља у погледу њихових капацитета за вршење родитељског надзора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abad, J., Forns, M. & Gómez, J. (2002). Emotional and behavioral problems as measured by the YSR: gender and age differences in Spanish adolescents. *European Journal of Psychological Assessment, 18*(2), 149-157.
2. Achenbach, T. M. (1991). *Manual for the YSR and 1991 profile*. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.
3. Achenbach, T. M. (1966). The classification of children's psychiatric symptoms: a factor-analytic study. *Psychological Monographs: General and Applied, 80*(7), 1-37.
4. Achenbach, T. M. & Rescorla, L. A. (2001). *Manual for the ASEBA school-age forms and profiles*. Burlington: University of Vermont, Research Center for Children, Youth & Families.
5. Achenbach, T. M., Dumenci, L. & Rescorla, L. A. (2001). *Ratings of Relations between DSM-IV Diagnostic Categories and Items of the CBCL/6-18, TRF and YSR*. Burlington, VT: University of Vermont.
6. Achenbach, T. M., Dumenci, L. & Rescorla, L. A. (2003). DSM-oriented and empirically based approaches to constructing scales from the same item pools. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 32*(3), 328-340.
7. Achenbach, T. M., Becker, A., Dopfner, M., Heiervang, E., Roessner, V., Steinhausen, H. C. & Rothenberger, A. (2008). Multicultural assessment of child and adolescent psychopathology with ASEBA and SDQ instruments: research findings, applications, and future directions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 49*(3), 251-275.
8. Achenbach, T. M. (2014). Developmental, quantitative, and multicultural assessment of psychopathology. In M. Lewis & K. D. Rudolph (Eds.), *Handbook of Developmental Psychopathology* (pp. 67-85). New York: Springer.
9. Achenbach, T. M. & Edelbrock, C. S. (1978). The classification of child psychopathology: a review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin, 85*(6), 1275-1301.

10. Ainsworth, M. D. S. (1969). Object relations, dependency, and attachment: A theoretical review of the infant-mother relationship. *Child Development*, 40(4), 969-1025.
11. Ainsworth, M. D. S. (1985b). Attachment across the life span. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61(9), 792-810.
12. Ainsworth, M. D. S. (1985a). Patherns of infant-mother attachments: antecedents and effects on development. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61(9), 771-791.
13. Ainsworth, M. D. S. & Bell, S. M. (1970). Attachment, exploration, and separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation. *Child Development*, 41(1), 49-67.
14. Allen, J. P. & Land, D. (1999). Attachment in adolescence. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications* (pp. 319-335). New York, NY, US: Guilford Press.
15. Anderson, R. J. & Branstetter, S. A. (2012). Adolescents, parents, and monitoring: a review of constructs with attention to process and theory. *Journal of Family Theory & Review*, 4(1), 1-19.
16. Annerbäck, E. M., Wingren, G., Svedin, C. G. & Gustafsson, P. A. (2010). Prevalence and characteristics of child physical abuse in Sweden—findings from a population-based youth survey. *Acta Paediatrica*, 99(8), 1229-1236.
17. Apel, R. & Kaukinen, C. (2008). On the relationship between family structure and antisocial behavior: parental cohabitation and blended households. *Criminology*, 46(1), 35-70.
18. Archer, J. (2004). Sex differences in aggression in real-world settings: A meta-analytic review. *Review of General Psychology*, 8(4), 291-322.
19. Ary, D. V., Duncan, T. E., Duncan, S. C. & Hops, H. (1999). Adolescent problem behavior: the influence of parents and peers. *Behaviour Research and Therapy*, 37(3), 217-230.
20. Arbona, C. & Power, T. G. (2003). Parental attachment, self-esteem, and antisocial behaviors among African American, European American, and Mexican American adolescents. *Journal of Counseling Psychology*, 50, 40-51.

21. Archer, J. (1991). The influence of testosterone on human aggression. *British Journal of Psychology*, 82(1), 1-28.
22. Armsden, G. C. & Greenberg, M. T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescents. *Journal of Youth and Adolescents*, 16(5), 427-452.
23. Armsden, G. C. & Greenberg, M. T. (1983). The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescents, Paper presented at the conference "Annual Meeting of the Western Psychological Association" (63rd). Book of Abstracts, April 6-10, San Francisco, CA (pp. 38). San Francisco: Western Psychological Association.
24. Asher, S. R., Rose, A. J. & Gabriel, S. W. (2001). Peer rejection in everyday life. In M. Leary (Ed.), *Interpersonal Rejection* (pp. 105-142). NY: Oxford University Press.
25. APA (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th Edition). Washington, DC: American Psychiatric Association.
26. APA (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th Edition). Washington, DC: American Psychiatric Association.
27. Bagwell, C. L. & Coie, J. D. (2004). The best friendships of aggressive boys: Relationship quality, conflict management, and rule-breaking behavior. *Journal of Experimental Child Psychology*, 88(1), 5-24.
28. Bailey, J. A., Hill, K. G., Oesterle, S. & Hawkins, J. D. (2009). Parenting practices and problem behavior across three generations: monitoring, harsh discipline, and drug use in the intergenerational transmission of externalizing behavior. *Developmental Psychology*, 45(5), 1214-1226.
29. Bakermans-Kranenburg, M. J., Van Ijzendoorn, M. H. & Kroonenberg, P. M. (2004). Differences in attachment security between African-American and white children: ethnicity or socio-economic status? *Infant Behavior & Development*, 27(3), 417-433.
30. Baker, A. J. & Eichler, A. (2016). The Linkage between parental alienation behaviors and child alienation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 57(7), 475-484.
31. Bakken, J. P. & Brown, B. B. (2010). Adolescent secretive behavior: African American and Hmong adolescents' strategies and justifications for managing

- parents' knowledge about peers. *Journal of Research on Adolescence*, 20(2), 359–388.
32. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.
 33. Barber, B. K., Maughan, S. L. & Olsen, J. A. (2005). Patterns of parenting across adolescence. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 108, 5-16.
 34. Barber, B. K. (1996). Parental psychological control: Revisiting a neglected construct. *Child Development*, 67(1), 3296-3319.
 35. Barber, B. K. & Thomas, D. T. (1986). Dimensions of fathers' and mothers' supportive behavior: the case for physical affection. *Journal of Marriage and the Family*, 48(4), 783-794.
 36. Barnes, G. M., Hoffman, J. H., Welte, J. W., Farrell, M. P. & Dintcheff, B. A. (2006). Effects of parental monitoring and peer deviance on substance use and delinquency. *Journal of Marriage and Family*, 68(4), 1084-1104.
 37. Barry, C. T., Frick, P. J. & Grafeman, S. J. (2008). Child versus parent reports of parenting practices implications for the conceptualization of child behavioral and emotional problems. *Assessment*, 15(3), 294-303.
 38. Bartels, M., Hudziak, J. J., van den Oord, E. J. C. G., van Beijsterveldt, C. E. M., Rietveld, M. J. H. & Boomsma, D. I. (2003). Co-occurrence of aggressive behavior and rule-breaking behavior at age 12: multi-rater analyses. *Behavior Genetics*, 33(5), 607-621.
 39. Baumrind, D. (2001). Does causally relevant research support a blanket injunction against disciplinary spanking by parents? Invited address at the "109th Annual Convention of the American Psychological Association", August 24, 2001, San Francisco, CA. Retrived February 22, 2015 from the <http://prdupl02.yinet.co.il/ForumFiles/12221272.pdf>
 40. Baumrind, D., Larzelere, R. E. & Cowan, P. A. (2002). Ordinary physical punishment: is it harmful? Comment on Gershoff (2002). *Psychological Bulletin*, 128(4), 580-589.
 41. Bauminger, N., Finzi-Dottan, R., Chason, S. & Har-Even, D. (2008). Intimacy in adolescent friendship: The roles of attachment, coherence, and self-disclosure. *Journal of Social and Personal Relationships*, 25(3), 409-428.

42. Bean, R. A., Barber, B. K. & Crane, D. R. (2006). Parental support, behavioral control, and psychological control among African American youth: the relationships to academic grades, delinquency, and depression. *Journal of Family Issues*, 27(10), 1335-1355.
43. Beaver, K. M. (2013). The familial concentration and transmission of crime. *Criminal Justice and Behavior*, 40(2), 139-155.
44. Beavers, A. S., Lounsbury, J. W., Richards, J. K., Huck, S. W., Skolits, G. J. & Esquivel, S. L. (2013). Practical considerations for using exploratory factor analysis in educational research. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 18(6), 2-13.
45. Bell, R. Q. & Chapman, M. (1986). Child effects in studies using experimental or brief longitudinal approaches to socialization. *Developmental Psychology*, 22(5), 595-603.
46. Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child Development*, 55(1), 83-96.
47. Bender, H. L., Allen, J. P., McElhaney, K. B., Antonishak, J., Moore, C. M., Kelly, H. O. B. & Davis, S. M. (2007). Use of harsh physical discipline and developmental outcomes in adolescence. *Development and Psychopathology*, 19(1), 227-242.
48. Benoit, D. (2004). Infant-parent attachment: definition, types, antecedents, measurement and outcome. *Paediatrics & Child Health*, 9(8), 541-545.
49. Bernet, W., von Boch-Galhau, W., Baker, A. J. & Morrison, S. L. (2010). Parental alienation, dsm-v, and icd-11. *The American Journal of Family Therapy*, 38(2), 76-187.
50. Beyers, J. M., Bates, J. E., Pettit, G. S. & Dodge, K. A. (2003). Neighborhood structure, parenting processes, and the development of youths' externalizing behaviors: A multilevel analysis. *American Journal of Community Psychology*, 31(1-2), 35-53.
51. Bolbi, Dž. (2011). *Sigurna baza*. Beograd: Zavod za udžbenike.
52. Book, A. S., Starzyk, K. B. & Quinsey, V. L. (2001). The relationship between testosterone and aggression: A meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 6(6), 579-599.

53. Bongers, I. L., Koot, H. M., van der Ende, J. & Verhulst, F. C. (2003). The normative development of child and adolescent problem behavior. *Journal of Abnormal Psychology, 112*(2), 179-192.
54. Bongers, I. L., Koot, H. M., van der Ende, J. & Verhulst, F. C. (2004). Developmental trajectories of externalizing behaviors in childhood and adolescence. *Child Development, 75*(5), 1523-1537.
55. Bor, W., McGee, T. R. & Fagan, A. A. (2004). Early risk factors for adolescent antisocial behaviour: an Australian longitudinal study. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 38*(5), 365-372.
56. Borawski, E. A., Ievers-Landis, C. E., Lovegreen, L. D. & Trapl, E. S. (2003). Parental monitoring, negotiated unsupervised time, and parental trust: the role of perceived parenting practices in adolescent health risk behaviors. *Journal of Adolescent Health, 33*(2), 60-70.
57. Bosmans, G., Braet, C., Van Leeuwen, K. & Beyers, W. (2006). Do parenting behaviors predict externalizing behavior in adolescence, or is attachment the neglected 3rd factor?. *Journal of Youth and Adolescence, 35*(3), 354-364.
58. Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss* (Volume I: Attachment). New York: Basic Books.
59. Bradford, K., Vaughn, L. T. B. & Barber, B. K. (2008). When there is conflict: Interparental conflict, parent-child conflict, and youth problem behaviors. *Journal of Family Issues, 29*(6), 780-805.
60. Branje, S. J. T., Hale, W. W., Frijns, T. & Meeus, W. H. J. (2010). Longitudinal associations between perceived parent-child relationship quality and depressive symptoms in adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology, 38*(1), 751-763.
61. Branje, S. J. (2008). Conflict management in mother-daughter interactions in early adolescence. *Behaviour, 145*(11), 1627-1651.
62. Branje, S. J. T., Laursen, B. & Collins, W. A. (2012). Parent-child communication during adolescence. In A. L. Vangelisti (Ed.), *Routledge Handbook of Family Communication* (pp. 271-286). NY, London: Routledge.
63. Brendgen, M., Vitaro, F., Tremblay, R. E. & Lavoie, F. (2001). Reactive and proactive aggression: Predictions to physical violence in different contexts and

- moderating effects of parental monitoring and caregiving behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 29(4), 293-304.
64. Briš, K. (2006). Klasifikacija vezivanja u dijagnostičkim kriterijumima. U J. Mirić & A. Dimitrijević (Ur.), *Afektivno vezivanje: eksperimentalni i klinički pristupi* (str. 177-187). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
 65. Broberg, A. G., Ekeröth, K., Gustafsson, P. A., Hansson, K., Hägglöf, B., Ivarsson, T. & Larsson, B. (2001). Self-reported competencies and problems among Swedish adolescents: a normative study of the YSR. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 10(3), 186-193.
 66. Brockington I. F. (2004). Diagnosis and management of post-partum disorders: A review. *World Psychiatry*, 3(2), 89–95.
 67. Budaev, S. V. (2010). Using principal components and factor analysis in animal behaviour research: caveats and guidelines. *Ethology*, 116(5), 472-480.
 68. Buehler, C., Krishnakumar, A., Stone, G., Anthony, C., Pemberton, S., Gerard, J. & Barber, B. K. (1998). Interpersonal conflict styles and youth problem behaviors: a two-sample replication study. *Journal of Marriage and Family*, 60(1), 119-132.
 69. Buehler, C., Anthony, C., Krishnakumar, A., Stone, G., Gerard, J. & Pemberton, S. (1997). Interparental conflict and youth problem behaviors: a meta-analysis. *Journal of Child and Family Studies*, 6(2), 233-247.
 70. Buehler, C. & Gerard, J. M. (2002). Marital conflict, ineffective parenting, and children's and adolescents' maladjustment. *Journal of Marriage and Family*, 64(1), 78-92.
 71. Buist, K. L., Deković, M., Meeus, W. & van Aken, M. A. (2002). Developmental patterns in adolescent attachment to mother, father and sibling. *Journal of Youth and Adolescence*, 31(3), 167-176.
 72. Buist, K. L. (2010). Sibling relationship quality and adolescent delinquency: A latent growth curve approach. *Journal of Family Psychology*, 24(4), 400-410.
 73. Buist, K. L., Deković, M., Meeus, W. & van Aken, M. A. G. (2004). The reciprocal relationship between early adolescent attachment and internalizing and externalizing problem behaviour. *Journal of Adolescence*, 27(3), 251-266.

74. Burke, J. D., Loeber, R. & Birmaher, B. (2002). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: a review of the past 10 years, part II. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 41(11), 1275-1293.
75. Burke, J. D., Pardini, D. A. & Loeber, R. (2008). Reciprocal relationships between parenting behavior and disruptive psychopathology from childhood through adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36(5), 679-692.
76. Bullock, B. M. & Dishion, T. J. (2002). Sibling collusion and problem behavior in early adolescence: Toward a process model for family mutuality. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30(2), 143-153.
77. Burns, R. B. (2000). *Introduction to research methods*. London: Sage publications.
78. Burt, S. A., Mikolajewski, A. J. & Larson, C. L. (2009). Do aggression and rule-breaking have different interpersonal correlates? A study of antisocial behavior subtypes, negative affect, and hostile perceptions of others. *Aggressive Behavior*, 35(6), 453-461.
79. Burt, S. A. (2009). Are there meaningful etiological differences within antisocial behavior? Results of meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 29(1), 163-178.
80. Burt, S. A., Donnellan, M. B., Iacono, W. G. & McGue, M. (2011). Age-of-onset or behavioral sub-types? A prospective comparison of two approaches to characterizing the heterogeneity within antisocial behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39(5), 633-644.
81. Burt, S. A. (2012). How do we optimally conceptualize the heterogeneity within antisocial behavior? An argument for aggressive versus non-aggressive behavioral dimensions. *Clinical Psychology Review*, 32(4), 263-279.
82. Bushman, B. J. & Anderson, C. A. (2001). Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*, 108(1), 273-279.
83. Capaldi, D. M. & Patterson, G. R. (1989). *Psychometric Properties of Fourteen Latent Constructs from the Oregon Youth Study*. New York: Springer-Verlag.
84. Carlson, M. J. (2006). Family structure, father involvement, and adolescent behavioral outcomes. *Journal of Marriage and Family*, 68(1), 137-154.

85. Carlo, G., Raffaelli, M., Laible, D. J. & Meyer, K. A. (1999). Why are girls less physically aggressive than boys? Personality and parenting mediators of physical aggression. *Sex Roles, 40*(9-10), 711-729.
86. Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T. E., Mill, J., Martin, J., Craig, I. W., ...& Poulton, R. (2002). Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children. *Science, 297*(5582), 851-854.
87. Cicchetti, D. & Toth, S. L. (2014). A Developmental perspective on internalizing and externalizing disorders. In D. Cicchetti & S. L. Toth (Eds.), *Internalizing and Externalizing Expressions of Dysfunction* (vol. 2, pp. 1-21). New York: Psychology Press.
88. Chen, C., Greenberger, E., Lester, J., Dong, Q. & Guo, M. S. (1998). A cross-cultural study of family and peer correlates of adolescent misconduct. *Developmental Psychology, 34*(4), 770-781.
89. Chen, T. J., Blum, K., Mathews, D., Fisher, L., Schnautz, N., Braverman, E. R., ...& Comings, D. E. (2005). Are dopaminergic genes involved in a predisposition to pathological aggression?: Hypothesizing the importance of "super normal controls" in psychiatricgenetic research of complex behavioral disorders. *Medical Hypotheses, 65*(4), 703-707.
90. Coley, R. L. (1998). Children's socialization experiences and functioning in single-mother households: The importance of fathers and other men. *Child Development, 69*(1), 219-223.
91. Collins, W. A. & Laursen, B. (2004). Parent-adolescent relationships and influences. In R. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of Adolescent Psychology, 2* (pp. 331-362). New Jersey: John Wiley and Sons.
92. Connor, D. F. (2012). *Aggression and Antisocial Behavior in Children and Adolescents: Research and Treatment*. New York: Guilford Press.
93. Coohy, C., Renner, L. M. & Sabri, B. (2013). Victimization, parenting, and externalizing behavior among Latino and white adolescents. *Journal of Family Violence, 28*(4), 359-368.
94. Coyl, D. D., Roggman, L. A. & Newland, L. A. (2002). Stress, maternal depression, and negative mother–infant interactions in relation to infant attachment. *Infant Mental Health Journal, 23*(1-2), 145-163.

95. Crick, N. R. & Grotpeter, J. K. (1995). Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. *Child Development*, 66(3), 710-722.
96. Crick, N. R. & Dodge, K. A. (1996). Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67(3), 993-1002.
97. Crouter, A. C., Bampus, M. F., Davis, K. D. & Mc Hale, S. M. (2005). How do parents learn about adolescents' experiences? Implications for parental knowledge and adolescent risky behavior. *Child Development*, 76(4), 869-882.
98. Ćurčić, V. (2005). Mental health of adolescents: risk and chance. *Psihijatrija Danas*, 37(1), 87-107.
99. Dadds, M. R., Maujean, A. & Fraser, J. A. (2003). Parenting and conduct problems in children: Australian data and psychometric properties of the Alabama Parenting Questionnaire. *Australian Psychologist*, 38(3), 238-241.
100. Darling, N., Cumsille, P., Caldwell, L. L. & Dowdy, B. (2006). Predictors of adolescents' disclosure to parents and perceived parental knowledge: between-and within-person differences. *Journal of Youth and Adolescence*, 35(4), 667-678.
101. Darling, N. & Dowdy, B. (2010). Trust, but verify: Knowledge, disclosure, and mothers' beliefs about adolescents' trustworthiness. In K. J. Rotenberg (Ed.), *Interpersonal Trust During Childhood and Adolescence* (pp. 203-223). New York: Cambridge University Press.
102. Daryanani, I., Hamilton, J. L., Abramson, L. Y. & Alloy, L. B. (2016). Single mother parenting and adolescent psychopathology. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 44(7), 1411-1423.
103. Deater-Deckard, K., Dodge, K. A., Bates, J. E. & Pettit, G. S. (1998). Multiple risk factors in the development of externalizing behavior problems: group and individual differences. *Development and Psychopathology*, 10(3), 469-493.
104. Deater-Deckard, K., Ivy, L. & Petrill, S. A. (2006). Maternal warmth moderates the link between physical punishment and child externalizing problems: A parent-offspring behavior genetic analysis. *Parenting: Science and Practice*, 6(1), 59-78.
105. Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268.

106. De Clercq, B., van Leeuwen, K., de Fruyt, F., van Hiel, A. & Mervielde, I. (2008). Maladaptive personality traits and psychopathology in childhood and adolescence: The moderating effect of parenting. *Journal of Personality*, 76(2), 357-383.
107. Defoe, I. N., Keijsers, L., Hawk, S. T., Branje, S., Dubas, J. S., Buist, K., ...& Meeus, W. (2013). Siblings versus parents and friends: longitudinal linkages to adolescent externalizing problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(8), 881-889.
108. De Haan, A., Prinzie, P. & Deković, M. (2012). Change and reciprocity in adolescent aggressive and rule-breaking behaviors and parental support and dysfunctional discipline. *Development and Psychopathology*, 24(01), 301-315.
109. Deković, M. (1999). Risk and protective factors in the development of problem behavior during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 28(6), 667-685.
110. Deković, M., Buist, K. L. & Reitz, E. (2004). Stability and changes in problem behavior during adolescence: Latent growth analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 33(1), 1-12.
111. Demant, J. & Ravn, S. (2013). Communicating trust between parents and their children: a case study of adolescents' alcohol use in Denmark. *Journal of Adolescents Research*, 28(3), 325-347.
112. Desforges, C. & Abouchaar, A. (2003). *The Impact of Parental Involvement, Parental Support and Family Education on Pupil Achievement and Adjustment: a Review of Literature*. London: DFES Publications
113. Diener, M. L., Isabella, R. A., Behunin, M. G. & Wong, M. S. (2008). Attachment to mothers and fathers during middle childhood: Associations with child gender, grade, and competence. *Social Development*, 17(1), 84-101.
114. Dishion, T. J. & McMahon, R. J. (1998). Parental monitoring and the prevention of child and adolescent problem behavior: a conceptual and empirical formulation. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 1(1), 61-75.
115. Dishion, T. J., Nelson, S. E. & Kavanagh, K. (2003). The family check-up with high-risk young adolescents: Preventing early-onset substance use by parent monitoring. *Behavior Therapy*, 34(4), 553-571.

116. Dishion, T. J., Spracklen, K. M., Andrews, D. W. & Patterson, G. R. (1996). Deviancy training in male adolescent friendships. *Behavior Therapy*, 27(3), 373-390.
117. Dodge, K. A., Lansford, J. E., Burks, V. S., Bates, J. E., Pettit, G. S., Fontaine, R. & Price, J. M. (2003). Peer rejection and social information-processing factors in the development of aggressive behavior problems in children. *Child Development*, 74(2), 374-393.
118. Donovanick, M. & Rodríguez, M. M. D. (2008). Parenting practices among first generation Spanish-speaking Latino families: A Spanish version of the Alabama Parenting Questionnaire. *Graduate Student Journal of Psychology*, 10, 52-63.
119. Doyle, A. B. & Markiewicz, D. (2005). Parenting, marital conflict and adjustment from early-to mid-adolescence: mediated by adolescent attachment style?. *Journal of Youth and Adolescence*, 34(2), 97-110.
120. Dubas, J. S. & Gerris, J. R. (2002). Longitudinal changes in the time parents spend in activities with their adolescent children as a function of child age, pubertal status and gender. *Journal of Family Psychology*, 16(4), 415-427.
121. Duchesne, S. & Larose, S. (2007). Adolescent parental attachment and academic motivation and performance in early adolescence. *Journal of Applied Social Psychology*, 37(7), 1501-1521.
122. Dürager, A. E. & Livingstone, S. M. (2012). *How Can Parents Support Children's Internet Safety?* London: EU Kids Online.
123. Dwairy, M. (2010). Parental inconsistency: A third cross-cultural research on parenting and psychological adjustment of children. *Journal of Child and Family Studies*, 19(1), 23-29.
124. Eastin, M. S., Greenberg, B. S. & Hofschire, L. (2006). Parenting the internet. *Journal of Communication*, 56(3), 486-504.
125. Ehrenreich, S. E., Beron, K. J., Brinkley, D. Y. & Underwood, M. K. (2014). Family predictors of continuity and change in social and physical aggression from ages 9 to 18. *Aggressive Behavior*, 40(5), 421-439.
126. Eley, T. C., Lichtenstein, P. & Moffitt, T. E. (2003). A longitudinal behavioral genetic analysis of the etiology of aggressive and nonaggressive antisocial behavior. *Development and Psychopathology*, 15(2), 383-402.

127. Epstein J. L. & Sanders, M. G. (2002). School, family, and community partnerships. In M. Marc & H. Bornstein (Eds.), *Handbook of parenting volume 5: practical issues in parenting* (pp. 407-437). Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates.
128. Essau, C. A., Sasagawa, S. & Frick, P. J. (2006). Psychometric properties of the Alabama Parenting Questionnaire. *Journal of Child and Family Studies*, 15(5), 597-616.
129. Fagan, A. A. & Najman, J. M. (2003). Sibling influences on adolescent delinquent behaviour: an Australian longitudinal study. *Journal of Adolescence*, 26(5), 546-558.
130. Fanti, K. A., Henrich, C. C., Brookmeyer, K. A. & Kuperminc, G. P. (2008). Toward a transactional model of parent-adolescent relationship quality and adolescent psychological adjustment. *The Journal of Early Adolescence*, 28(2), 252-276.
131. Fanti, K. A. & Henrich, C. C. (2010). Trajectories of pure and co-occurring internalizing and externalizing problems from age 2 to age 12: findings from the National Institute of Child Health and Human Development Study of Early Child Care. *Developmental Psychology*, 46(5), 1159.
132. Farrington, D. P. (2004). Conduct disorder, aggression and delinquency. In R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of Adolescent Psychology* (pp. 627-665). New Jersey: John Wiley & Sons.
133. Farrington, D. P., Jolliffe, D., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. & Kalb, L. M. (2001). The concentration of offenders in families, and family criminality in the prediction of boys' delinquency. *Journal of Adolescence*, 24(5), 579-596.
134. Farrington, D. P. & Welsh, B. C. (2008). *Saving Children from a Life of Crime: Early Risk Factors and Effective Interventions*. New York: Oxford University Press.
135. Farrington, D. P., Jolliffe, D., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. & Kalb, L. M. (2001). The concentration of offenders in families, and family criminality in the prediction of boys' delinquency. *Journal of Adolescence*, 24(5), 579-596.
136. Farrington, D. P., Barnes, G. C. & Lambert, S. (1996). The concentration of offending in families. *Legal and Criminological Psychology*, 1(1), 47-63.

137. Farrington, D. P., Lambert, S. & West, D. J. (1998). Criminal careers of two generations of familymembers in the Cambridge Study in Delinquent Development. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 7, 85–106.
138. Farrington, D. P. (1989). Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Violence and Victims*, 4(2), 79-100.
139. Farrington, D. P., Ttofi, M. M. & Crago, R. V. (2017). Intergenerational Transmission of Convictions for Different Types of Offenses. *Victims & Offenders*, 12(1), 1-20.
140. Fearon, R. P., Bakermans-Kranenburg, M. J., van Ijzendoorn, M. H., Lapsley, A. M. & Roisman, G. I. (2010). The significance of insecure attachment and disorganization in the development of children’s externalizing behavior: a meta-analytic study. *Child Development*, 81(2), 435-456.
141. Ferdinand, R. F., Verhulst, F. C. & Wiznitzer, M. (1995). Continuity and change of self-reported problem behaviors from adolescence into young adulthood. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34(5), 680-690.
142. Ferdinand, R. F., van der Ende, J. & Verhulst, F. C. (2006). Prognostic value of parent–adolescent disagreement in a referred sample. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 15(3), 156-162.
143. Ferguson, C. J., San Miguel, C. & Hartley, R. D. (2009). A multivariate analysis of youth violence and aggression: the influence of family, peers, depression, and media violence. *The Journal of Pediatrics*, 155(6), 904-908.
144. Fergusson, D. M. & Horwood, L. J. (2001). The Christchurch Health and Development Study: review of findings on child and adolescent mental health. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 35(3), 287-296.
145. Findlay, L., Garner, R. & Kohen, D. (2013). Trajectories of parental monitoring knowledge and their associations with adolescents’ substance use, poor academic outcomes, and behavior problems. *International Journal of Child, Youth & Family Studies*, 4(4), 403-424.
146. Finkenauer, C., Engels, R. C. & Meeus, W. (2002). Keeping secrets from parents: Advantages and disadvantages of secrecy in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 31(2), 123–136.

147. Finkenauer, C., Engels, R. & Baumeister, R. (2005). Parenting behaviour and adolescent behavioural and emotional problems: The role of self-control. *International Journal of Behavioral Development*, 29(1), 58-69.
148. Fite, P. J., Colder, C. R., Lochman, J. E. & Wells, K. C. (2006). The mutual influence of parenting and boys' externalizing behavior problems. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 27(2), 151-164.
149. Fletcher, A., Steinberg, L. & Williams-Wheeler, M. (2004). Parental influences on adolescent problem behavior: Revisiting Stattin and Kerr. *Child Development*, 75(3), 781-796.
150. Florsheim, P., Tolan, P. & Gorman-Smith, D. (1998). Family relationships, parenting practices, the availability of male family members, and the behavior of inner-city boys in single-mother and two-parent families. *Child Development*, 69(5), 1437-1447.
151. Forgatch, M. S. & deGarmo, D. S. (1999). Parenting through change: an effective prevention program for single mothers. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 67(5), 711-724
152. Forgatch, M. S., Bullock, B. M., Patterson, G. R. & Steiner, H. (2004). From theory to practice: Increasing effective parenting through role-play. In H. Steiner (Ed.), *Handbook of Mental Health Interventions in Children and Adolescents: An Integrated Developmental Approach* (pp. 782-813). Wiley: University of Michigan.
153. Forgatch, M. S. & Patterson, G. R. (2010). Parent Management Training–Oregon Model: An intervention for antisocial behavior in children and adolescents. In J. R. Weisz & A. E. Kazdin (Eds.), *Evidence-based Psychotherapies for Children and Adolescents* (pp. 159-177). New York: Guilford Press.
154. Frick, P. J. & Dickens, C. (2006). Current perspectives on conduct disorder. *Current Psychiatry Reports*, 8(1), 59-72.
155. Frick, P. J., Lahey, B. L., Loeber, R., Tannenbaum, L., van Horn, Y., Christ, M. A. G., ... & Hanson, K. (1993). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: a meta-analytic review of factor analyses and cross-validation in a clinic sample. *Clinical Psychology Review*, 13(4), 319-340.

156. Frick, P. J., Christian, R. E. & Wootton, J. M. (1999). Age trends in the association between parenting practices and conduct problems. *Behavior Modification*, 23(1), 106-128.
157. Frick, P. J., Ray, J. V., Thornton, L. C. & Kahn, R. E. (2014). Annual research review: a developmental psychopathology approach to understanding callous-unemotional traits in children and adolescents with serious conduct problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(6), 532-548.
158. Frick, P. J. (1998). *Conduct Disorders and Severe Antisocial Behavior*. Springer Science & Business Media.
159. Frick, P. (1991). *The Alabama Parenting Questionnaire*. Tuscaloosa: University of Alabama.
160. Friesen, M. D., Woodward, L. J., Horwood, L. J. & Fergusson, D. M. (2013). Quality of parent–child relations in adolescence and later adult parenting outcomes. *Social Development*, 22(3), 539-554.
161. Frijns, T., Keijsers, L., Branje, S. & Meeus, W. (2010). What parents don't know and how it may affect their children: qualifying the disclosure–adjustment link. *Journal of Adolescence*, 33(2), 261-270.
162. Gaertner, A. E., Rathert, J. L., Fite, P. J., Vitulano, M., Wynn, P. T. & Harber, J. (2010). Sources of parental knowledge as moderators of the relation between parental psychological control and relational and physical/verbal aggression. *Journal of Child and Family Studies*, 19(5), 607-616.
163. Galabraith, J. S., Stanton, B. (2010). From research to practice: development and scaling up of ImPACT, a parental monitoring intervention for African American parents of adolescents. In V. Gullamo-Ramos, Jacard, J. & Dittus, P. (Eds.), *Parental Monitoring of Adolescents: Current Perspectives for Researchers and Practitioners* (pp. 147-174). New York: Columbia University Press.
164. Galambos, N., Barker, E. & Almeida, D. (2003). Parents do matter: trajectories of change in externalizing and internalizing problems in early adolescence. *Child Development*, 74(2), 578-594.
165. Gallarin, M. & Alonso-Arbiol, I. (2012). Parenting practices, parental attachment and aggressiveness in adolescence: a predictive model. *Journal of Adolescence*, 35(1), 1601-1610.

166. Gardner, F. E. (1987). Positive interaction between mothers and conduct-problem children: Is there training for harmony as well as fighting?. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 15(2), 283-293.
167. Gardner, F. E. (1994). The quality of joint activity between mothers and their children with behaviour problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35(5), 935-948.
168. Gardner, F. E. (1989). Inconsistent parenting: Is there evidence for a link with children's conduct problems?. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 17(2), 223-233.
169. Gardner, R. A. (1998). *The Parental Alienation Syndrome*. 2nd. Cresskill, New Jersey: Creative Therapeutics.
170. Garner, R. E., Findlay, L. & Kohen, D. (2010). *Parental Monitoring of Adolescent's Behaviour: Trajectories, Risk factors and Associated Outcomes*. Toronto: Canadian Council of Learning.
171. Gershoff, E. T. (2002b). Corporal punishment by parents and associated child behaviors and experiences: a meta-analytic and theoretical review. *Psychological Bulletin*, 128(4), 539-579.
172. Gershoff, E. T. (2002a). Corporal punishment, physical abuse, and the burden of proof: reply to Baumrind, Larzelere, and Cowan (2002), Holden (2002), and Parke (2002). *Psychological Bulletin*, 128(4), 602-611.
173. Gershoff, E. T. (2010). More harm than good: A summary of scientific research on the intended and unintended effects of corporal punishment on children. *Law & Contemporary Problems*, 73(2), 31-56.
174. Gliem, J. A. & Gliem, R. R. (2003). Calculating, interpreting, and reporting Cronbach's alpha reliability coefficient for Likert-type scales. Paper presented at the "Midwest research-to-practice conference in adult, continuing, and community education: conference proceedings", Full Paper. October 8-10, 2003, Columbus (pp. 82-88). Columbus, OH: The Ohio State University.
175. Glueck, S. & Glueck, E. (1950). *Unraveling Juvenile Delinquency*. New York: Commonwealth fund.

176. Gorrese, A. & Ruggierri, R. (2012). Peer attachment: A Meta-analytic review of gender and agedifferences and associations with parent attachment. *Journal of Youth Adolescence*, 41(5), 650-672.
177. Gottfredson, G. D., Gottfredson, D. C., Payne, A. A. & Gottfredson, N. C. (2005). School climate predictors of school disorder: Results from a national study of delinquency prevention in schools. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 42(4), 412-444.
178. Greenberg, M. T. & Armsden, G. C. (2009). *Inventory of parent and peer attachment (IPPA)*. Seattle: University of Washington. Retrieved August 17, 2013. from <http://prevention.psu.edu/pubs/documents/IPPAmanual0809.pdf>
179. Griffin, K. W., Botvin, G. J., Scheier, L. M., Diaz, T. & Miller, N. L. (2000). Parenting practices as predictors of substance use, delinquency, and aggression among urban minority youth: moderating effects of family structure and gender. *Psychology of Addictive Behaviors*, 14(2), 174-184.
180. Grusec, J. E. (2008). What is the Nature of Effective Parenting? It Depends. In M. Kerr, H. Stattin & R. Engels (Eds.), *What Can Parents Do?: New Insights Into the Role of Parents in Adolescent Problem Behavior* (pp. 240-259). Chichester: John Wiley & Sons.
181. Guarnieri, S., Ponti, L. & Tani, F. (2010). The Inventory of Parent and Peer Attachment (IPPA): A study on the validity of styles of adolescent attachment to parents and peers in an Italian sample. *TPM-Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 17(3), 103-130.
182. Gullamo-Ramos, V., Jaccard, J. & Dittus, P. (2010). (Eds.), *Parental Monitoring of Adolescents: Current Perspectives for Researcher and Practitioners*. New York: Columbia University Press.
183. Gullone, E. & Robinson, K. (2005). The inventory of parent and peer attachment revised (IPPA-R) for children: A psychometric investigation. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 12(4), 67-79.
184. Gunnoe, M. L. & Mariner, C. L. (1997). Toward a developmental-contextual model of the effects of parental spanking on children's aggression. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 151(8), 768-775.

185. Guo, G., Roettger, M. E. & Shih, J. C. (2007). Contributions of the DAT1 and DRD2 genes to serious and violent delinquency among adolescents and young adults. *Human Genetics*, *121*(1), 125-136.
186. Haberstick, B. C., Schmitz, S., Young, S. E. & Hewitt, J. K. (2005). Contributions of genes and environments to stability and change in externalizing and internalizing problems during elementary and middle school. *Behavior Genetics*, *35*(4), 381-396.
187. Hamza, C. A. & Willoughby, T. (2011). Perceived parental monitoring, adolescent disclosure, and adolescent depressive symptoms: A longitudinal examination. *Journal of Youth and Adolescence*, *40*(7), 902-915.
188. Hanak, N. i Dimitrijević, A. (2007). (Ur.). *Afektivno vezivanje: Teorija, istraživanja, psihoterapija* (Predgovor). Beograd: FASPER.
189. Hann, D. M. (2001). *Taking Stock of Risk Factors for Child/Youth Externalizing Behavior Problems*. Rockville: National Institute of Mental Health.
190. Harden, P. K., Patterson, M. W., Briley, D. A., Engelhardt, L. E. Kretsch, N. Frank D. M., ... & Tucker-Drob, E. M. (2015). Developmental changes in genetic and environmental influences on rule-breaking and aggression: age and pubertal development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *56*(12), 1370-1379.
191. Harder, V. S., Mutiso, V. N., Khasakhala, L. I., Burke, H. M., Rettew, D. C., Ivanova, M. Y. & Ndeti, D. M. (2014). Emotional and behavioral problems among impoverished Kenyan youth: factor structure and sex differences. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, *36*(4), 580-590.
192. Harland, P., Reijneveld, S. A., Brugman, E., Verloove-Vanhorick, S. P. & Verhulst, F. C. (2002). Family factors and life events as risk factors for behavioural and emotional problems in children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, *11*(4), 176-184.
193. Harris-Mckoy, D. (2013). *Examining Parental Control, Parent-adolescent Relationship, Delinquency and Criminal Behavior* (Doctoral thesis). Tallahassee: The Florida State University.
194. Hayes, L., Hudson, A. & Matthews, J. (2007). Understanding parental monitoring through analysis of monitoring episodes in context. *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy*, *3*(1), 96-108.

195. Hayes, L., Hudson, A. & Matthews, J. (2003). Parental monitoring: a process model of parent-adolescent interaction. *Behaviour Change*, 20(1), 13-24.
196. Hayes, L. (2004). *Parental Monitoring and Adolescent Free Time: Theoretical Model of Parent-adolescent Reaction* (Doctoral thesis). Melbourne: RMIT University.
197. Hawk, S. T., Hale, W. W., Raaijmakers, Q. A. & Meeus, W. (2008). Adolescents' perceptions of privacy invasion in reaction to parental solicitation and control. *The Journal of Early Adolescence*. 28(4), 584-608.
198. Hawkins, J. D., Herrenkohl, T. I., Farrington, D. P., Brewer, D., Catalano, F., Harachi, T. W. & Cothorn, L. (2000). *Predictors of Youth Violence*. Washington DC: Juvenile Justice Bulletin.
199. Helsper, E., Kalmus, V., Hasebrink, U., Sagvari, B. & de Haan, J. (2013). *Country Classification: Opportunities, Risks, Harm and Parental Mediation*. EU Kids Online, The London School of Economics and Political Science, London.
200. Herrenkohl, T. I., Maguin, E., Hill, K. G., Hawkins, J. D., Abbott, R. D. & Catalano, R. F. (2000). Developmental risk factors for youth violence. *Journal of Adolescent Health*, 26(3), 176-186.
201. Heyerdahl, S., Kvernmo, S. & Wichstrøm, L. (2004). Self-reported behavioural/emotional problems in Norwegian adolescents from multiethnic areas. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 13(2), 64-72.
202. Hill, N. E. & Tyson, D. F. (2009). Parental involvement in middle school: a meta-analytic assessment of the strategies that promote achievement. *Developmental Psychology*, 45(3), 740-763.
203. Hinshaw, P., Simmel, C. & Heller, L. (1995). Multimethod assessment of covert antisocial behavior in children: laboratory observations, adult ratings, and child self-report. *Psychological Assessment*, 7(2), 209-219.
204. Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. New Jersey: Transaction publisher. (Ninth printing in 2009).
205. Hoeve, M., Smeenk, W., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., van der Laan, P. H., Gerris, J. R. & Dubas, J. S. (2007). Long-term effects of parenting and family characteristics on delinquency of male young adults. *European Journal of Criminology*, 4(2), 161-194.

206. Hoeve, M., Stams, G., van der Put, C., Dubas, J., van der Laan, P. & Gerris, J. (2012). A Meta-analysis of Attachment to Parents and Delinquency. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(1), 771-785.
207. Hoeve, M., Dubas, J., Eichelsheim, V., Van der Laan, P., Smeenk, W. & Gerris, J. (2009). The relationship between parenting and delinquency: a meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37(6), 749–775.
208. Hofstra, M. B., van Der Ende, J. A. N. & Verhulst, F. C. (2001). Adolescents' self-reported problems as predictors of psychopathology in adulthood: 10-year follow up study. *The British Journal of Psychiatry*, 179(3), 203-209.
209. Holden, G. V., Miller, P. C. & Harris, S. H. (1999). The Instrumental Side of Corporal Punishment: Parents' Reported Practices and Outcome Expectancies. *Journal of Marriage and Family*, 61(4), 908-919.
210. HoMing ChongF.(2007).*The Impact of Parental Attachment on Adolescent Externalizing Problem Behavior in Hong Kong* (Doctoral thesis). Hong Kong: City university of Hong Kong.
211. Hooper, D., Coughlan, J. & Mullen, M. (2008). Structural equation modelling: guidelines for determining model fit. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 53-60.
212. Hudziak, J. J., Achenbach, T. M., Althoff, R. R. & Pine, D. S. (2007). A dimensional approach to developmental psychopathology. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 16(1), 16-23.
213. Huisman, M., Araya, R., Lawlor, D. A., Ormel, J., Verhulst, F. C. & Oldehinkel, A. J. (2010). Cognitive ability, parental socioeconomic position and internalising and externalising problems in adolescence: findings from two European cohort studies. *European Journal of Epidemiology*, 25(8), 569-580.
214. Hurtig, T., Taanila, A., Ebeling, H., Miettunen, J. & Moilanen, I. (2005). Attention and behavioural problems of Finnish adolescents may be related to the family environment. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 14(8), 471-478.
215. Hyde, L. W., Burt, S. A., Shaw, D. S., Donnellan, M. B. & Forbes, E. E. (2015). Early starting, aggressive, and/or callous–unemotional? Examining the overlap and predictive utility of antisocial behavior subtypes. *Journal of Abnormal Psychology*, 124(2), 329-342.

216. Iacobucci, D., Saldanha, H. & Deng, X. (2007). A meditation on mediation: evidence that structural equations models perform better than regressions. *Journal of Consumer Psychology*, 17(2), 140-154.
217. Ilić, Z. (2000). *Resocijalizacija mladih prestupnika: osnove Pedagogije mladih sa poremećajima u društvenom ponašanju*. Beograd: Defektološki fakultet.
218. Jacobson, K. C. & Crockett, L. J. (2000). Parental Monitoring and Adolescent Adjustment: An Ecological Perspective. *Journal of Research on Adolescence*, 10(1), 65-97.
219. Jang, S. J. & Smith, C. A. (1997). A test of reciprocal causal relationships among parental supervision, affective ties, and delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 34(3), 307-336.
220. Janssen, M. M., Verhulst, F., Bengi-Arslan, L., Erol, N., Salter, C. & Crijnen, A. M. (2004). Comparison of self-reported emotional and behavioral problems in Turkish immigrant, Dutch and Turkish adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 39(2), 133-140.
221. Katz, L. F. & Windecker-Nelson, B. (2004). Parental meta-emotion philosophy in families with conduct-problem children: Links with peer relations. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 32(4), 385-398.
222. Kazdin, A. E. (1997). Parent management training: Evidence, outcomes, and issues. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36(10), 1349-1356.
223. Keijsers, L., Branje, S. J., van der Valk, I. E. & Meeus, W. (2010). Reciprocal effects between parental solicitation, parental control, adolescent disclosure, and adolescent delinquency. *Journal of Research on Adolescence*, 20(1), 88-113.
224. Keijsers, L. (2016). Parental monitoring and adolescents problem behaviors: How much do we really know? *International Journal of Behavioral Development*, 40(3), 271-281.
225. Keijsers, L. (2010). *Does Your Mother Know? Parent-child Communication About Adolescent Daily Activities* (Doctoral thesis). Utrecht: Utrecht University.
226. Keijsers, L. & Poulin, F. (2013). Developmental changes in parent-child communication throughout adolescence. *Developmental Psychology*, 49(12), 2301-2308.

227. Keijsers, L., Frijns, T., Branje, S. J. & Meus, W. (2009). Developmental links of adolescent disclosure, parental solicitation, and control with delinquency: moderation by parental support. *Developmental Psychology*, *45*(5), 1314–1327.
228. Kerns, K., Aspelmeier, J., Gentzler, A. & Grabill, C. (2001). Parent-child attachment and monitoring in middle childhood. *Journal of Family Psychology*, *15*(1), 69-81.
229. Kerr, M., Stattin, H. & Trost, K. (1999). To know you is to trust you: parents' trust is rooted in child disclosure of information. *Journal of Adolescence*, *22*(6), 737-752.
230. Kerr, M. & Stattin, H. (2000). What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: further support for a reinterpretation of monitoring. *Developmental Psychology*, *36*(3), 366-380.
231. Kerr, M., Stattin, H. & Engels, R. (2008a). Introduction: what's changed in research on parenting and adolescent problem behavior and what needs to change? In M. Kerr, H. Stattin & R. Engels (Eds.), *What Can Parents Do?: New Insights Into the Role of Parents in Adolescent Problem Behavior* (pp. 1-9). Chichester: John Wiley & Sons.
232. Kerr, M., Stattin, H. & Burk, W. (2010). A reinterpretation of parental monitoring in longitudinal perspective. *Journal of Research on Adolescence*, *20*(1), 39-64.
233. Kerr, M., Stattin, H. & Pakalniskiene, V. (2008). Parents react to adolescent problem behaviors by worrying more and monitoring less. In M. Kerr, H. Stattin & R. Engels (Eds.), *What Can Parents Do?: New Insights Into the Role of Parents in Adolescent Problem Behavior* (pp. 81-113). Chichester: John Wiley & Sons.
234. Kibler, J. L., Prosser, V. L. & Ma, M. (2004). Cardiovascular correlates of misconduct in children and adolescents. *Journal of Psychophysiology*, *18*(4), 184-189.
235. Kim, K. J., Conger, R. D., Elder Jr, G. H. & Lorenz, F. O. (2003). Reciprocal influences between stressful life events and adolescent internalizing and externalizing problems. *Child Development*, *74*(1), 127-143.
236. Kim, H. K., Capaldi, D. M., Pears, K. C., Kerr, D. C. & Owen, L. D. (2009). Intergenerational transmission of internalising and externalising behaviours across three generations: gender-specific pathways. *Criminal Behaviour and Mental Health*, *19*(2), 125-141.

237. Kinsey, B. C. & Hupcey, J. E. (2013). State of the science of maternal–infant bonding: a principle-based concept analysis. *Midwifery*, 29(12), 1314–1320.
238. Kirwil, L. (2009). Parental mediation of children's Internet use in different European countries. *Journal of Children and Media*, 3(4), 394-409.
239. Kline, P. (2000). *The Handbook of Psychological Testing* (2nd ed.). London: Routledge.
240. Koenig, J. L., Barry, R. A. & Kochanska, G. (2010). Rearing difficult children: Parents' personality and children's proneness to anger as predictors of future parenting. *Parenting: Science and Practice*, 10(4), 258-273.
241. Korhonen, M., Luoma, I., Salmelin, R. K., Helminen, M., Kaltiala-Heino, R. & Tamminen, T. (2014). The trajectories of child's internalizing and externalizing problems, social competence and adolescent self-reported problems in a Finnish normal population sample. *School Psychology International*, 35(6), 561-579.
242. Koot, H., Oosterlaan, J., Jansen, L., Neumam, A., Luman, M. & Lier, P. (2008). Individual factors. In R. Loeber, N. Slot, P. van der Laan, M. Hoeve (Eds.), *Tomorrow's Criminals: the Development of Child Delinquency and Effective Interventions* (pp. 75-91). Farnham: Ashgate Publishing, Ltd.
243. Krishnakumar, A. & Buehler, C. (2000). Interparental conflict and parenting behaviors: a metaanalytic review. *Family Relations*, 49(1), 25-44.
244. Krohn, M. D. & Massey, J. L. (1980). Social control and delinquent behavior: an examination of the elements of the social bond. *The Sociological Quarterly*, 21(4), 529-543.
245. Krol, N. P., De Bruyn, E. E., Coolen, J. C. & van Aarle, E. J. (2006). From CBCL to DSM: a comparison of two methods to screen for DSM-IV diagnoses using CBCL data. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 35(1), 127-135.
246. Krueger, R. & Tacket, J. (2015). The externalizing spectrum of personality and psychopathology: an empirical and quantitative alternative to discrete disorder approaches. In T. P. Beauchaine & S. P. Hinshaw (Eds.), *The Oxford Handbook of Externalizing Spectrum Disorders* (pp. 79-90). New York: Oxford University Press.
247. Kubrin, C. E. (2012). Communities and delinquency. In B. Feld & D. Bishop (Eds.), *The Oxford Handbook of Juvenile Crime and Juvenile Justice* (pp. 272-287). NY: Oxford University Press.

248. Kuperminc, G. P., Leadbeater, B. J. & Blatt, S. J. (2001). School social climate and individual differences in vulnerability to psychopathology among middle school students. *Journal of School Psychology, 39*(2), 141-159.
249. Labrie, J. W. & Sessoms, A. E. (2012). Parents still matter: The role of parental attachment in risky drinking among college students. *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse, 21*(1), 91-104.
250. Laible, D. J., Carlo, G. & Raffaelli, M. (2000). The differential relations of parent and peer attachment to adolescent adjustment. *Journal of Youth and Adolescence, 29*(1), 45-59.
251. Laible, D. J. (2007). Attachment with parents and peers in late adolescence: Links with emotional competence and social behavior. *Personality and Individual Differences, 43*(5), 1185-1197.
252. Laird, R. D. & LaFleur, L. K. (2016). Disclosure and monitoring as predictors of mother–adolescent agreement in reports of early adolescent rule-breaking behavior. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 45*(2), 188-200.
253. Laird, R. D., Pettit, G. S., Dodge, K. A. & Bates, J. E. (2003a). Change in parents' monitoring knowledge: links with parenting, relationship quality, adolescent beliefs, and antisocial behavior. *Social Development, 12*(3), 401-419.
254. Laird, R. D., Pettit, G. S., Bates, J. E. & Dodge, K. A. (2003b). Parents' monitoring-relevant knowledge and adolescents' delinquent behavior: evidence of correlated developmental changes and reciprocal influences. *Child Development, 74*(3), 752-768.
255. Laird, R. D. & Marrero, M. D. (2010). Information management and behavior problems: is concealing misbehavior necessarily a sign of trouble? *Journal of Adolescence, 33*(1), 297-308.
256. Laird, R. D., Marrero, M. D. & Sherwood, J. (2010). Developmental and interactional antecedents of monitoring in early adolescence. In V. Gullamo-Ramos, J. Jaccard & P. Dittus (Eds.), *Parental Monitoring of Adolescents: Current Perspectives for Researchers and Practitioners* (pp. 39-67). New York: Columbia University Press.

257. Laird, R. D., Criss, M. M., Pettit, G. S., Dodge, K. A. & Bates, J. E. (2008). Parents' monitoring knowledge attenuates the link between antisocial friends and adolescent delinquent behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36(3), 299-310.
258. Laird, R. D., Jordan, K. Y., Dodge, K. A., Pettit, G. S. & Bates, J. E. (2001). Peer rejection in childhood, involvement with antisocial peers in early adolescence, and the development of externalizing behavior problems. *Development and Psychopathology*, 13(2), 337-354.
259. Lance, C. E., Butts, M. M. & Michels, L. C. (2006). The sources of four commonly reported cutoff criteria: what did they really say?. *Organizational Research Methods*, 9(2), 202-220.
260. Lansford, J. E., Ceballo, R., Abbey, A. & Stewart, A. J. (2001). Does family structure matter? A comparison of adoptive, two-parent biological, single-mother, stepfather, and stepmother households. *Journal of Marriage and Family*, 63(3), 840-851.
261. Lansford, J. E., Deater-Deckard, K., Dodge, K. A., Bates, J. E. & Pettit, G. S. (2004). Ethnic differences in the link between physical discipline and later adolescent externalizing behaviors. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45(4), 801-812.
262. Lansford, J. E., Alampay, L. P., Al-Hassan, S., Bacchini, D., Bombi, A. S., Bornstein, M. H., ... & Oburu, P. (2010). Corporal punishment of children in nine countries as a function of child gender and parent gender. *International Journal of Pediatrics*, 1-12.
263. Lansford, J. E., Sharma, C., Malone, P. S., Woodlief, D., Dodge, K. A., Oburu, P., ... & Di Giunta, L. (2014). Corporal punishment, maternal warmth, and child adjustment: A longitudinal study in eight countries. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 43(4), 670-685.
264. Larzelere, R. E. & Patterson, G. R. (1990). Parental management: mediator of the effect of socioeconomic status on early delinquency. *Criminology*, 28(2), 301-324.
265. Laursen, B. & Collins, W. A. (2004). Parent-child communication during adolescence. In L. Vangelisti (Ed.), *The Routledge handbook of Family Communication* (pp. 333-348). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

266. Laursen, B., Coy, K. C. & Collins, W. A. (1998). Reconsidering changes in parent-child conflict across adolescence: a meta-analysis. *Child Development*, 69(3), 817-832.
267. Lazarević, Lj. (2008). Primena indeksa podesnosti u testiranju teorijskih modela u psihologiji: mogućnosti i ograničenja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(1), 101-122.
268. Leadbeater, B. J., Kuperminc, G. P., Blatt, S. J. & Hertzog, C. (1999). A multivariate model of gender differences in adolescents' internalizing and externalizing problems. *Developmental Psychology*, 35(5), 1268-1282.
269. Leaper, C. (2005). Parenting girls and boys. *Handbook of Parenting*, 1, 189-225.
270. Lengua, L. J. & Kovacs, E. A. (2005). Bidirectional associations between temperament and parenting and the prediction of adjustment problems in middle childhood. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 26(1), 21-38.
271. Liabø, K. & Richardson, J. (2007). *Conduct Disorder and Offending Behaviour in Young People: Finding from Research*. London: Jessica Kingsley Publishers.
272. Liau, A., Khoo, A. & Ang, P. H. (2008). Parental awareness and monitoring of adolescent internet use. *Current Psychology*, 27(4), 217-233.
273. Ligthart, L., Bartels, M., Hoekstra, R. A., Hudziak, J. J. & Boomsma, D. I. (2005). Genetic contributions to subtypes of aggression. *Twin Research and Human Genetics*, 8(5), 483-491.
274. Loeber, R., Slot, N. W., van der Laan, P. H. & Hoeve, M. (Eds.). (2008). *Tomorrow's Criminals: the Development of Child Delinquency and Effective Interventions*. Farnham: Ashgate Publishing.
275. Loeber, R., Keenan, K. & Zhang, Q. (1997). Boys' experimentation and persistence in developmental pathways toward serious delinquency. *Journal of Child and Family Studies*, 6(3), 321-357.
276. Loeber, R., Wung, P., Keenan, K., Giroux, B., Stouthamer-Loeber, M., van Kammen, W. B. & Maugham, B. (1993). Developmental pathways in disruptive child behavior. *Development and Psychopathology*, 5(1-2), 103-133.
277. Loeber, R. & Stouthamer-Loeber, M. (1986). Family factors as correlates and predictors of juvenile conduct problems and delinquency. In M. H. Tonry & N.

- Morris (Eds.), *Crime and Justice: An Annual Review of Research* vol. 7 (pp. 29–149). Chicago: University of Chicago Press.
278. Loeber, R. & Schmalting, B. (1985). Empirical evidence for overt and covert patterns of antisocial conduct problems: a metaanalysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 13(2), 337-353.
279. Loginova, S. V. & Slobodskaya, H. R. (2017). The mediating role of parenting in the relation between personality and externalizing problems in Russian children. *Personality and Individual Differences*, 106, 275-280.
280. Loukas, A. & Murphy, J. L. (2007). Middle school student perceptions of school climate: Examining protective functions on subsequent adjustment problems. *Journal of School Psychology*, 45(3), 293-309.
281. Lynam, D., Moffitt, T. & Stouthamer-Loeber, M. (1993). Explaining the relation between IQ and delinquency: Class, race, test motivation, school failure, or self-control? *Journal of Abnormal Psychology*, 102(2), 187–196.
282. Lynam, D. R. & Henry, B. (2001). The role of neuropsychological deficits in conduct disorders. *Conduct disorders in childhood and adolescence* (pp. 235-263). Cambridge: Cambridge University Press.
283. Lyle, M. & Grotevant, H. (2011). Emotion and Adjustment Outcomes in Domestic Infant Adoptees. Retrieved August 17, 2017. from http://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=rudd_conf
284. Lyons-Ruth, K. (1996). Attachment relationships among children with aggressive behavior problems: The role of disorganized early attachment patterns. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64(1), 64-73.
285. Ma, C. & Huebner, C. (2008). Attachment relationship and adolescents' life satisfaction: some relationship matter more to girls than to boys. *Psychology in Schools*, 45(2), 177-190.
286. Madigan, S., Moran, G., Schuegnel, C., Pederson, D. & Otten, R. (2007). Unresolved maternal behavior, disrupted maternal behavior and disorganized attachment in infancy: links to toddler behavior problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48(10), 1042–1050.

287. Main, M. & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. *Attachment in the Preschool Years: Theory, Research and Intervention, 1*, 121-160.
288. Manuck, S. B., Flory, J. D., Muldoon, M. F. & Ferrell, R. E. (2002). Central nervous system serotonergic responsivity and aggressive disposition in men. *Physiology & Behavior, 77*(4), 705-709.
289. Maras, A., Laucht, M., Gerdes, D., Wilhelm, C., Lewicka, S., Haack, D., ... & Schmidt, M. H. (2003). Association of testosterone and dihydrotestosterone with externalizing behavior in adolescent boys and girls. *Psychoneuroendocrinology, 28*(7), 932-940.
290. Markon, K. E., Chmielewski, M. & Miller, C. J. (2011). The reliability and validity of discrete and continuous measures of psychopathology: a quantitative review. *Psychological Bulletin, 137*(5), 856-879.
291. Marsee, M. A. & Frick, P. J. (2007). Exploring the cognitive and emotional correlates to proactive and reactive aggression in a sample of detained girls. *Journal of Abnormal Child Psychology, 35*(6), 969-981.
292. Marte, R. M. (2008). *Adolescent Problem Behaviors: Delinquency, Aggression, and Drug Use*. El Paso: LFB Scholarly Pub.
293. Masten, A. S., Roisman, G. I., Long, J. D., Burt, K. B., Obradović, J., Riley, J. R., ... & Tellegen, A. (2005). Developmental cascades: linking academic achievement and externalizing and internalizing symptoms over 20 years. *Developmental Psychology, 41*(5), 733-746.
294. Merikangas, K. R., He, J. P., Burstein, M., Swanson, S. A., Avenevoli, S., Cui, L., ... & Swendsen, J. (2010). Lifetime prevalence of mental disorders in US adolescents: results from the National Comorbidity Survey Replication-Adolescent Supplement (NCS-A). *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 49*(10), 980-989.
295. Merriam-Webster's online dictionary (2014). Definition of monitoring. Retrived June 14, 2013 from <http://www.merriam-webster.com/dictionary/monitoring>
296. Mirić, J. i Dimitrijević, A. (2006). Poreklo i priroda psihološke vezanosti. U: J. Mirić i A. Dimitrijević (Ur.), *Afektivno vezivanje: eksperimentalni i klinički pristupi* (str. 5-35). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

297. Mistry, R. S., Vandewater, E. A., Huston, A. C. & McLoyd, V. C. (2002). Economic well-being and children's social adjustment: the role of family process in an ethnically diverse low-income sample. *Child Development*, 73(3), 935-951.
298. McKee, L., Roland, E., Coffelt, N., Olson, A. L., Forehand, R., Massari, C., ... & Zens, M. S. (2007). Harsh discipline and child problem behaviors: the roles of positive parenting and gender. *Journal of Family Violence*, 22(4), 187-196.
299. McLoyd, V. C. (1997). The impact of poverty and low socioeconomic status on the socioemotional functioning of African-American children and adolescents: mediating effects. R. D. Taylor & M. C. Wang (Eds.), *Social and Emotional Adjustment and Family Relations in Ethnic Minority Families* (pp. 7-34). New York: Routledge Taylor & Francis Group.
300. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674-701.
301. Moffitt, T. E., Lynam, D. R. & Silva, P. A. (1994). Neuropsychological tests predicting persistent male delinquency. *Criminology*, 32(2), 277-300.
302. Moffitt, T. E., Caspi, A., Harrington, H. & Milne, B. J. (2002). Males on the life-course-persistent and adolescence-limited antisocial pathways: follow-up at age 26 years. *Development and Psychopathology*, 14(01), 179-207.
303. Moylan, C. A., Herrenkohl, I. C., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C. & Russo, M. J. (2010). The effects of child abuse and exposure to domestic violence on adolescent internalizing and externalizing behavior problems. *Journal of Family Violence*, 25(1), 53-63.
304. Morgan, A. B. & Lilienfeld, S. O. (2000). A meta-analytic review of the relation between antisocial behavior and neuropsychological measures of executive function. *Clinical Psychology Review*, 20(1), 113-136
305. Mrug, S., Elliott, M., Gilliland, M. J., Grunbaum, J. A., Tortolero, S. R., Cuccaro, P. & Schuster, M. (2008). Positive parenting and early puberty in girls: protective effects against aggressive behavior. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 162(8), 781-786.
306. Muñoz, L. C., Pakalniskiene, V. & Frick, P. J. (2011). Parental monitoring and youth behavior problems: moderation by callous-unemotional traits over time. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 20(5), 261-269.

307. Muris, P., Meesters, C. & van den Berg, S. (2003). Internalizing and externalizing problems as correlates of self-reported attachment style and perceived parental rearing in normal adolescents. *Journal of Child and Family Studies*, 12(2), 171-183.
308. Murray, J. & Farrington, D. P. (2005). Parental imprisonment: effects on boys' antisocial behaviour and delinquency through the life-course. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(12), 1269-1278.
309. Murray, J., Menezes, A. M., Hickman, M., Maughan, B., Gallo, E. A. G., Matijasevich, A.... & Victora, C. G. (2014). Childhood behaviour problems predict crime and violence in late adolescence: Brazilian and British birth cohort studies. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 50(4), 579-589.
310. Nagin, D. & Tremblay, R. E. (1999). Trajectories of boys' physical aggression, opposition, and hyperactivity on the path to physically violent and nonviolent juvenile delinquency. *Child Development*, 70(5), 1181-1196.
311. Nelson, S. E. & Dishion, T. J. (2004). From boys to men: Predicting adult adaptation from middle childhood sociometric status. *Development and Psychopathology*, 16(2), 441-459.
312. Newman, J. P. & Wallace, J. F. (1993). Diverse pathways to deficient self-regulation: Implications for disinhibitory psychopathology in children. *Clinical Psychology Review*, 13(8), 699-720.
313. Newman, T. K., Syagailo, Y. V., Barr, C. S., Wendland, J. R., Champoux, M., Graessle, M., ... & Lesch, K. P. (2005). Monoamine oxidase A gene promoter variation and rearing experience influences aggressive behavior in rhesus monkeys. *Biological Psychiatry*, 57(2), 167-172.
314. Nickerson, A. B. & Nagle, R. J. (2005). Parent and peer attachment in late childhood and early adolescence. *The Journal of Early Adolescence*, 25(2), 223-249.
315. Nikiforou, M, Georgiou, S. & Stavrinides, P. (2013). Attachment to parents and peers as a parameter of bullying and victimization. *Journal of Criminology*, Article ID 484871, 1-9 Retrieved June 14, 2017 from <http://dx.doi.org/10.1155/2013/484871>
316. Niv, S., Tuvblad, C., Raine, A. & Baker, L. A. (2013). Aggression and rule-breaking: Heritability and stability of antisocial behavior problems in childhood and adolescence. *Journal of Criminal Justice*, 41(5), 285-291.

317. Niv, S., Ashrafulla, S., Tuvblad, C., Joshi, A., Raine, A., Leahy, R. & Baker, L. A. (2015). Childhood EEG frontal alpha power as a predictor of adolescent antisocial behavior: A twin heritability study. *Biological Psychology*, *105*, 72-76.
318. Nowakowski, M. E., Vaillancourt, T. & Schmidt, L. A. (2010). Neurobiology of interpersonal trust. In K. J. Rotenberg (Ed.), *Interpersonal Trust During Childhood and Adolescence* (pp. 28–55). New York: Cambridge University Press.
319. O'Brien, B. S., Frick, P. J. & Lyman, R. D. (1994). Reward dominance among children with disruptive behavior disorders. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, *16*(2), 131-145.
320. O'Donohue, W., Benuto, L. T. & Bennett, N. (2016). Examining the validity of parental alienation syndrome. *Journal of Child Custody*, *13*(2-3), 113-125.
321. Oland, A. A. & Shaw, D. S. (2005). Pure versus co-occurring externalizing and internalizing symptoms in children: The potential role of socio-developmental milestones. *Clinical Child and Family Psychology Review*, *8*(4), 247-270.
322. Olson, S. L., Schilling, E. M. & Bates, J. E. (1999). Measurement of impulsivity: construct coherence, longitudinal stability, and relationship with externalizing problems in middle childhood and adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *27*(2), 151-165.
323. OPLC (2014). Oregon Social Learning Centar (History). Retrived August 8, 2014 from the <http://www.oslc.org/about/history.html>
324. Ortiz, J. & Raine, A. (2004). Heart rate level and antisocial behavior in children and adolescents: A meta-analysis. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, *43*(2), 154-162.
325. O'Reilly, D. (2005). *Conduct Disorder and Behavioural Parent Training: Research and Practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
326. Pace, C., Martini, P. & Zavattini, G. (2011). The factor structure of the Inventory of Parent and Peer Attachment (IPPA): A survey of Italian adolescents. *Personality and Individual Differences*, *51*(1), 83-88.
327. Padilla-Walker, L. M., Christensen, K. J. & Day, R. D. (2011). Proactive parenting practices during early adolescence: a cluster approach. *Journal of Adolescence*, *34*(2), 203-214.

328. Palmer, E. J. & Hollin, C. R. (2001). Sociomoral reasoning, perceptions of parenting and self-reported delinquency in adolescents. *Applied Cognitive Psychology, 15*(1), 85-100.
329. Pardini, D. A. (2008). Novel insights into longstanding theories of bidirectional parent-child influences: Introduction to the special section. *Journal of Abnormal Child Psychology, 36*(5), 627-631.
330. Paschall, M. J. & Fishbein, D. H. (2002). Executive cognitive functioning and aggression: A public health perspective. *Aggression and Violent Behavior, 7*(3), 215-235.
331. Patterson, G., DeBaryshe, B. & Ransey, E. (1990). A Developmental perspectives on antisocial behavior. *American Psychologist, 44*(2), 329-335.
332. Patterson, G., DeBaryshe, B. & Ramsey, E. (1993). A Developmental perspective on antisocial behavior. In M. Gauvain & M. Cole (Eds.), *Readings on the Development of Children* (pp. 263-271). NY: Freeman
333. Patterson, G. R. & Stouthamer-Loeber, M. (1984). The correlation of family management practices and delinquency. *Child Development, 55*(1), 1299-1307.
334. Patterson, G. R., Dishion, T. J. & Yoerger, K. (2000). Adolescent growth in new forms of problem behavior: macro-and micro-peer dynamics. *Prevention Science, 1*(1), 3-13.
335. Pearson, J. C. & Child, J. T. (2007). A cross cultural comparison of parental and peers attachment styles among adult children from the United States, Puerto Rico and India. *Journal of Intercultural Communication Research, 36*(1), 15-32.
336. Perkins, S. A. & Turiel, E. (2007). To lie or not to lie: To whom and under what circumstances. *Child Development, 78*(2), 609-621.
337. Peskin, M., Glenn, A., Gao, Y., Liu, J., Schug, R., Yang, Y. & Raine, A. (2012). Personal characteristics of delinquents: neurobiology, genetic predispositions, individual psychosocial attributes. In M. Hoeve, N. W. Slot, P. H. van der Laan & R. Loeber (Eds.), *Tomorrow's Criminals: the Development of Child Delinquency and Effective Interventions* (pp. 91-103). Farnham: Ashgate Publishing, Ltd.
338. Peterson, G.W. (2005). Family influences on adolescent development. In T. Gullotta & G. Adams (Eds), *Handbook of Adolescent Behavioral Problems* (pp. 27-55). New York: Springer US.

339. Pettit, G. S., Bates, J. E., Dodge, K. A. & Meece, D. W. (1999). The impact of after-school peer contact on early adolescent externalizing problems is moderated by parental monitoring, perceived neighborhood safety, and prior adjustment. *Child Development, 70*(3), 768-778.
340. Pettit, G. S., Laird, R. D., Dodge, K. A., Bates, J. E. & Criss, M. M. (2001). Antecedents and behavior problem outcomes of parental monitoring and psychological control in early adolescence. *Child Development, 72*(2), 583-598.
341. Pickering, A. D. & Gray, J. A. (1999). The neuroscience of personality. *Handbook of Personality: Theory and Research, 2*, 277-299.
342. Pinquart, M., Feußner, C. & Ahnert, L. (2013). Meta-analytic evidence for stability in attachments from infancy to early adulthood. *Attachment & Human Development, 15*(2), 189-218.
343. Platje, E., Vermeiren, R. R. J. M., Raine, A., Doreleijers, T. A., Keijsers, L. G. M. T., Branje, S. J. T., ... & Jansen, L. M. C. (2013). A longitudinal biosocial study of cortisol and peer influence on the development of adolescent antisocial behavior. *Psychoneuroendocrinology, 38*(11), 2770-2779.
344. Polovina, N. (2007). *Osećajno vezivanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
345. Popma, A., Vermeiren, R., Geluk, C. A., Rinne, T., van den Brink, W., Knol, D. L., ... & Doreleijers, T. A. (2007). Cortisol moderates the relationship between testosterone and aggression in delinquent male adolescents. *Biological Psychiatry, 61*(3), 405-411.
346. Poulin, F. & Boivin, M. (2000). Reactive and proactive aggression: evidence of a two-factor model. *Psychological Assessment, 12*(2), 115-122.
347. Prior, V. & Glaser, D. (2006). *Understanding attachment and attachment disorders: theory, evidence and practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
348. Raine, A., Venables, P. H. & Williams, M. (1990). Relationships between central and autonomic measures of arousal at age 15 years and criminality at age 24 years. *Archives of General Psychiatry, 47*(11), 1003-1007.
349. Raine, A., Reynolds, C., Venables, P. H., Mednick, S. A. & Farrington, D. P. (1998). Fearlessness, stimulation-seeking, and large body size at age 3 years as

- early predispositions to childhood aggression at age 11 years. *Archives of General Psychiatry*, 55(8), 745-751.
350. Raine, A., Yaralian, P. S., Reynolds, C., Venables, P. H. & Mednick, S. A. (2002). Spatial but not verbal cognitive deficits at age 3 years in persistently antisocial individuals. *Development and Psychopathology*, 14(1), 25-44.
 351. Raine, A., Moffitt, T. E., Caspi, A., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. & Lynam, D. (2005). Neurocognitive impairments in boys on the life-course persistent antisocial path. *Journal of Abnormal Psychology*, 114(1), 38-49.
 352. Racz, S. J. & McMahon, R. J. (2011). The relationship between parental knowledge and monitoring and child and adolescent conduct problems: a 10-year update. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 14(4), 377-398.
 353. Radulović, D. (2014). *Psihološke osnove poremećaja ponašanja*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 354. Raja, S. N., McGee, R. & Stanton, W. R. (1992). Perceived attachments to parents and peers and psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 21(4), 471-485.
 355. Rankin, J. H. & Wells, L. E. (1990). The effect of parental attachments and direct controls on delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 27(2), 140-165.
 356. Raudino, A., Fergusson, D. M., Woodward, L. J. & Horwood, L. J. (2013). The intergenerational transmission of conduct problems. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 48(1), 465-476.
 357. Reef, J., Diamantopoulou, S., van Meurs, I., Verhulst, F. & van der Ende, J. (2010). Predicting adult emotional and behavioral problems from externalizing problem trajectories in a 24-year longitudinal study. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 19(7), 577-585.
 358. Reef, J., Diamantopoulou, S., van Meurs, I., Verhulst, F. & van Der Ende, J. (2009). Child to adult continuities of psychopathology: a 24 year followup. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 120(3), 230-238.
 359. Reese, D. M. (2008). *Attachment Quality, Parental Monitoring and Peer Relations as Predictors of Risky Behaviors among Ethnic Minority Youth* (Doctoral thesis). Washington: The George Washington University.

360. Reid, J. B. & Patterson, G. R. (1991). Early prevention and intervention with conduct problems: A social interactional model for the integration of research and practice. In G. Stoner, M. R. Shinn & H. M. Walker (Eds.), *Interventions for Achievement and Behavior Problems* (pp. 715-739). Silver Spring, MD: National Association of School Psychologists.
361. Reitz, E., Deković, M. & Meijer, A. (2006). Relations between parenting and externalizing and internalizing problem behaviour in early adolescence: child behaviour as moderator and predictor. *Journal of Adolescence*, 29(1), 419-436.
362. Rescorla, L., Achenbach, T., Ivanova, M. Y., Dumenci, L., Almqvist, F., Bilenberg, N., ... & Verhulst, F. (2007a). Behavioral and emotional problems reported by parents of children ages 6 to 16 in 31 societies. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 15(3), 130-142.
363. Rescorla, L., Achenbach, T., Ivanova, M. Y., Dumenci, L., Almqvist, F., Bilenberg, N., ... & Verhulst, F. (2007b). Epidemiological comparisons of problems and positive qualities reported by adolescents in 24 countries. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75(2), 351-358.
364. Richards, M. H., Miller, B. V., O'donnell, P. C., Wasserman, M. S. & Colder, C. (2004). Parental monitoring mediates the effects of age and sex on problem behaviors among African American urban young adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 33(3), 221-233.
365. Roisman G. I., Monahan K. C., Campbell, S. B., Steinberg L. & Cauffman E. (2010). Is adolescence-onset antisocial behavior developmentally normative? *Development and Psychopathology*, 22(2), 295-311.
366. Rohner, R. P., Bourque, S. L. & Elordi, C. A. (1996). Children's perceptions of corporal punishment, caretaker acceptance, and psychological adjustment in a poor, biracial southern community. *Journal of Marriage and the Family*, 58(4), 842-852.
367. Rotenberg, K. J. (2010). The conceptualization of interpersonal trust: A basis, domain, and target framework. In K. J. Rotenberg (Eds.), *Interpersonal Trust During Childhood and Adolescence* (pp. 8-27). New York: Cambridge University Press.

368. Rothbaum, F. & Weisz, J. R. (1994). Parental caregiving and child externalizing behavior in nonclinical samples: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 116(1), 55-74.
369. Rubin, S. (1949). The legal character of juvenile delinquency. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 261(1), 1-8.
370. Ručević, S. i Mihalj, I. (2013). Privrženost u adolescenciji: odnos kvalitete, stilova i dimenzija privrženosti: uporedba devojaka i mladića. *Psihologijske Teme*, 22(1), 69-71.
371. Ručević, S. (2011). Povezanost privrženosti roditeljima s rizičnim i delinkventnim ponašanjem kod adolescenata. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 20(1), 167-187.
372. Rudan, V., Begovac, I., Szivoczka, L., Filipović, O. & Skočić, M. (2005). The child behavior checklist, teacher report form and youth self report problem scales in a normative sample of Croatian children and adolescents aged 7–18. *Collegium Antropologicum*, 29(1), 17-26.
373. Rutter, M. (1982). *Fifteen Thousand Hours: Secondary Schools and their Effects on Children*. Cambridge: Massachuttests. Harvard University Press.
374. Sampson, R. J., Morenoff, J. D. & Gannon-Rowley, T. (2002). Assessing "neighborhood effects": Social processes and new directions in research. *Annual Review of Sociology*, 28(1), 443-478.
375. Sampson, R. J. & Laub, J. H. (1990). Crime and deviance over the life course: The salience of adult social bonds. *American Sociological Review*, 55(5), 609-627.
376. Scaramella, L. V., Neppl, T. K., Ontai, L. L. & Conger, R. D. (2008). Consequences of socioeconomic disadvantage across three generations: parenting behavior and child externalizing problems. *Journal of Family Psychology*, 22(5), 725.
377. Scaramella, L. V., Conger, R. D. & Simons, R. L. (1999). Parental protective influences and gender-specific increases in adolescent internalizing and externalizing problems. *Journal of Research on Adolescence*, 9(2), 111-141.
378. Schiebuech, L. (1979). *Conduct disorders in youth*. Durban: Butter worth &co (SA).
379. Schneider, B., Atkinson, L. & Tardif, C. (2001). Child-parent attachment and children's peer relations: quantitative view. *Developmental Psychology*, 37(1), 86-100.

380. Schechter, J. C., Brennan, P. A., Cunningham, P. B., Foster, S. L. & Whitmore, E. (2012). Stress, cortisol, and externalizing behavior in adolescent males: An examination in the context of multisystemic therapy. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(6), 913-922.
381. Schwartz, C. E., Snidman, N. & Kagan, J. (1996). Early childhood temperament as a determinant of externalizing behavior in adolescence. *Development and Psychopathology*, 8(3), 527-537.
382. Seiffge-Krenke, I., Overbeek, G. & Vermulst, A. (2010). Parent-child relationship trajectories during adolescence: longitudinal associations with romantic outcomes in emerging adulthood. *Journal of Adolescence*, 33(1), 159-171.
383. Sentse, M., Prinzie, P. & Salmivalli, C. (2017). Testing the direction of longitudinal paths between victimization, peer rejection, and different types of internalizing problems in adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 45(5), 1013-1023.
384. Serafica, F. C. & Vargas, L. A. (2006). Cultural diversity in the development of child psychopathology. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental Psychopathology* (vol. 1, second edition, pp. 588-626). Hoboken, NJ, USA: John Wiley & Sons.
385. Seydlitz, R. (1993). Complexity in the relationships among direct and indirect parental controls and delinquency. *Youth & Society*, 24(3), 243-275.
386. Simons, R. L., Johnson, C. & Conger, R. D. (1994). Harsh corporal punishment versus quality of parental involvement as an explanation of adolescent maladjustment. *Journal of Marriage and the Family*, 56(3), 591-607.
387. Simons, R. L., Wu, C. I., Lin, K. H., Gordon, L. & Conger, R. D. (2000). A cross-cultural examination of the link between corporal punishment and adolescent antisocial behavior. *Criminology*, 38(1), 47-80.
388. Simons, K. J., Paternite, C. E. & Shore, C. (2001). Quality of parent/adolescent attachment and aggression in young adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, 21(2), 182-203.
389. Simons, R., Simons, L. G. & Hancock (2012). Linking family processes and adolescent delinquency: issues, issues, theories and research findings. In B. Feld

- &D. Bishop (Eds.), *Juvenile Crime and Juvenile Justice* (pp. 175-201). NY: Oxford University Press.
390. Shahini, M., Rescorla, L., Wancata, J. & Ahmeti, A. (2015). Mental health problems in Kosovar adolescents: results from a national mental health survey. *Neuropsychiatrie*, 29(3), 125-132.
 391. Shaw, D. S. & Bell, R. Q. (1993). Developmental theories of parental contributors to antisocial behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 21(5), 493-518.
 392. Shaw, D. S. & Gross, H. E. (2008). What we have learned about early childhood and the development of delinquency. In *The Long View of Crime: A Synthesis of Longitudinal Research* (pp. 79-127). Springer New York.
 393. Shek, D. T. (2007). A Longitudinal study of perceived differences in parental control and parent-child relational qualities in Chinese adolescents in Hong Kong. *Journal of Adolescent Research*, 22(2), 156-188.
 394. Shelton, K. K., Frick, P. J. & Wootton, J. (1996). Assessment of parenting practices in families of elementary school-aged children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 25(3), 317-329.
 395. Smeets, C., Oostermeijer, S., Lappenschaar, M., Cohn, M., van der Meer, J. M. J., Popma, A. ... & Buitelaar, J. K. (2017). Are proactive and reactive aggression meaningful distinctions in adolescents? A variable-and person-based approach. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 45(1), 1-14.
 396. Smetana, J. G. & Matzger, A. (2008). Don't ask, don't tell (your mom and dad): disclosure and nondisclosure in adolescent-parent relationships. In M. Kerr, H. Stattin & R. Engels (Eds.), *What Can Parents Do?: New Insights into the Role of Parents in Adolescent Problem Behavior* (pp. 65-89). Chichester: John Wiley & Sons.
 397. Smetana, J. G. (2010). The role of trust in adolescent-parent relationship: to trust you is to tell you. In K. J. Rotenberg (Ed.), *Interpersonal Trust During Childhood and Adolescence* (pp. 223-247). New York: Cambridge University Press.
 398. Smetana, J. G. (2011). *Adolescents, Families and Social Development: how Teens Construct their Worlds*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, Blackwell Publishing.
 399. Smetana, J., Matzger, A., Gettman, D. C. & Campione-Bar, N. (2006). Disclosure and secrecy in adolescent-parent relationships. *Child Development*, 77(1), 201-217.

400. Snyder, J., Bank, L. & Burraston, B. (2005). The consequences of antisocial behavior in older male siblings for younger brothers and sisters. *Journal of Family Psychology, 19*(4), 643.
401. Soenens, B, Vansteenkiste, M., Luyckx, K. & Goossens, L. (2006). Parenting and adolescent problem behavior: An integrated model with adolescent self-disclosure and perceived parental knowledge as intervening variables. *Developmental Psychology, 42*(2), 305-318.
402. Stanojević, T. S. (2000). Afektivno vezivanje – transgeneracijski pristup. *Godišnjak za psihologiju, 2*(2), 21-33.
403. Stakić, Đ. (2013). *Priručnik za stručnjake u sistemu maloletničkog pravosuđa*. Beograd: International management group.
404. Stakić, Đ. (2016). *Delotvorni programi tretmana za decu i adolescente sa problemima i poremećajima ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
405. Stanger, C., Dumenci, L., Kamon, J. & Burstein, M. (2004). Parenting and children's externalizing problems in substance-abusing families. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 33*(3), 590-600.
406. Stattin, H. & Kerr, M. (2000). Parental monitoring: a reinterpretation. *Child Development, 71*(4), 1072-1085.
407. Stattin, H., Janson, H., Klackenberg-Larsson, I. & Magnusson, D. (1995). Corporal punishment in everyday life: an intergenerational perspective. In J. McCord (Ed.), *Coercion and Punishment in Long-term Perspectives* (pp. 315–347). Cambridge, England: Cambridge University Press.
408. Stattin, H., Kerr, M. & Tilton-Weaver, L. (2010). Parental monitoring: a critical examination of the research. In V. Guilmo, & J. Jaccard, P. Dittus (Eds.), *Parental Monitoring of Adolescents: Current Perspectives for Researchers and Practitioners* (pp. 3-39). New York: Columbia University Press.
409. Stefanović-Stanojević, T. (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš: Filozofski fakultet.
410. Steinhausen, H. C., Metzke, C. W., Meier, M. & Kannenberg, R. (1997). Behavioral and emotional problems reported by parents for ages 6 to 17 in a Swiss epidemiological study. *European Child & Adolescent Psychiatry, 6*(3), 136-141.

411. Sternberg, G., Lamb, M., Guterman, E., Abbott, C. & Dawud-Noursi, S. (2005). Adolescents' perceptions of attachments to their mothers and fathers in families with histories of domestic violence: A longitudinal perspective. *Child Abuse & Neglect*, 29(8), 853–869.
412. Stevens, G. W., Vollebergh, W. A., Pels, T. V. & Crijnen, A. A. (2005). Predicting externalizing problems in Moroccan immigrant adolescents in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40(7), 571-579.
413. Straus, M. A. (2010). Prevalence, societal causes, and trends in corporal punishment by parents in world perspective. *Law and Contemporary Problems*, 73(2), 1-30.
414. Straus, M. A. & Mouradian, V. E. (1998). Impulsive corporal punishment by mothers and antisocial behavior and impulsiveness of children. *Behavioral Sciences and the Law*, 16(3), 353-374.
415. Straus, M. A. & Stewart, J. H. (1999). Corporal punishment by American parents: National data on prevalence, chronicity, severity, and duration, in relation to child and family characteristics. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 2(2), 55-70.
416. Sullivan, T. N., Helms, S. W., Kliewer, W. & Goodman, K. L. (2010). Associations between sadness and anger regulation coping, emotional expression, and physical and relational aggression among urban adolescents. *Social Development*, 19(1), 30-51.
417. Surgeon General (2001). *Youth Violence: A Report of the Surgeon General*. Washington, DC: US Public Health Services, US Department of Health and Human Services.
418. Svensson, R. (2003). Gender differences in adolescent drug use: The impact of parental monitoring and peer deviance. *Youth & Society*, 34(3), 300-329.
419. Svensson, R. (2004). Shame as a consequence of parent-child relationship: a study of gender differences in juvenile delinquency. *European Journal of Criminology*, 1(4), 477-504.
420. Tambelli, R., Laghi, F., Odorisio, F. & Notari, V. (2012). Attachment relationships and internalizing and externalizing problems among Italian adolescents. *Children and Youth Services Review*, 34(8), 1465-1471.

421. Tilton-Weaver, L. C. & Marshall, S. K. (2008). Adolescents' agency in information management. In M. Kerr, H. Stattin & R. Engels (Eds), *What Can Parents Do? New Insights into the Role of Parents in Adolescent Problem Behavior* (pp. 11-41). New Yrk: John Wiley & Sons, Ltd.
422. Tilton-Weaver, L. C., Burk, W. J., Kerr, M. & Stattin, H. (2013). Can parental monitoring and peer management reduce the selection or influence of delinquent peers? Testing the question using a dynamic social network approach. *Developmental Psychology*, 49(11), 2057-2070.
423. Thomas, R. & Zimmer-Gembeck, M. J. (2007). Behavioral outcomes of parent-child interaction therapy and Triple P-Positive Parenting Program: A review and meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 35(3), 475-495.
424. Thornberry, T. P., Freeman-Gallant, A., Lizotte, A. J., Krohn, M. D. & Smith, C. A. (2003). Linked lives: the intergenerational transmission of antisocial behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 31(2), 171-184.
425. Trentacosta, C. J., Hyde, L. W., Shaw, D. S. & Cheong, J. (2009). Adolescent dispositions for antisocial behavior in context: The roles of neighborhood dangerousness and parental knowledge. *Journal of Abnormal Psychology*, 118(3), 564.
426. Tremblay, R. E. (2010). Developmental origins of disruptive behaviour problems: the 'original sin' hypothesis, epigenetics and their consequences for prevention. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(4), 341-367.
427. Tremblay, R. E. (2000). The development of aggressive behaviour during childhood: what have we learned in the past century?. *International Journal of Behavioral Development*, 24(2), 129-141.
428. Turrisi, B., Ray, A. E., Abar, C. (2010). When is parenting over? Examining parental monitoring and high-risk alcohol consumption in young adult college students. In V. Gullamo-Ramos, Jacard, J. & Dittus, P. (Eds.), *Parental Monitoring of Adolescents: Current Perspectives for Reasearchers and Practitioners* (pp. 124-147). New York: Columbia University Press.
429. Tuvblad, C., Eley, T. C. & Lichtenstein, P. (2005). The development of antisocial behaviour from childhood to adolescence. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 14(4), 216-225.

430. Van Der Ende, J. & Verhulst, F. C. (2005). Informant, gender and age differences in ratings of adolescent problem behaviour. *European Child & Adolescent Psychiatry, 14*(3), 117-126.
431. Van der Giessen, D., Branje, S., Keijsers, L., Van Lier, P., Koot, H. & Meeus, W. (2014). Emotional variability during mother–adolescent conflict interactions: Longitudinal links to adolescent disclosure and maternal control. *Journal of Adolescence, 37*(1), 23-31.
432. Vander Walk, I., Spruijt, E., de Goede, M., Maas, C. & Meeus, W. (2005). Family structure and problem behavior of adolescents and young adults: a growth-curve study. *Journal of Youth and Adolescence, 34*(6), 533-546.
433. Van der Vorst, H., Engels, R., Meeus, W., Deković, M. & Vermulst, A. (2006). Parental attachment, parental control, and early development of alcohol use: A longitudinal study. *Psychology of Addictive Behaviors, 20*(2), 107-116.
434. Van Goozen, S. H., Fairchild, G., Snoek, H. & Harold, G. T. (2007). The evidence for a neurobiological model of childhood antisocial behavior. *Psychological Bulletin, 133*(1), 149-182.
435. Van Lier, P. A., Vitaro, F., Wanner, B., Vuijk, P. & Crijnen, A. A. (2005). Gender differences in developmental links among antisocial behavior, friends' antisocial behavior, and peer rejection in childhood: results from two cultures. *Child Development, 76*(6), 841-855.
436. Van Oort, F. V., van der Ende, J., Wadsworth, M. E., Verhulst, F. C. & Achenbach, T. M. (2011). Cross-national comparison of the link between socioeconomic status and emotional and behavioral problems in youths. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 46*(2), 167-172.
437. Vanyukov, M. M., Moss, H. B., Plail, J. A., Blackson, T., Mezzich, A. C. & Tarter, R. E. (1993). Antisocial symptoms in preadolescent boys and in their parents: associations with cortisol. *Psychiatry Research, 46*(1), 9-17.
438. Vansteenkiste, M., Soenens, B., Van Petegem, S. & Duriez, B. (2014). Longitudinal associations between adolescent perceived degree and style of parental prohibition and internalization and defiance. *Developmental Psychology, 50*(1), 229-236.

439. Verhulst, F. C. & Achenbach, T. M. (1995). Empirically based assessment and taxonomy of psychopathology: cross-cultural applications. A review. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 4(2), 61-76.
440. Verhulst, F. C., Achenbach, T. M., van der Ende, J., Erol, N., Lambert, M. C., Leung, P. V.,... & Zubrick, S. (2003). Comparisons of problems reported by youths from seven countries. *American Journal of Psychiatry*, 160(8), 1479-1485.
441. Vieno, A., Nation, M., Pastore, M. & Santinello, M. (2009). Parenting and antisocial behavior: a model of the relationship between adolescent self-disclosure, parental closeness, parental control, and adolescent antisocial behavior. *Developmental Psychology*, 45(6), 1509-1519.
442. Vitaro, F., Brendgen, M. & Trembley, E. R. (2002). Reactively and proactively aggressive children: antecedent and subsequent characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43(4), 495-505.
443. Vitaro, F., Brendgen, M. & Barker, E. D. (2006). Subtypes of aggressive behaviors: developmental perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 30(1), 12-19.
444. Vivona, J. M. (2000). Parental attachment styles of late adolescents: qualities of attachment relationships and consequences for adjustment. *Journal of Counseling Psychology*, 47(1), 316-329.
445. Wadsworth, M. E. & Achenbach, T. M. (2005). Explaining the link between low socioeconomic status and psychopathology: testing two mechanisms of the social causation hypothesis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(6), 1146-1153.
446. Waizenhofer, R., Buchanan, C. & Jackson-Newsom, J. (2004). Mothers' and fathers' knowledge of adolescents' daily activities: Its sources and its links with adolescent adjustment. *Journal of Family Psychology*, 18(2), 348-360.
447. Wahler, R. G. & Dumas, J. E. (1986). Maintenance factors in coercive mother-child interactions: the compliance and predictability hypotheses. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 19(1), 13-22.
448. Walsh, A. & Beaver, K. M. (2009). Introduction to biosocial criminology. In A. Walsh & K. M. Beaver (Eds.), *Biosocial Criminology: New Direction in Theory and Research* (pp. 7-29). New York: Routledge.

449. Wang, R., Bianchi, S. & Raley, S. (2005). Teenagers' Internet use and family rules: a research note. *Journal of Marriage and Family*, 67(5), 1249-1258.
450. Webb, J. A., Bray, J. H., Getz, J. G. & Adams, G. (2002). Gender, perceived parental monitoring, and behavioral adjustment: influences on adolescent alcohol use. *American Journal of Orthopsychiatry*, 72(3), 392.
451. Weinfield, N. S., Whaley, G. J. & Egeland, B. (2004). Continuity, discontinuity, and coherence in attachment from infancy to late adolescence: Sequelae of organization and disorganization. *Attachment & Human Development*, 6(1), 73-97.
452. Weintraub, K. J. & Gold, M. (1991). Monitoring and delinquency. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 1(3), 268-281.
453. Weisburd, D. (2015). The law of crime concentration and the criminology of place. *Criminology*, 53(2), 133-157.
454. Wells, E. (2010). Nye, F. Ivan: Family Controls and Delinquency. In F. T. Cullen & P. Wilcox (Eds.), *Encyclopedia of Criminological Theory*, volume 1 (pp. 670-674). Thousand Oaks: SAGE publications.
455. Weston, R. & Gore, P. A. (2006). A brief guide to structural equation modeling. *The Counseling Psychologist*, 34(5), 719-751.
456. Wikström, P. O. H., Oberwittler, D., Treiber, K. & Hardie, B. (2012). *Breaking Rules: The Social and Situational Dynamics of Young People's Urban Crime*. Oxford: Oxford University Press.
457. Wikström, P. O. H. & Loeber, R. (2000). Do disadvantaged neighborhoods cause well-adjusted children to become adolescent delinquents? A study of male juvenile serious offending, individual risk and protective factors, and neighborhood context. *Criminology*, 38(4), 1109-1142.
458. Williams, S. K. & Kelly, F. D. (2005). Relationships among involvement, attachment, and behavioral problems in adolescence: Examining father's influence. *Journal of Early Adolescence*, 25(2), 168-196.
459. Wilkinson, R. B. & Walford, W. A. (2001). Attachment and personality in the psychological health of adolescents. *Personality and Individual Differences*, 31(1), 473-484.
460. White, L. K., Brinkerhoff, D. B. & Booth, A. (1985). The effect of marital disruption on child's attachment to parents. *Journal of Family Issues*, 6(1), 5-22.

461. Whitbeck, L. B., Hoyt, D. R. & Ackley, K. A. (1997). Families of homeless and runaway adolescents: A comparison of parent/caretaker and adolescent perspectives on parenting, family violence, and adolescent conduct. *Child Abuse & Neglect*, 21(6), 517-528.
462. Woolfenden, S. R., Williams, K. & Peat, J. K. (2002). Family and parenting interventions for conduct disorder and delinquency: a meta-analysis of randomised controlled trials. *Archives of Disease in Childhood*, 86(4), 251-256.
463. Zeman, J., Shipman, K. & Suveg, C. (2002). Anger and sadness regulation: Predictions to internalizing and externalizing symptoms in children. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 31(3), 393-398.
464. Žunić-Pavlović, V. i Pavlović, M. (2013). *Tretman poremećaja ponašanja u detinjstvu i adolescenciji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

СКАЛА ЗА ПРОЦЕНУ РОДИТЕЉСКОГ НАДЗОРА (Kerr & Stattin, 2000; Stattin & Kerr, 2000)

Наредне тврдње описују колико су твоји родитељи упознати са оним што ти се дешава.

Заокружи број који најприближније означава твој одговор.

	PM	никад	ретко	повремено	често	скоро увек
1.	Да ли твоји родитељи знају како проводиш слободно време?	1	2	3	4	5
2.	Да ли твоји родитељи знају са којим друговима/другарицама проводиш слободно време?	1	2	3	4	5
3.	Да ли твоји родитељи обично знају шта имаш за домаћи?	1	2	3	4	5
4.	Да ли твоји родитељи знају на шта трошиш свој новац?	1	2	3	4	5
5.	Да ли твоји родитељи обично знају када треба да одговараш или када имаш контролни/писмени?	1	2	3	4	5
6.	Да ли твоји родитељи знају како си оцењен/а из различитих предмета у школи?	1	2	3	4	5
7.	Да ли твоји родитељи знају где идеш када увече изађеш са друговима/другарицама?	1	2	3	4	5
8.	Да ли твоји родитељи обично знају где идеш и шта радиш после школе?	1	2	3	4	5
9.	Да ли је у претходних месец дана било ситуација када твоји родитељи нису знали где си био/била увече?	1	2	3	4	5
10.	Да ли причаш родитељима о својим друговима/другарицама (нпр. шта мисле и осећају о различитим стварима)?	1	2	3	4	5
11.	Колико често желиш да испричаш родитељима о дешавањима у школи (о твојим оценама, односима са наставницима)?	1	2	3	4	5
12.	Да ли често кријеш од родитеља како проводиш слободно време?	1	2	3	4	5
13.	Да ли често кријеш од родитеља шта радиш ноћу и викендом?	1	2	3	4	5
14.	Да ли волиш да причаш родитељима о томе шта си радио/ла и где си био/ла у вечерњим часовима?	1	2	3	4	5
15.	Колико често твоји родитељи причају са твојим друговима/другарицама када дођу код тебе кући?	1	2	3	4	5
16.	Колико често те родитељи питају како си провео/ла своје слободно време?	1	2	3	4	5
17.	Колико често су те у претходних месец дана твоји родитељи питали како си провео/ла слободно време?	1	2	3	4	5
18.	Колико често твоји родитељи имају времена да те саслушају како си провео/ла слободно време?	1	2	3	4	5

19.	Колико често те твоји родитељи питају да им испричаш шта се дешавало током уобичајеног дана у школи?	1	2	3	4	5
20.	Да ли мораш да питаш родитеље за дозволу да изађеш у ноћни излазак преко викенда?	1	2	3	4	5
21.	Ако излазиш суботом увече, да ли мораш унапред да обавестиш родитеље са ким и где излазиш?	1	2	3	4	5
22.	Да ли мораш да објашњаваш родитељима ако закасниш кући због чега се то десило и са ким си био/ла?	1	2	3	4	5
23.	Да ли твоји родитељи захтевају да знају где и са ким излазиш увече и како проводиш време?	1	2	3	4	5
24.	Да ли мораш да питаш своје родитеље пре него што направиш планове са друговима/другарицама у вези са суботњим изласком?	1	2	3	4	5
25.	Да ли твоји родитељи захтевају да им објасниш како си потрошио/ла свој новац?	1	2	3	4	5

**СКАЛА ЗА ПРОЦЕНУ АФЕКТИВНОГ ВЕЗИВАЊА ЗА РОДИТЕЉЕ
(IPPA, Greenberg & Armsden, 2009)**

Наредна питања описују твој однос са мајком.
Заокружи број који најприближније означава твој одговор.

IPPA-M		Никад	ретко	повремено	често	скоро увек
1.	Моја мајка поштује моја осећања.	1	2	3	4	5
2.	Имам осећај да моја мајка добро обавља своју улогу мајке.	1	2	3	4	5
3.	Волео/ла бих да имам другу мајку.	1	2	3	4	5
4.	Моја мајка ме прихвата таквог/ву какав/ва сам.	1	2	3	4	5
5.	Волим да знам шта моја мајка мисли у вези са стварима око којих сам забринут/а?	1	2	3	4	5
6.	Осећам да нема сврхе да показујем осећања пред својом мајком.	1	2	3	4	5
7.	Моја мајка примети када сам узнемирен/а због нечега.	1	2	3	4	5
8.	Када причам мојој мајци о својим проблемима, осећам се постиђено или глупо.	1	2	3	4	5
9.	Моја мајка очекује превише од мене.	1	2	3	4	5
10.	Лако се узнемири у присуству моје мајке.	1	2	3	4	5
11.	Изнервирам се много више него што то моја мајка примети.	1	2	3	4	5
12.	Када расправљамо о неким стварима, мојој мајци је стало до мог мишљења.	1	2	3	4	5
13.	Моја мајка верује у мој суд.	1	2	3	4	5
14.	Моја мајка има довољно својих проблема, па јој не досађујем са мојим.	1	2	3	4	5
15.	Моја мајка ми помаже да боље разумем себе.	1	2	3	4	5
16.	Причам са мајком о мојим проблемима и невољама.	1	2	3	4	5
17.	Љут/а сам на моју мајку.	1	2	3	4	5
18.	Да ли мислиш да ти мајка посвећује довољно пажње?	1	2	3	4	5
19.	Моја мајка ме подстиче да причам о својим проблемима.	1	2	3	4	5
20.	Моја мајка ме разуме.	1	2	3	4	5
21.	Када сам љут/а због нечега, моја мајка се труди да покаже разумевање.	1	2	3	4	5
22.	Верујем мојој мајци.	1	2	3	4	5
23.	Моја мајка не разуме кроз шта пролазим последњих дана.	1	2	3	4	5
24.	Могу да рачунам на моју мајку када треба да скинем са душе оно што ме мучи.	1	2	3	4	5
25.	Када моја мајка зна да ме нешто мучи, пита ме о томе.	1	2	3	4	5

Наредна питања описују твој однос са оцем.
Заокружи број који најприближније означава твој одговор.

IPPA-F		никад	ретко	повремено	често	скоро увек
26.	Мој отац поштује моја осећања.	1	2	3	4	5
27.	Имам осећај да мој отац добро обавља своју улогу оца.	1	2	3	4	5
28.	Волео/ла бих да имам другог оца.	1	2	3	4	5
29.	Мој отац ме прихвата таквог/ву какав/ва сам.	1	2	3	4	5
30.	Волим да знам шта мој отац мисли у вези са стварима око којих сам забринут/а?	1	2	3	4	5
31.	Осећам да нема сврхе да показујем осећања пред мојим оцем.	1	2	3	4	5
32.	Мој отац примети када сам узнемирен/а због нечега.	1	2	3	4	5
33.	Када причам мом оцу о својим проблемима, осећам се постиђено или глупо.	1	2	3	4	5
34.	Мој отац очекује превише од мене.	1	2	3	4	5
35.	Лако се узнемирим у присуству мог оца.	1	2	3	4	5
36.	Изнервирам се много више него што то мој отац примети.	1	2	3	4	5
37.	Када расправљамо о неким стварима, мом оцу је стало до мог мишљења.	1	2	3	4	5
38.	Мој отац верује у мој суд.	1	2	3	4	5
39.	Мој отац има довољно својих проблема, па му не досађујем са мојим.	1	2	3	4	5
40.	Мој отац ми помаже да боље разумем себе.	1	2	3	4	5
41.	Причам са оцем о мојим проблемима и невољама.	1	2	3	4	5
42.	Љут/а сам на мог оца.	1	2	3	4	5
43.	Отац ми не посвећује довољно пажње.	1	2	3	4	5
44.	Мој отац ме подстиче да причам о својим проблемима.	1	2	3	4	5
45.	Мој отац ме разуме.	1	2	3	4	5
46.	Када сам љут/а због нечега, мој отац се труди да покаже разумевање.	1	2	3	4	5
47.	Верујем мом оцу.	1	2	3	4	5
48.	Мој отац не разуме кроз шта пролазим последњих дана.	1	2	3	4	5
49.	Могу да рачунам на мог оца када треба да скинем са душе оно што ме мучи.	1	2	3	4	5
50.	Када мој отац зна да ме нешто мучи, пита ме о томе.	1	2	3	4	5

**АЛАБАМА УПИТНИК О РОДИТЕЉСТВУ
(APQ, Frick, 1991)**

Наредна питања описују ситуације које се уобичајено дешавају у твојој породици.
Заокружи број који најприближније означава твој одговор.
Уколико не живиш са оцем или мајком, прескочи питања која се односе на њих.

APQ		никад	скоро никад	повремено	често	увек
1.	Водим пријатељске разговоре са мајком.	1	2	3	4	5
1.a	Водим пријатељске разговоре са оцем.	1	2	3	4	5
2.	Родитељи ми кажу када урадим нешто добро.	1	2	3	4	5
3.	Родитељи ми прете да ће ме казнити, а онда то не ураде.	1	2	3	4	5
4.	Мајка ми помаже око неких додатних активности (спорт, секције, музичка школа и сл.).	1	2	3	4	5
4.a	Отац ми помаже око неких додатних активности (спорт, секције, музичка школа и сл.).	1	2	3	4	5
5.	Родитељи ме награде или ми дају нешто додатно када се добро понашам.	1	2	3	4	5
6.	Дешава ми се да не оставим родитељима поруку или их на други начин обавестим о томе где идем.	1	2	3	4	5
7.	Играм се или радим друге забавне ствари са мајком.	1	2	3	4	5
7.a	Играм се или радим друге забавне ствари са оцем.	1	2	3	4	5
8.	Успевам да убедим родитеље да ме не казне када урадим нешто лоше.	1	2	3	4	5
9.	Мајка ме пита о томе како је било у школи.	1	2	3	4	5
9.a	Отац ме пита о томе како је било у школи.	1	2	3	4	5
10.	Остајем увече напољу много дуже него што би требало.	1	2	3	4	5
11.	Мајка ми помаже око домаћих задатака.	1	2	3	4	5
11.a	Отац ми помаже око домаћих задатака.	1	2	3	4	5
12.	Родитељи су престали да ме терају да будем послушан, јер им је то превише заморно.	1	2	3	4	5
13.	Родитељи ме похвале када урадим нешто добро.	1	2	3	4	5
14.	Мајка ме пита шта планирам да радим наредног дана.	1	2	3	4	5
14.a	Отац ме пита шта планирам да радим наредног дана.	1	2	3	4	5
15.	Мајка иде са мном на неке моје моје додатне активности (спорт, секције, музичка школа и сл.).	1	2	3	4	5
15.a	Отац иде са мном на неке моје моје додатне активности (спорт, секције, музичка школа и сл.).	1	2	3	4	5
16.	Родитељи ме похвале када се лепо понашам.	1	2	3	4	5
17.	Родитељи не познају пријатеље са којима се дружим.	1	2	3	4	5
18.	Родитељи ме грле и љубе када урадим нешто добро.	1	2	3	4	5
19.	Када изађем, немам одређено време када треба да се вратим кући.	1	2	3	4	5
20.	Мајка разговара са мном о мојим пријатељима.	1	2	3	4	5
20.a	Отац разговара са мном о мојим пријатељима.	1	2	3	4	5
21.	Излазим увече без пратње одраслих.	1	2	3	4	5
22.	Родитељи ме ослобађају од казне пре него што она истекне.	1	2	3	4	5
23.	Помажем у планирању породичних активности.	1	2	3	4	5

24.	Родитељи су толико заузети да забораве где сам и шта радим.	1	2	3	4	5
25.	Родитељи ме не кажњавају када урадим нешто лоше.	1	2	3	4	5
26.	Мајка одлази на родитељске и друге састанке у школу.	1	2	3	4	5
26.a	Отац одлази на родитељске и друге састанке у школу.	1	2	3	4	5
27.	Родитељи ми говоре да воле када им помажем у кућним пословима.	1	2	3	4	5
28.	Остајем напољу дуже него што би требало и моји родитељи не знају за то.	1	2	3	4	5
29.	Родитељи изађу напоље, а да ми не кажу где иду.	1	2	3	4	5
30.	Долазим из школе и преко сат времена касније него што то моји родитељи очекују.	1	2	3	4	5
31.	Казна коју добијам од родитеља зависи од њиховог расположења.	1	2	3	4	5
32.	Остајем код куће сам, без одраслих.	1	2	3	4	5
33.	Родитељи ме ударе руком када урадим нешто лоше.	1	2	3	4	5
34.	Родитељи ме игноришу када се не понашам како треба.	1	2	3	4	5
35.	Родитељи ме ошамаре када урадим нешто лоше.	1	2	3	4	5
36.	Родитељи ме кажњавају тако што ми одузимају привилегије или новац.	1	2	3	4	5
37.	Родитељи ме кажњавају тако што ме шаљу у моју собу.	1	2	3	4	5
38.	Родитељи ме кажњавају тако што ме ударају каишем, прутом или другим предметима када урадим нешто лоше.	1	2	3	4	5
39.	Родитељи вичу или галаме на мене кад урадим нешто лоше.	1	2	3	4	5
40.	Родитељи ми смирено објасне шта сам погрешно.	1	2	3	4	5
41.	Родитељи ме кажњавају тако што ме терају да седим/стојим у ћошку.	1	2	3	4	5
42.	Родитељи ме кажњавају тако што ми дају додатне кућне послове.	1	2	3	4	5

**СКАЛА ЗА ПРОЦЕНУ ЕКСТЕРНАЛИЗОВАНИХ ПРОБЛЕМА
(ASEBA – YSR, Achenbach & Rescorla, 2001)**

Изјаве које следе описују одређена мишљења, осећања и понашања.

Када будеш размишљао/ла о датим изјавама, имај на уму шта ти се тренутно дешава или шта ти се дешавало у протеклих шест месеци.

Одговараш тако што заокружујеш број који означава твој одговор.

Р. бр.	ASEBA/YSR/RBB/AB	Нетачно	Дели-мично тачно	Тачно
1.	Пијем алкохол без одобрења родитеља.	0	1	2
2.	Много се свађам.	0	1	2
3.	Зао/зла сам према другима.	0	1	2
4.	Настојим да добијем много пажње од других.	0	1	2
5.	Уништавам своје ствари.	0	1	2
6.	Уништавам туђе ствари.	0	1	2
7.	Непослушан/на сам према родитељима.	0	1	2
8.	Непослушан/на сам у школи.	0	1	2
9.	Не осећам кривицу ако урадим нешто лоше.	0	1	2
10.	Кршим правила понашања код куће, у школи и на другим местима.	0	1	2
11.	Често се потучем.	0	1	2
12.	Дружим се са проблематичним друштвом.	0	1	2
13.	Лажем и варам друге.	0	1	2
14.	Физички нападам друге особе.	0	1	2
15.	Више волим да будем у друштву старијих од мене, него са својим вршњацима.	0	1	2
16.	Бежим од куће.	0	1	2
17.	Много вриштим.	0	1	2
18.	Подмећем пожаре.	0	1	2
19.	Крадем од укућана.	0	1	2
20.	Крадем ван куће.	0	1	2
21.	Тврдоглав/а сам.	0	1	2
22.	Често мењам расположење.	0	1	2
23.	Сумњичав сам.	0	1	2
24.	Псујем и говорим ружне речи.	0	1	2
25.	Често задиркујем друге.	0	1	2
26.	Лако се разљутићу.	0	1	2
27.	Сувише често мислим на секс.	0	1	2
28.	Претим другима да ћу их повредити.	0	1	2
29.	Пушим.	0	1	2
30.	Бежим са часова или изостајем из школе.	0	1	2
31.	Гласнији/а сам од других вршњака.	0	1	2
32.	Користим лекове које ми није прописао лекар.	0	1	2

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Марина Ковачевић Лепојевић је рођена 8. јануара 1980. године у Краљеву, где је завршила основну школу и гимназију. Дипломирала је 2004. године на Дефектолошком факултету, смер за Превенцију и ресоцијализацију лица са поремећајима у друштвеном понашању и стекла звање дипломирани специјални педагог. Исте године уписала је последипломске студије на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета Београду. Положила је све испите предвиђене наставним планом магистарских студија. Докторске студије на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију уписала је школске 2008/2009. године.

Од фебруара 2006. до октобра 2008. године била је запослена на Институту за криминолошка и социолошка истраживања у Београду, на радном месту истраживача приправника. У периоду од 2005. до 2009. године била је ангажована у Виктимолошком друштву Србије. Октобра 2008. запослила се на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду као сарадник у настави, а од 2009. године као асистент за ужу научну област *Теоријски и методски приступи у превенцији и третману поремећаја понашања*. Била је члан Савета Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију, а обављала је и послове секретара Одељења за превенцију и третман поремећаја понашања.

Од 2005. године члан је редакцијског, а од 2011. члан уређивачког одбора часописа *Социјална мисао*. У периоду 2008–2010. године била је члан и редакционог одбора часописа *Темид*. Један је од уредника тематског зборника националног значаја *Превенција и третман поремећаја понашања* (ФАСПЕР, 2010). Похађала је више едукативних семинара који су се односили на помоћ и подршку деци и одраслима жртвама криминалитета. Учествовала је у реализацији пројеката основних истраживања Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Превенција криминалитета и социјалних девијација* (бр. 149016) и *Криминал у Србији: феноменологија, ризици и могућности социјалне интервенције* (бр. 47011) Института за криминолошка и социолошка истраживања у Београду и *Социјална партиципација особа са интелектуалном ометеношћу* (бр. 179017) Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију. Остали пројекти у

којима је учествовала односили су се на рад службе за подршку жртвама, трговину људима, промоцију и популаризацију науке, родно базирано насиље, превенцију злоупотребе психоактивних супстанци и друго. Учествовала је у организацији више домаћих и међународних научних скупова.

Марина Ковачевић Лепојевић до сада је објавила око 100 научних радова из области криминологије и виктимологије.

ИЗЈАВЕ

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Марина Ковачевић-Лепојевић**

Број индекса 17/08 - Д

Изјављујем

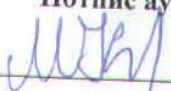
да је докторска дисертација под насловом

„Повезаност родитељског надзора и екстернализованих проблема у понашању код ученика средњих школа“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, 24.4.2018.

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Марина Ковачевић-Лепојевић**

Број индекса **17/08 - Д**

Студијски програм **Специјална едукација и рехабилитација**

Наслов рада **„Повезаност родитељског надзора и екстернализованих проблема у понашању код ученика средњих школа“**

Ментор **проф. др Зоран Илић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 24.4.2018.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Повезаност родитељског надзора и екстернализованих проблема у понашању код ученика средњих школа“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
- 4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)**
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 24.4.2018.